

VARGA PAPI LÁSZLÓ

BABILON
FOLYÓI MELLŐL
A TISZA
PARTJÁIG

VARGA PAPI LÁSZLÓ

BABILON
FOLYÓI MELLŐL
A TISZA
PARTJÁIG

ZSIDÓK
ÉS ZSIDÓ
MAGYAROK

Lektorálta
Apró Ferenc
Bányai Viktória
Raj Tamás

Támogatta
a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
a Szegedért Alapítvány
és Szeged város polgármestere

Copyright © Dr. Varga László, 2014
Minden jog fenntartva!

ISBN 978-963-08-5953-0

Szerzői kiadás

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE	11
A SZÉTSZÓRATÁS KORA	37
A ZSINAGÓGA	52
ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON	57
SZEGED ZSIDÓ POLGÁRSÁGA	101
LÖW LIPÓT	136
LÖW IMMÁNUEL	166
KÉPEK JEGYZÉKE	183
NÉVMUTATÓ	185
IRODALOMJEGYZÉK	199

BEVEZETÉS

Kikről olvashatunk a következő oldalakon? Zsidó származású emberekről, zsidó vallásúakról, netán a zsidó nemzet tagjairól?

Kik a zsidók? Maga a kérdésfelvetés bizonyos körökben hatalmas vitákat, érzelmi-indulati reakciókat vált ki. Az itt következő oldalakon igyekszünk ezeket elkerülni, ám választott témánk megköveteli, hogy a zsidósággal kapcsolatban néhány sajátosságra emlékeztessünk.

A zsidó közösség több mint háromezer éve megőrizte kulturális, vallási és származási önazonosságát. E nem csekély időben számosan minősítették különféle látószögből a zsidókat, de magának a zsidóságnak a körében is többféle önmeghatározás alakult ki. Konrád Györgyöt idézve: A zsidóság nép, amelynek nemzete Izrael államban él, nemzetiségi csoportjai pedig szerte a világon. A zsidó nemzet létezése kétezer éven át szünetelt, de a huszadik században a bibliai földön megújult. Maga a nép nem szünetelt... Mindez önmagában is különleges helyzet az emberi világban, rendkívülivé az teszi, hogy a zsidó lét Istennel terhelt létezés. Zsidó az, aki nemcsak egyszerűen lenni akar, hanem az Istentől rendelt kötelességének a teljesítésében akar lenni.

A zsidó vallás szerint más nemzetek is megismerhetik Istent, és élhetnek benne hívő, erkölcsös életet, és mégis, Izrael kapta a rettentő kiváltságot, hogy gyakorolja a Törvényt. A kapott felszólítás és az arra adott válasz révén, amely elvezetett a szövetséghez, Izrael tanúja az egyetlen és hatalmas Istennek.

A zsidók elpusztítására tett iszonyú kísérlet – mint Heller Ágnes mondja – a kereszténység kiirtását is jelentette volna. Hiszen ha elpusztítják a zsidóságot az utolsó írmagjáig, nem lesz tanú Krisztus létezéséről. Zsidónak lenni ebben az értelemben valóban egyedi, rendkívüli létet jelent, nem vethető alá a történetu-

domány, a politológia szakszerű, ennél fogva korlátozott meghatározási kísérleteinek.

Kik a magyar zsidók? A nyelvi forma azt tükrözi, hogy a nemzeti hovatartozás a vallást, az Istenhez való viszony meghatározását követi, ennek van alárendelve. Ha egy katolikus ember úgy dönt: ő magyar, akkor a magyar jelző a katolikus szó kiegészítése, bővítménye. Vannak magyar katolikusok, magyar reformátusok, magyar baptisták is. A nemzeti hovatartozás számukra nem a létüket minősítő legelső kategória. A hívők számára előbbre való az istenhit felekezetükben megélt módja, mint az éppen aktuális politikai vagy kulturális közösség, a nemzet. Ezt fejezi ki, ha a magyar zsidó, a magyar katolikus, vagy akár a magyar baptista kifejezést használjuk.

Kiegészítve: a vallástalan (hívó vagy ateista) így szólhat Montesquieu-vel: „Először szükségszerűen ember vagyok, és csak véletlenül francia”. Egy tudós főpap először szintén emberként, másodsor szerzetesként, harmadszor magyarként határozta meg önmagát. Senki ember fia nem illetékes vitatni mások: emberek és közösségek önmeghatározását!

Kik a zsidó magyarok? A jelzős szókapcsolat, amely a magyarság nagy halmazán belül egy kisebbet jelöl, egyszerű nyelvi tény, magyarázatot alig igényel. Mindnyájan használjuk a következő kifejezéseket: határokon túli magyarok, református magyarok, szórvány magyarok. A magyarság ezen köreiről azért szólhatunk, mert léteznek. Az önmagukat így megnevező közösségek a magyarságon belül vannak. Magyarnak vallhatják magukat emberek argentin vagy szlovák állampolgárként, unitáriusként, párizsi vagy bákói lakosként egyaránt. A magyarság az ő vállalásuk.

A zsidó magyarok létezéséről azonban az előbbieknél különböző történelmi út eredményeként beszélhetünk.

Ha valakikről, akkor a zsidókról tudható, hogy egy vallási közösséget, egy nemzeti közösséget és egy népet alkotnak. E hármas meghatározottság (nép, nemzet, vallás) nem egyedi az em-

beri világban. Mégis fel kell rá hívnunk a figyelmet, hiszen a zsidónak tekintett embereket gyakran a vallásuk, máskor a világban szétszórt, nemzetiséget nélkülöző, mégis fennmaradt önálló népiségük, az utóbbi hat évtizedben pedig újra megalapított nemzeti államuk léte és küzdelmei okán ítélik meg.

A személyes érintkezések, a kölcsönös emberi kapcsolatok szintén belejátszanak ítéleteink kialakításába. Ha egyetlen zsidó embert ismerek, az ő – általam jelentősnek vélt – tulajdonságai szerint képzelem el a többieket. Ha vitázunk, övé a zsidó álláspont, holott létezhet még ezerféle... Az úgynevezett zsidó tulajdonságok pedig hiányozhatnak egy minden szempontból magát zsidónak tartó emberből, ugyanakkor koncentráltan észlelhetők olyanokban, akik zsidó emberrel még csak nem is találkoztak.

Azt tekintjük a leghitelesebb meghatározásnak, amelyet bárki maga magáról ad. Ez sohasem merül ki egyetlen jelzőben. Nőnek vagy férfinak, ugyanakkor szegedinek, baptistának, magyarnak is valljuk magunkat. A társadalom kisebb-nagyobb szeptémben elfoglalt helyünk épp úgy nem lehet egydimenziós és változatlan, mint az, amelyet a teremtett világban foglalunk el. A Tisza partján szegediek vagyunk, toronyaljia, gyüttmöntek, gyüttmaradtak, akár a Kunságból, akár a Bácskából vagy távolabbról kerültünk ide. Csak első alkalommal csodálkozunk azon, ha egy fiatal nő az Alliance Française holdudvarában algériai-francia-magyarnak és egyben szegedinek vallja magát. Valahonnan mindnyájan érkeztünk.

Hogy hová tartunk, az rajtunk múlik.

A szerző számára nem jelent problémát a többes identitás, ám nem is véli magát illetékesnek arra, hogy minden ezzel kapcsolatos kérdésre feleletet adjon.

Az Olvasó utánanézhethet az itt nem tárgyalt, de benne felmerült kérdéseknek, akár a jegyzetekben fellelhető szakirodalomban, akár könyvtárakban és az interneten. Rákérdezhet az ellentmondásosnak, tévesnek talált megfogalmazásokra. Megtiszteli

vele a szerzőt, aki maga is így cselekszik attól kezdve, hogy szülővárosa, Kisújszállás lerombolt zsidó temploma, André Schwarz-Bart *Igazak ivadéka* című könyve és a szegedi zsidó magyarok építette Újzsinagóga felkeltette az érdeklődését.

A szegedi Újzsinagógáról több mint tíz esztendeje elkészült, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárának pályadíjával kitüntetett kézirat 2005-ben a kiadás küszöbére érkezett. Mindedig azonban csak a hozzá tartozó kiegészítő kutatásoknak egy, az itt közreadottnál jóval szűkebb változata látott nyomdafestéket. Az utóbbi újabb és bővebb megjelenésének az ad aktualitást, hogy a szegedi zsidó magyarokról – kiváló *tudományos* publikációkat nem számítva – még mindig nincs hozzáférhető, könyvespolcokra tehető igényes *ismeretterjesztő* kiadvány. E munka – kitekintéssel a zsidóság Ábrahámmal kezdődött, s a magyaroknak Árpád honfoglalásától vett történetére – bizonyára megkönnyíti, hogy a témát bárki beilleszthesse szélesebb összefüggések szövedékébe, meglévő történelmi ismereteinek hálójába.

Áttekintésünkben a szegedi zsidó magyarok mögött álló évezredek, történelmi hagyományokat, szokásokat követjük, amelyek elszakíthatatlan részei az emberiség, a keresztény-keresztény és a magyar kultúra, a hit és erkölcs világának, hazánk, gyönyörű városunk, palotás Szeged jelenné növekedett büszke múltjának is.

Köszönettel tartozom azoknak, akik segítették e könyv elkészültét: Baruch Hava, Csizmazia Botond, dr. Gergely Judith, dr. Hidvégi Máté, Horváth Löw Teréz, dr. Lengyel András, Molnár Zoltán, dr. Nagy Ádám, Nagy Benedek, dr. Pollák László, dr. Róbert Péter, Róna László, Schönberger Ádám, Schusztér Szilvia, Udvardi Adrienn, Vajda Róbert, dr. Varga Jenőné, Veress Fruzsina. Köszönetemet fejezem ki barátaimnak, a szegedi Somogyi-könyvtár munkatársainak.

VPL

A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE

A zsidók előtörténete Sumerben, a későbbi Babilon folyói mellékén kezdődött. Tharé fia, Ábrám Úr-Kaszdimból vándorolt Háránba, onnan pedig az Úr parancsára sorsfordító engedelmességgel költözött Kánaán földjén Sikkem vidékére, ahol segítségül hívta az Úr nevét. Folyton dél felé vándorolt, eljutott Egyiptomba is, ahonnan visszatért Kánaánba. A Szentírásban fennmaradt hagyomány szerint itt kapott ígéretet: „Kelj fel, járd be ezt az országot hosszában és széltében: mert néked adom azt. Előbb mozdítá azért sátorát Ábrám, és elméne, és lakozék Mamré tölgyesében, mely Hebronban van, és oltárt építe ott az Úrnak” (1Móz 13,17–18). A betelepülés időszámításunk előtt 1850 körül történhetett.

Isten szövetséget kötött Ábrámmal, neki adta a földet a Nílustól az Eufráteszig. Ismáelnek a születése után megkötötte vele a körülmetélkedési szövetséget, és Ábrahámnak nevezte őt. Így a korábbi névhez, amely eredetileg nagy őst jelentett, hé betű járult. Ez a héber betű az Örökkévaló megnyilatkozásának, földi megjelenésének szimbóluma.¹ A megújult név azt jelenti: a sokaság atyja, a hívők atyja.

A hé betű

¹ Raj Tamás: Ábrahám és Mózes. = *Új Élet*, 1986. július 1. 3. p.

Midőn Ábrahám késznek bizonyult fiának, a szeretett Izsáknak a feláldozására, a szövetséget megerősítette Isten. Izsáktól származott Jákob, a tizenkét zsidó törzs ősatya, aki, miután áldást nyert, Izraelnek neveztetik. Utódait hasonlóképpen Izraelnek nevezik.

Izrael népe Jákob fia József védelme alá települt Egyiptomba, ahol idővel szolgaságra vetették őket. Az egyiptomi szolgaságból Mózes révén vezette ki a hébereket *Ábrahám, Izsák és Jákob Istene*.

Az eddig meg nem nevezett Isten az égő, de nem hamvadó csipkebokorhoz közeledő Mózesnek jelentette ki magát először: „És látá az Úr, hogy oda méne megnézni, és szólítá őt Isten a csipkebokorból, mondván: Mózes, Mózes. Ez pedig monda: Ímhol vagyok.” (2Móz 3,4)

„És szólt Isten Mózeshez: Ehje aser ehje – Én vagyok, aki a Lét vagyok – és mondta: Így szólj Izráel fiaihoz: Ehje, Ki a lét vagyok, az küldött tihozzátok.” (2Móz 3,14) A fenséges mondatot és nevet legtöbbször így ismerik: Vagyok, aki vagyok!

Ez a név Mózes idején új fogalmat fejezett ki: a történelmi ígéretet megvalósító, az emberi történelmen uralkodó, irgalmas és jóságos Örökkévaló fogalmát. Az új fogalomra mesterségesen, a volt, van, lesz (hájá, hove, jihje) héber szavakból összevonva új szó: JHVH keletkezett – ám ezt hangképzőszervi lehetetlenség kiejteni. Voltaképpen innen ered, hogy a végtelen és láthatatlan Isten neve kimondhatatlan. Helyette legtöbbször az Úr jelentésű Adonáj szót használják, de azt sem szabad imán kívül mondani. Ezek helyett mondják a Nevet, ha-Sém-et, például így: Ha-Sém jerahém! – Isten legyen irgalmas!

Eredetileg héberül csak mássalhangzókat írtak, a VI. és VIII. század között jött létre a magánhangzók jelölésére a pontozás. Ekkor a négy héber betű – JHVH – közé a kiejtendő szó magánhangzójeleit rajzolták, hogy mindenki tudja: Adonájt kell olvasni. Egyes teológusok ezt nem tudták, és egybeolvasták az Örök-

kévaló mássalhangzóit az Uram héber szavának magánhangzóival, s így jött létre a vallásos zsidó által soha nem használt, értelmetlen JEHOVA elnevezés.

A kimondhatatlan nevű Úr Mózesre bízta a szabadítás művét. Az egyiptomi fogságból történt szabadulás előzményei, köztük a tíz csapás, mely a hébereket elkerülte, közismertek. Hívó zsidók számára ez az esemény a mindig jelenvaló történelem része.

A kivonulás helyét a Sínai-félszigettől nyugatra kell keresni. A héber Jam Szuf kifejezésben szereplő szuf biztosan azonos az egyiptomi *twf* (sás) szóval. A papirusz édesvíz közelében élt, a többi sásféle és nád a tenger közelében is. Bár a Sás-tengernek nem lehet egyiptomi megfelelőjét kimutatni, a Sás-föld egy mocsaras vidék a Nílus-delta északi részén, ahol a papirusznád bőségesen nőtt. Néhány tudós lehetőnek tartja, hogy a szuf eredetileg a Földközi-tenger olyan tengeröblére vonatkozott, amely elég nagy volt ahhoz, hogy tengernek lehessen tekinteni. Másrészt viszont megnehezíti a tengeri csoda helyhez kötését, hogy a bibliai hagyomány nem egységes. Így a voltaképpeni átvonulás történetében csak általában „tenger” szerepel.

„És szárazon menének az Izráel fiai a tenger közepébe, a vizetek pedig kőfal gyanánt valának nékik jobbkezők és balkezők felől. Az Egyiptombéliek pedig utánok nyomulának és bemenének a Faraó minden lovai, szekerei és lovasai a tenger közepébe.” (2Móz 14,21–22)

Zsidó bölcselek szerint nem az volt a csoda, hogy kettévált, megnyílt a tenger, hanem az, hogy pontosan ott és pontosan akkor történt, ahol és amikor a menekülő zsidóknak erre a legnagyobb szükségük volt.

A csoda természettudományos magyarázatainak egyike a Szantorin vulkán i. e. 1477-ben történt felrobbanását követő szökőárnak tulajdonítja az üldöző egyiptomi sereg pusztulását. „És kinyújtá Mózes az ő kezét a tengerre, és reggel felé visszatére a tenger az ő elébbi állapotjára; az Egyiptombéliek pedig eleibe

futnak vala, és az Úr beleveszté az egyiptomiakat a tenger köze-
pébe” (2Móz 14,27). Az időszámításunk előtti tizenötödik szá-
zadban egyiptomi szövegek valóban említenek *apiru*, *habiru* ha-
difoglyokat, állami rabszolgákat, azonban igazolható feltétele-
zések szerint a kivonulás a Szantorin vulkán kitörésénél később
történhetett.

A terület, ahonnan érkeztek, és ahova visszatérni szándékoz-
tak a héberek, a Hettita Birodalom, Babilónia és az Egyiptomi Bi-
rodalom közötti területen többnyire egyiptomi fennhatóság alatt
állt. Kánaán országaként említették. Babiloni szövegekben a Ká-
naánnak megfelelő szó *kinahhunak* hangzik, s ez eredetileg pi-
ros bíbort jelentett, amelyet a tengerből halászott bíborcsigából
nyertek. Eszerint Kánaán azt jelenti, hogy bíbor-ország, ugyan-
úgy, mint a görög Fönícia név.

Merneptah Izrael-sztéléje

A hettiták és az egyiptomiak
között lezajlott kádesi csata (i. e.
1274) után a terület II. Ramszesz
fáraó birtokában maradt. Elődje
I. Szeti és az ő uralkodása (kb. i. e.
1290–1224) idején robotoltak zsi-
dók Gósen földjén, azaz a Nílus-
deltában, s ennek elviselhetetlen-
sége miatt történhetett meg a ki-
vonulás.

Néhány évvel később Merneptah
fáraó megvédte Egyiptom hege-
móniáját a támadó tengeri népek-
kel szemben. Az erről szóló leírás-
ban, az Izrael-sztélén említik elő-
ször az Izrael törzset, ez a nép-
név első írásos emléke. Bizonyítja,
hogy Izrael i. e. 1220 körül Kána-
án földjén, nem pedig Egyiptom-
ban tartózkodott.

Amíg azonban megadatott nekik az ígért ország birtokba vétele, a pusztában, a Sínai-hegynél elfogadták és meghallgatták a Törvényt, ezzel gyülevész népségből szabad emberekből álló nemzetté váltak.

Az izraeliek i. e. 1250 és i. e. 1200 között foglalták el azt a területet, amelyet a Szentírás szerint az Örökkévaló adományozott Ábrahámnak. Ez a folyamat nemcsak harcokkal, hanem a korábban Kánaánba került, szintén héber elemekkel való egyesüléssel is járt. A korábban jött héberek és a sikeresen hódító izraeliták szövetségi esküje zárta le a honfoglalás korát a Garizim-hegyn. A *garizim* szó a Föld köldöke jelentését hordozza².

A tengeri népek III. Ramszesz fáraó idejében (valószínűleg i. e. 1182 és i. e. 1155 között) megsemmisítették a Hettita Birodalmat, és megszerezték a tengerparti területeket ettől délre, egészen a Nílus deltájáig. A vas fegyverekkel érkezett hódítók egyike az egyiptomi leírásban olvasható peleset, héberül pelistim, görögösen philiszteosz, magyarul filiszteus nép volt, amelyet Sámson történetéből ismerhetünk. Palesztinát róluk, a filiszteusokról nevezték el, míg az arabok egy része a XX. század második felében Palesztináról nevezte el önmagát. A filiszteusok ellen folytatott harcok tették szükségessé, hogy a laza szövetség, vagyis a bírák korát lezárva Izraelben megalakuljon Saul, majd városalapítással megkoronázva Dávid királysága.

Dávid mintegy háromezer évvel ezelőtt elhatározta, hogy várost foglal magának, fővárost alapít.

A városalapítás új történelmi korszak kezdete, a világteremtés megismétlése, emberi alkotásként az emberi nagyság kifejezője.³ Ekhnaton fáraó Akhetatonja, Romulus és Remus Rómája, Nagy Konstantin Konstantinápolya után emlékezzünk a Nagy Sándor által alapított Alexandriákra, s hogy az újabb kori kísérletek kö-

² Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 278. p.

³ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 484. p.

zül is említsünk egyet: Szentpétervárra. Mindegyik városalapítás új birodalom, új világ, vagy legalábbis új korszak kezdetét jelentette.

Dávid birodalmi céljait jól szolgálta Jeruzsálem magaslati helyzete az északi és déli településterület közepén, valamint a tengerparton és a Jordánon túl, keleten települt törzsek közötti elhelyezkedése. A hely nem rendelkezett előnyös természeti adottságokkal, nem volt folyóvize, tengerpartja, a sziklás fennsíkot elkerülték a fontos karavánutak. A gyakorlati célszerűség előtt azonban felsejlik a transzcendentális középpontiság igénye, a rend és a törvény városi szférájának uralkodóvá tétele a falain kívüli kaotikus, alá nem vetett, nem civilizált, azaz nem városiasított vidékeken. Ettől vált korszakos jelentőségűvé Dávid alapítása.

A város helyét, mivel az a rendezett emberi tér középpontja, az égi és földi szféra közötti kapcsolattartás kitüntetett pontja, gondosan kellett megválasztani. Általában égi jelek, álmok, csodás események jelölhetik ki a helyet, ahol a születő város összekapcsolja majd a világegyetem földi és égi részét.

Mint a talmudi Joma traktátus mondja: „A világ teremtése a Siontól kezdődött.” Azaz Ciontól, másként Jeruzsálem mai helyétől.

Egy mítosz szerint „a Szentséges Egy úgy teremtette a világot, mint magzatot. Amiként a magzat a köldökből növekedik ki, úgy Isten a maga köldökéből teremtette a világot, s a világ onnan terjedt széjjel a különböző irányokba.” Az ember teremtése, amely egyben a kozmogóniának, a világ teremtésének is megfelelője, ugyancsak egy középpontban, mégpedig a világ közepén történt. Az Édenkert, ahol Isten Ádámot a Föld minden részéből származó porból összegyúrta, s ahol az ember Istentől a megváltásról szóló első ígéretet kapta, ugyancsak a mindenség közepén terült el.

Az egyik midrás azt állítja, hogy Ádámot Jeruzsálemben teremtette Isten. Ezen a helyen fogadta Ábrámot kenyérrel és borral Melkhisédek, a magasságos Isten papja, itt épített Ábrám ol-

tárt, itt kötött vele szövetséget az Úr, és itt, Móríja földén kapott áldást és ígéretet az Úrtól Ábrahám, aki kész volt – ugyancsak e helyen – fiát, Izsákot Istennek áldozni: „És áldottak lesznek utódaid által a föld összes népei, mivelhogy hallgattál szavamra.” (1Móz 22,18)

Jeruzsálem közismert héber neve Jerusalájim, ami nem egyes számban van, nem is többes számban, mint a falvak összeköltözése (szünoikiszmosz) után kialakult görög poliszoké, hanem a szóalak a héberben meglévő kettes számú főnév. A hagyomány szerint ugyanis két Jeruzsálem van: a földi és az égi. Ha itt a Földön nem találjuk meg az igazi, vágyaink szerinti „béke városát”, égi mása akkor is ott lebeg fölöttünk, és megvalósulásra vár. A talmudi bölcsek az első héberre, Ábrahámra hivatkoznak, aki az „Isten lát” elnevezést adta annak a helynek, ahol áldozatra szánt fiával járt. Ennek oka a bölcsek szerint éppen az, hogy „Isten előre látta annak a helynek a békéjét”. Ezért lett a neve Jeruzsálem, „a békét látó Isten városa”.⁴

A város kozmikus rendszert leképező körének közepén kell lennie a középpontnak, amelyen az áthaladó vertikális és horizontális tengelyek a várost négy részre, negyedekre osztják. A városrészek hagyományos elvevezése – a párizsi Quartier Latin, a jeruzsálemi Örmény negyed, a vigalmi negyed kifejezés – árulkodik erről.

A szent tér nem csupán centrális elhelyezkedésével, de a környezetéből kiemelkedő, kimagasló mivoltával is elkülönül a hétköznapi, mindennapi világtól. Ma is így mondják héberül: felmegyek Jeruzsálembe! – s akkor is így mondták, amikor csak romok és pusztulás jelölte a helyet. Egész létében az abszolút centrum, a tökéletesség, a világközpont jelentéseit hordozza. A transzcendenshez kötődés záloga, biztosítéka és forrása Dávid városának középpontja, amely nem lehetett más, mint az a hely, ahol Istene

⁴ Raj Tamás: *Bibliai tájak titkai – Égi és földi Jeruzsálem*. A könyv internetes változatából: www.erec.hu/belso

lakozik. A városon belül kimagaslik a Templom-hegy, amelyen Dávid korától a szertartások folytak, ahová csak meghatározott cselekedetek elvégzésével, s a magasság egy-egy fokozatára csak az illetékesek egyre szűkebb körének lehetett eljutni.

A hegy mint Föld és Menny találkozási helye és az istenek lak-helye kapcsolódik a köldök szimbólumhoz. A kánaáni, galileai Tábor hegye – tabur – köldököt jelenthet. *Tabur eresz* – a Föld köldöke. Az Ószövetségben szereplő „Föld köldöke” kifejezés – amint említettük – a Sikkem körüli hegyvidék egyik kiemelkedő részére vonatkozik: „Ímé egy másik csapat meg az ország közé-péből (a héberben: köldök) jó alá...” (Bír 9,37). Izrael alkotó nép-elemeinek képviselői – a pusztai Jahve tisztelők és az újonnan csatlakozott kánaáni héberek – nem véletlenül találkoztak éppen Sikkemben, hogy ünnepélyes szövetségkötéssel kötelezzék ma-gukat, hogy Jahve népe lesznek, és egyedül őt tisztelik.⁵ (5Móz 27,11–12)

Vallásos értelemben a hegynek hármas szimbólumértéke van. Először is összeköti az Eget és a Földet. Szent hegyként közép-pontja az egész világnak, mely föltekint rá. A Biblia szent hegyei közé tartozik az Ararát, a Hóreb, a Sínai, a Hór, amelyen Áron meghalt, és a Sion, hogy csak néhányat említsünk. Ezeken a he-gyeken Isten kinyilatkoztatta magát, de egyúttal olyannak is mu-tatkozott, aki ennek ellenére rejtőzködő maradt; így élték meg az emberek, ha a hegy felhőbe burkolódzott (2Móz 19; 20; 25,15).⁶ A szent hegy koronázását templom formájában nyeri el, mely Is-ten lakóhelye az emberek között.

A hegy és a szimbolikus földi életút csúcsán kezdetben még nem templom állott.

A vándorló héberek számára a Sínai-hegyi szövetségkötést kö-vetően a szentély szerepét a szent sátor töltötte be, amelyben füg-

⁵ Bright, John: *Izrael története*. Ford. Domján János. Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 142. p.

⁶ Doppelfeld, Basilius, OSB: *Szimbólumok I. Az ember szimbólumai*. Pannonhalma, 1998, Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., 75–76. p.

gönnyel választották el a frigyládát és a két kőtáblát rejtő Szentek Szentjét (2Móz 26,33).⁷ A frigyláda tartalmazta a törvény könyvét: „Vegyétek e törvénykönyvet, és tegyétek ezt az Úrnak, a ti Isteneteknek szövetségládája oldalához, és legyen ott ellened bizonyásgul” (5Móz 31,26). Elhelyeztek benne emlékeztetőül manát: „Áronnak pedig monda Mózes: végy egy edényt és tégy bele egy teljes ómer Mánt és tedd azt az Úr eleibe, hogy megtartassék maradékaitok számára” (2Móz 16,33). Áron kivirágzott vesszejét is beletették: „És monda az Úr Mózesnek: Vidd vissza az Áron vesszejét a bizonyásgul ládája elé, hogy őriztessék ott a lázadó fiaknak jegyül, hogy megszűnjék az ellenem való zúgolódások, hogy meg ne haljanak” (4Móz 17,10).

Az izraeliták magukkal vitték a ládát a pusztai vándorlásukban⁸. A honfoglalás után Silóban helyezték el, innen rövid időre a filiszteusokhoz, majd Kirjat Jeárimba került a szövetség ládája. A vallási élet központi eleme ekkor nem egyetlen kultusz hely, hanem a szövetség eszméje, és folytonos, évi nagy ünnepeken történt megújítása volt. A szövetség ládája fontosabb volt a pásztori múlttal rendelkező nép számára, mint a konkrét hely, ahol őrizték.

Az Ég sátra a Teremtés egyik jelképe: „Ő terítette ki, mint valami leplet, az eget, s kifeszítette, mint lakósátrat” (Iz 40,22).⁹ A szövetségkötés népe a szent sátorban őrzött bizonyossággal vándorolva lakhatónak, otthonának érezte a teremtett világot. Az otthona a sátra volt negyvenévi vándorlásában. A sátor kifejezés a szent sátorra is és a később felépített jeruzsálemi templomra is utal: „Szeretem házadnak táját, a sátrat, hol dicsőséged honol”

⁷ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 406. p.

⁸ Babits Antal (közr.): *Bibliai nevek és fogalmak*. Budapest, 1988, Primo Kiadó, 76. p.

⁹ idézi: Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 406. p.

(Zsolt 26,8).¹⁰ Ahogyan magyarul, több száz évvel a nomadizálás megszűnése után is „felszedjük a sátorfánkat”, ha továbbállunk, elköltözünk, a zsidóság is használja lakhelye, de az Isten háza, a Szentek Szentje megnevezésére is a sátor kifejezést.

A filiszteusok végleges legyőzése, a jebusziak területének meghódítása után Dávid mintegy háromezer évvel ezelőtt királlyá válhatott egész Izrael fölött, megalapíthatta a városát, ám bűnei miatt nem építhette meg a magasztos helyet, vagyis a templomot az égi és földi világ találkozási pontján. De ő helyezte el a találkozás sátorát (óhel móéd) városa közepén, amely így a szövetség központjává vált. Az áldozás helyét azonban nem a hódító jogán, hanem igaz áron vásárolta meg annak tulajdonosától, Ornántól (2Sám 24,18–25; 1Krón 21,18–30).

Vessük egybe a Jeruzsálem alapításáról szóló, itt következő történetet a Róma alapításáról, Remusnak a Romulus által történt megöléséről szóló hagyománnyal!

A haggáda két fiútestvéréről szól. Egyforma volt kettőjük birtoka, atyai örökségük. Az egyik testvérnek nagy családja lett, a másik egyedül élt. Betakarítás után az egyik fivér éjszaka felkel és a maga asztagjáról jó néhány kévényt átvisz a testvéérére. „Én egyedül vagyok, neki családja van, hadd legyen neki több” – gondolja. De még ugyanazon éjjel felkel a családos testvér is és ugyancsak rejtőzve átvisz a testvér kazaljára a maga gabonájából. „Nekem családon van, testvéremnek nincs más öröme, hadd legyen neki több.” E két testvér telkén épült fel később a jeruzsálemi Szentély. Az ókori Róma testvérgyilkosság helyén épült, Jeruzsálem a testvéri szeretet földjén.¹¹

¹⁰ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 406. p.

¹¹ Benoschofsky Imre: *Zsidóságunk tanításai*. Budapest, 1997, Makkabi Kiadó, 57–58. p.

A Templomot a szent sátor mintájára időszámításunk előtt 950 táján¹², más adat szerint 966-ban¹³ Salamon király kezdte felépíteni, akinek Dávid közvetítette a megtisztelő feladatot: „Most azért, mivelhogy az Úr választott téged, hogy néki szent házat építs: légy erős és készítsd meg azt” (1Krn 28,10). Ez a tett a zsidók történetében az Első Szentély korának nyitánya. Az építkezés föníciai mintát követett, de földi előképe, a Templom szent mivoltánál fogva mégsem a szomszéd országban keresendő.

A templomoknak, a leginkább szent helyeknek égi előképe van. Az Úr a Sínai-hegyen mutatta meg Mózesnek a neki építendő szentély tervét: „Mindenestől úgy csináljátok, a mint én megmutatom néked a hajléknak formáját, és annak minden edényeinek formáját... Vigyázz, hogy arra a formára csináld, a mely a hegyen mutattatott néked.” (2Móz 25,9; 40)

Dávid király is elmondta Salamonnak a templomépület, a Szentek Szentje és a kegytárgyak tervét, és biztosította róla, hogy: „Mindezek az Úr kezétől íratottak meg, a ki engem megtanított az egész alkotmány formájára.” (1Krn 28,19)¹⁴ A megvalósult Templom anyagai, díszítményei: a kő, az arany és a drágakő az örökkévalóságra utaltak.¹⁵

A zsidó vallási életben felépültétől kezdve központi szerepet tölt be a Templom, a görögül *temenosznak* nevezett, a világtól fallal elválasztott kultusztér. Az Ószövetségben Jahve hajléka, az áldozás, az áldozat bemutatásának helye. Salamon Temploma (1Kir 6) a szent sátor (2Móz 26; 36) megfelelője, az Úr dicsősé-

¹² Bright, John: *Izrael története*. Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 211. p.

¹³ Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996, Corvina, 380. p.

¹⁴ Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest, 1998, Európa Könyvkiadó, 21. p.

¹⁵ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 453. p.

gét hirdető kultikus központ. Legfelsőbb terében, a kocka alakú Szentek Szentjében őrizték a Szövetség ládáját.¹⁶

Hogy a mai Szent Szikla kapcsolatban volt a Templommal, azt nem vitatják, azt azonban igen, hogy a Szentélynek volt-e az alapja, vagy az égőáldozati oltárnak.¹⁷ A jeruzsálemi Templom Szentek Szentjének egyik szikláját a világ teremtése helyének és a Föld ideális középpontjának tekintették. A Talmud szerint a víz feltör, ha valaki eltávolítja a követ. A kő által elzárt nyílásba zúdult egykor az özönvíz árja.¹⁸ Az omphalos (a köldök) ezen a helyen a felső és az alsó világot kötötte össze, illetve választotta el.

A bibliai elbeszélés szerint Salamon Temploma három részből állt: fedett előcsarnokból, (amit olámnak neveztek), szentélyből (hékál) és a Szentek Szentjéből (devir). Az első két elnevezés mezopotámiai eredetű.

A templom gyakorta a világmindenség kozmológiai modellje szerint épül fel, s a világrendet tükrözi. Az egyetlen Templom a zsidó világszimbolikában a Föld eszményített képmása: az előcsarnok a tenger, a szentély a szárazföld, a Szentek Szentje pedig a Menny.

A Templom külső mérete: 100 x 50 könyök (52,50 x 26,25 m, ha az egyiptomi királyi könyököt vesszük alapul). A hékál 40 x 20 könyök volt. A Biblia megemlíti a „házat” (bét) is, ami 60 x 20 könyök területű. Ez az elnevezés valószínűleg az épület két belső részére, a hékálra és a devirre vonatkozik. Salamon a két helyiséget elválasztó ajtót nemes anyagból készítette: „És a Szentek Szentjének bemenetelén csinála ajtót olajfából, az ajtófélfák kiszögelése egy ötödrész volt” (1Kir 6,31). Az Özönvíz után Isten megbékélésének jeleként hozta a galamb az olajfalevelet – az új élet, a szövetség megújításának lehetőségét hirdette az olajág. Az

¹⁶ Pál József–Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 455. p.

¹⁷ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 831. p.

¹⁸ Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996, Corvina Kiadó, 292. p.

olajfa (*Olea europea*) a legerősebb megpróbáltatásokat is elviseli, emberi mértékkel mérve beláthatatlan ideig él, az emberek Isten ajándékának tekintették.

A Templom magassága 30 könyök volt (15,75 m), a legkésőbb keletkezett, kevésbé hiteles Krónikák könyve ugyanezt a méretet 120 könyökben jelöli meg.

A bejárat mindkét oldalán, az előcsarnokban egy-egy oszlop magasodott, mintegy 10 métereseek voltak, Jákinak és Boáznak nevezték őket. Mindkét oszlop szabadon állt, lótusz formájú bronz oszlopfőben végződött, hálók és láncszerűen összefűzött zsinórok díszítették. Az oszlopoknak semmiféle tartó szerepük nem volt, tisztán díszítőelemül szolgáltak, s talán jelképes értelemben utaltak arra, hogy Isten a mögöttük lévő helyiségben tartózkodik. Az oszlopokat Nebukadneccár Jeruzsálem elfoglalásakor, i. e. 597-ben Babilonba hurcolta győzelme jeleként.¹⁹

Az épületet egy sor helyiség, a jaciják vették körül, ahol valószínűleg üzleti tevékenység folyt. A Templomtól keletre az előudvarban állt az égőáldozat oltára és a bronzmedence.²⁰

Mivel a Templom föníciai minta szerint épült, szimbólumai elkerülhetetlenül pogány elemeket is tartalmaztak. Az öntött tenger például (1Kir 7,23–26) valószínűleg a föld alatti édesvízű óceánt jelképezte, mint az élet és a termékenység forrását, az égőáldozati oltár viszont (Ez 43,13–17) eredetileg az istenek hegyére utalhatott. A templomi kultusz jellege azonban, bármennyit vettek is át más vallások kultuszából, teljesen izraeli maradt.²¹

Az Első Templom nem az ünneplő gyülekezet befogadására készült, hanem a szent cselekmények végzésére: belépni csak papoknak volt szabad. A hibákat kijavító munkásokat felülről en-

¹⁹ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 772–773. p.

²⁰ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 832. p.

²¹ Bright, John: *Izrael története*. Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda sajtóosztálya, 211. p.

gedték be a Szentek Szentjébe, mivel nem léphettek be az ajtón, és nem állhattak a szent talajon.²²

A Szentek Szentjébe nemcsak az egyszerű emberek, hanem a papok sem tehették be a lábukat. A főpap is csak egyszer egy évben, jóm kippur ünnepén mehetett be ide, hogy a bűnbánat szertartása alatt füstáldozatot mutasson be. A gyülekezet a Templomon kívül kijelölt helyen volt szemlélője a – főleg a kint felállított nagy oltárnál folyó – szertartásoknak.

Salamon uralkodása után birodalma kettévált: az északi törzsek területe alkotta Izrael államát, míg délen Júda (és Benjámin) törzsterülete a másikat.

Izraelt az asszírok semmisítették meg i. e. 722/721-ben. V. Salmaneszer király a tíz törzset elhurcoltatta Felső-Mezopotámiába és Médiába, ahol valamennyien beolvadtak az ottani lakosságba, s eltűntek a történelemből.²³ A déli államban élt két törzs tagjain kívül a lévíták és a kohaniták (a papi és a főpapi nemzetségek) egy része maradt meg.

Júda fővárosát, Jeruzsálemet, benne az Első Szentélyt Asszíria bukása után az időszámításunk előtti i. e. 597-ben Nebukadneccár babiloni csapatai foglalták el. A vezető réteget, valamint a rengeteg zsákmányt Babilonba vitték. Jeruzsálemet a lakosság további lázongása miatt i. e. 587 júliusában rombolták le. Alaposságukról korabeli domborművek adnak hírt a mának. De nemcsak a tökéletes rombolás az oka, hogy a Templomnak a maradványai jószereivel nem kerültek elő, hanem az, hogy rájuk települt a ma is élő, háromezer éves város.

Időszámításunk előtt 587-ben és 582-ben Júda életben maradt lakóinak többségét elhurcolták „Babilon folyóvizet” mellé.

²² Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 224. p.

²³ Bright, John: *Izrael története*. Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda sajtóosztálya, 265. p.

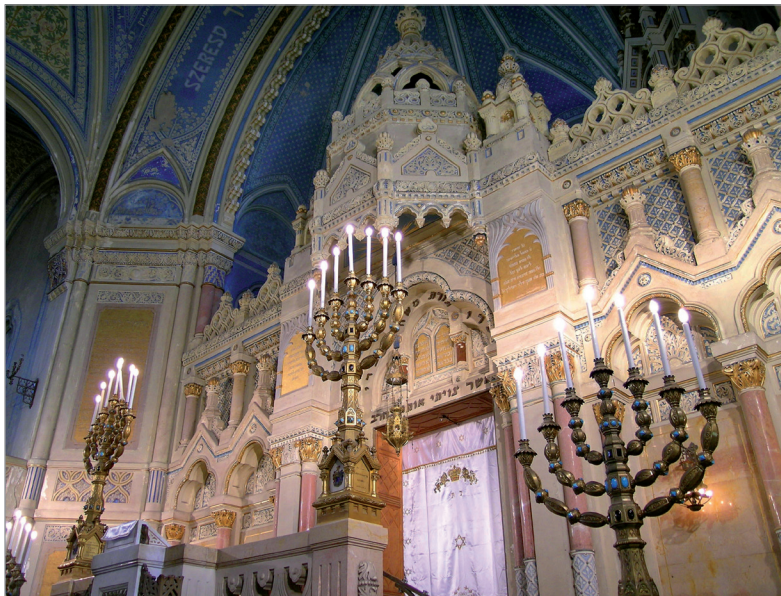
*Babilon folyóvizeinél ültünk és sírtunk,
mikor a Sionról megemlékezénk.
A fűzfákra, közepette, oda függesztettük hárfáinkat,
Mert énekszóra nógattak ott elfogóink,
kínzóink pedig víg dalra, mondván:
Énekeljetek nekünk a Sion énekei közül!
Hogyan énekelnök az Úrnak énekét idegen földön?!
Ha elfelejtkezem rólad,
Jeruzsálem felejtkezzék el rólam az én jobb kezem!
Nyelvem ragadjon az ínyemhez, ha meg nem emlékezem rólad;
ha nem Jeruzsálemet tekintem az én vígasságom fejének!*
(137. zsoltár)

II. Kúrosz, az Újbabiloni Birodalmat legyőzött perzsák királya időszámításunk előtt 538-ban rendeletet adott ki a zsidók hazatéréséről és a hitélet felújításáról. A perzsák nevezték el arámi nyelven a tartományt *Jehudnak*. A zsidó népnév ebből származik.

Nem mindenki tért haza Babilóniából. Számos zsidó maradt meg a szétszóratásban, ahol közösségeik kialakították a helyzetnek megfelelő életformájukat. A hazájukba visszatértek Zerubbábel vezetésével perzsa védnökség alatt, I. Dareiosz idején i. e. 515 márciusára építették fel a Második Templomot.

Az új Templom a régi helyén minden bizonnyal az eredeti méretekben készült, de az oszlopok (Jákin és Boáz) valószínűleg nem kerültek elő, ugyanúgy az elpusztult bronzmedencét és a frigyládát sem pótolták újjal. A szentélyben a régi mécstartó helyébe a hétkarú menóra került. A szentély és a Szentek Szentje közé most feltehetően falat húztak (Ez 41,3). Az ajtó elé drága függönyt akasztottak. Ennek a Templomnak az elemeit egyes iratok a szent sátor leírásához is felhasználták, illetve az Első Szentélyt is a látott második alapján képzeltek el.²⁴

²⁴ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 834. p.

A menorák a frigyszekrény függőnye előtt a szegedi Újszínagóban

Az egyistenhívő zsidók országának viszonylagos önállóságát a nagy politeista (sok isten létezését valló) birodalmak közötti hadiúton csak több-kevesebb engedménnyel lehetett megőrizni. A szomszédos nagyhatalmak kultuszainak tett engedmények viszont magát a zsidóságot, a szigorú monoteizmust veszélyeztették.

A perzsák legyőzője, Nagy Sándor – III. Alexandrosz (i. e. 336–323) – általában türelmes valláspolitikát folytatott, a zsidók iránt különösen előzékenyen viseltetett. Halála után előbb az egyiptomi ptolemaidák, majd i. e. 200-tól Szeleukosz leszármazottai uralták a területet.

IV. Antiokhosz Epiphanész (i. e. 175–163) pénzsűkében lévén elhatározta, hogy ráteszi a kezét a Szentély kincseire. Az uralkodó, akit Epimanészként (őrültként) is emlegettek, hogy a templomi kegytárgyakat megszerezze, erőszakosan fel akarta gyorsítani a zsidóság körében amúgy is megjelent hellenizálódást, a görög

kultúra és vallás átvételét. Megtiltotta a körülmetélékedést, a Tóra tanulását és elrendelte, hogy a zsidók a Szentély udvarán felállított, s az uralkodó saját arcvonásait viselő Olümposzi Zeusz istenszobor előtt istenkáromló módon sertést, tehát tisztátalan állatot áldozzanak.

Antiokhosz az év legrövidebb napját, a téli napfordulót, „a Nap születésnapját”, amely egyúttal görög Dionüszosz-ünnep is, szemelte ki a szent hely meggyalázására. Az ellenállókat tömegesen végezték ki és vonták kínpadra. Nemcsak Jeruzsálemben, hanem az egész országban folytatták a görög kultusz elterjesztését és a zsidó önazonosságot őrző szertartások üldözését.

A (zsidó kánon szerint apokrif) Makkabeusok II. könyve 7. fejezete bemutatja az Antiokhosz Epiphanész idején mártíromságot szenvedett anyát és gyermekeit, akik elutasították a zsarnok bálványimádásra felszólító parancsát, és ezzel vállalták a halált. Hanna jámbor asszony volt, s arra biztatta hat fiát, inkább vállalják a mártírhalált, mintsem hogy szakítsanak hitükkel. Fiai valóban nem voltak hajlandók arra, hogy disznóhúst egyenek, ezért egy üstben nyilvánosan megfőzték őket. Amikor a hetedik fiúra került a sor, rá akarták venni az édesanyát, beszélje rá gyermekét, egyen a disznóhúsból, hogy életben maradjon. Ő azonban azt mondta fiának, hogy kövesse bátyjai példáját, így hetedik gyermeke is mártírhalált halt. Hanna ezután öngyilkosságot követett el, tűzbe ugrott, nehogy – amivel a pogányok fenyegették – erőszakot tehesse rajta.

Valószínűleg Antiókhiaiban, az üldözött birodalmi székhelyén végezték ki őket. Aranyszájú Szent János dicsőítette emléküket. A IV. században sírjuk fölött – az egykori zsinagóga helyén – keresztény bazilikát emeltek. Csakhamar másutt is – Keleten és Nyugaton – a keresztény egyház szentjeiként tartották őket számon. Ambrosius milánói püspök 388-ban említi, hogy némely papok zsoltárokat énekelve vonulnak a Makkabeus szentek ünnepére. A Makkabeus szentek bazilikáját a VI. században egy

földrengés romba döntötte. Hanna és hét fia koporsóját Konsztantinápolyba vitték. Innen I. Pelagius pápa idején (556–561) Rómába, a San Pietro in Vincoli bazilikába – melyben Michelangelo Mózes is látható – helyezték át azokat.

Az ellenállás nemcsak passzív mártírumban nyilvánult meg. Módiin településen, amely a tengerpart felől Jeruzsálembé vezető egykori zarándokút mentén terült el, s amelyet ma is sokan látogatnak, temették el a Hasmoneus család fejét és öt fiát. Mindnyájuk élete, s életük nagy fordulata ehhez a helységhez és környékéhez kötődött.

A papi család feje, Mattitjáhu (Mattatiás) saját kezűleg ölte meg azt a zsidót, aki vállalkozott helyette disznó áldozására. Mattitjáhu fiai a környező hegyekbe menekülve kirobbantották a lázadást, s harcoltak, pörölyként (makkábii) sújtva le a megszállókra.

A bálványimádók ellen küzdő Makkabeus harcosokat az istenfélelem vezette, hiszen a parancsolatok betartása alól léteztek ugyan felmentés, de a bálványimádás még halálos veszedelem esetén is tilos, megbocsájthatatlan bűn. Mattitjáhu fiai sorra aratták győzelmeiket az őket bálványimádásra kényszerítő szír-görög ellenfeleik fölött, míg küzdelmük tetőpontjához érkezett. A felkelők időszámításunk előtt 164-ben, három évvel annak megszenteltségtelenítése után, kislév hónap 25-én megtisztították és újból felavatták a jeruzsálemi Szentélyt. Júda Makkabi a tisztátalanná vált oltárt lerombolta, és újat épített, új szent edényeket készíttetett, köztük új menórát – hétágú mécstartót –, illatáldozati aranyoltárt, függönyöket és aranyasztalt. Az új oltárt áldozatok bemutatásával, dallal, zenével ajánlották fel Istennek. A szent tér ismét visszanyerte az Eget és a Földet összekötő szerepét.

Az emlékünnepe neve hanukka, jelentése: felavatás, újjáavatás.

A felkelés győzelme után ez a család adta Izrael királyait és főpapjait. Feltételezhetően a Júda törzsének területén talál-

ható Hasmon városából (Józs 15,27 említi), vagy egy Hasmon (Aszmónaios) nevű őstől származtak, ezért Hasmoneusoknak nevezték őket. Egy, a zsolotárakhoz írott kommentár szerzője, a Kimchi tudós család tagja tiszteletteljes nagyurakként adta meg a *hásmánim* szó jelentését.

A Makkabeus-Hasmoneus család vezette ország néhány évtized múltán római függésbe került. Ennek folyamatát Kertész Istvánnak a *História* folyóiratban megjelent „Róma, Palesztina, zsidóság” című írását követve ismertetjük.²⁵

A zsidóság feletti római uralom megalapozója Pompeius Magnus, a későbbi triumvir volt, aki VI. Mithridatész Eupátor pontoszi király legyőzése és XIII. Antiokhosz Philadelphosz szeleukida uralkodó detronizálása után Szíria területét római provinciává alakította. A Szíriával lényegében földrajzi egységet alkotó zsidó területek központi részét uraló Hasmoneus királyi ház belső viszályába avatkozva Pompeius i. e. 63-ban bevette Jeruzsálemet, és II. Hürkanoszt emelte Júdea élére.

Flavius Josephus (i. sz. 37/38–100 után) zsidó történétíró az eseményeket követő évszázadban írt *A zsidók története* című művében részletesen tudósít a Szentély ostromáról. Megbotránkozva írja, hogy a rómaiak a sabbat ünnep hagyományához ragaszkodó védők passzivitását kihasználva indították meg támadásukat, miközben a Szentély papjai a legnagyobb veszély közepe sem hagytak fel vallási kötelezettségeik gyakorlásával. Tizenkétezer zsidó haláláról ad hírt a történétíró, megtevézve a borzalmak lefestését azzal, hogy „a templom, amelynek belseje hozzáférhetetlen volt, és oda senkinek sem volt szabad bepillantania, súlyos meggyaláztatást szenvedett: mert Pompeius néhány kísérijével bement a Szentek Szentjébe, és meglátta azt, amit a főpapon kívül egyetlen embernek sem volt szabad meglátnia.”

De Pompeius, bár az országot hadisarc fizetésére kötelezte, legalább nem nyúlt a Szentély kincseihez!

²⁵ <http://www.historia.hu/archivum/2004/0405kerteszh.htm>

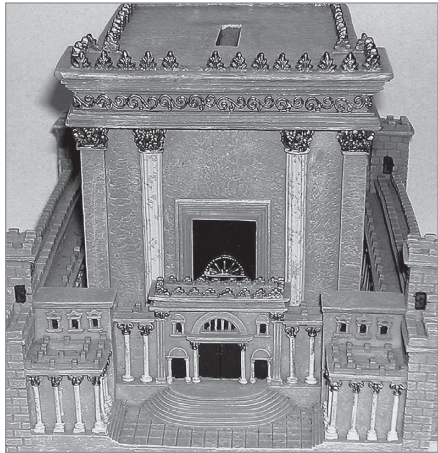
Tíz évvel később, i. e. 53-ban a parthusok ellen vonuló Licinius Crassus már nem volt tekintettel a rómaiak szövetségésének, valójában alattvalójának tekintett nép vallási érzelmeire. Ő gátlatlanul kirabolta a zsidók templomát. A Crassus előtti helytartó, Gabinius (i. e. 57–54) Júdeát öt, egymástól független kerületre tagolta. Megfosztotta II. Hürkanoszt a királyi címtől, csak főpapi állásában tartva meg őt. Ráadásul kinevezték Hürkanosz mellé felügyelői szerepkörrel a nem zsidó (edomita) származású, de zsidó vallású, a rómaiak által igen megbízhatónak tartott Antipatroszt, aki minden tekintetben kiszolgálta a hódítókat.

Róma és Júdea kapcsolata i. e. 47-ben kiegyensúlyozottabbá vált. Mivel egy évvel korábban Antipatrosz katonai segítséget nyújtott az Egyiptomban háborúba keveredett Julius Caesarnak, utóbbi elismerte a zsidó népet a római nép barátjának és szövetségésének (*amicus sociusque populi Romani*). Caesar *ethnarkhosszá* (a nép vezérévé) nevezte ki Hürkanoszt, Antipatrosz hatáskörét pedig tovább növelte. Mindez nem változtatott a zsidó nép Rómával szembeni gyűlöletén, ami fegyveres mozgalmakban is kifejezésre jutott.

Antipatrosz fia, Heródes Caesar halálát követően római segítséggel szerezte meg a királyi hatalmat. Heródes időszámításunk, vagyis Krisztus születése előtt 37-től 4-ig uralkodott. Megszerezte Dávid egykori zsidó királyságának területeit. Mirjam nevű feleségét és tőle született három fiát, valamint apósát, anyósát és sógorát is kivégeztette, mivel azok a Hasmoneus-dinasztiához tartoztak, és félt esetleges restaurációs kísérleteiktől. Belpolitikája általános gyűlöletet váltott ki alattvalói körében. A köznépet terhelő adók nagy részét a görög városok támogatására és látványos építkezésekre fordította. A hellén szokások erőszakos terjesztése miatt zsidó alattvalói még azt sem nézték jó szemmel, hogy a jeruzsálemi Templomot újjáépítette. Noha ez az építmény gyönyörű látványt nyújtott, a rajta ékeskedő római sas mindenkinek a csüggesztő politikai realitást juttatta eszébe.

Időszámításunk előtt 19 táján Heródes elhatározta, hogy átépíti a Templomot. Az emberek természetesen aggódni kezdtek: mi lesz, ha lerombolja az épületeket, s csak azután ébred rá, hogy nincs pénze a munkálatok folytatására. S vajon hű marad a király a Tóra előírásaihoz? Heródes épületei gyakran forradalmian újszerűek voltak, a Templom tervét azonban Isten nyilvánította ki Mózesnek és Dávidnak, önkényes ötleteknek tér nem nyílhatott!

Heródes igyekezett lecsillapítani a félelmeket. Addig hozzá sem kezdett a munkához, míg össze nem szedte a szükséges építőanyagokat, és gondosan ügyelt rá, hogy az egykori alaprajzot és a méreteket megtartsa. Arról is intézkedett, hogy laikusok ne léphessenek a tiltott területekre. Kitanított ezer papot kőművességre és ácsmunkára, és rájuk bízta a hékál és a devir építését. Ő maga sohasem lépett be az épületbe, melyet mesterműveként emlegettek. Az építkezést úgy szervezte meg, hogy az áldozatok bemutatása egyetlen napig se szüneteljen, és a szorosan vett templomi épületeket tizennyolc hónap alatt befejezte. Bár az átalakítás fő munkálatai körülbelül 10 év alatt lezajlottak, de a sétányon még 62-64-ben is, Albinus római procurator (helytartó) idején is folytatódott a munka.²⁶ A megszakítatlan ájtatosságnak köszönhetően viselhet-e a heródesi templom is a Második Szentély nevet, pedig voltaképpen harmincként emeltetett.²⁷

A Templom makettje

²⁶ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 837. p.

²⁷ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 169. p.

A kultikus hagyománytisztelet a Szentek Szentje és a Szentély bővítését nem tette lehetővé, így csak az előcsarnokot lehetett megnagyobbítani: 100 x 20 könyök alapterületű lett, 100 könyök magas homlokzattal. Oldalt szintén körül lehetett építeni, sőt felső emeleteket is szabad volt rá húzni. A tetőn arany nyársakat helyeztek el, védekezésül a madarak ellen, nehogy bepiszkítsák.²⁸ Az egykori méretek megtartása nem akadályozta Heródest abban, hogy az egész Templom-hegyet átépítse, ezzel megnagyobbítsa a szent körzetet. A hatalmas terek, udvarok, falak és lépcsők a Templom szentségének kiemelését szolgálták.

A szent térbe lépve megtapasztalhatóvá vált az emberi fogalmakkal ki nem fejezhető isteni jelenvalóság. Az előkészületek fázisai, a hegyre való felmenetel és a Templom udvarainak és épületeinek fokozatokba rendezett szentsége azt a célt szolgálták, hogy általuk a hívő átérezhesse: a köznapi létezésen túli valóságba léphet, amely alapvetően más, mint a földi világ. A szentség fokozatai éppen olyanok voltak, mint a mezopotámiai zikkurat lépcsőfokai. A Templom-hegy platóját jelképes szent hegygáttá tették, amelyen az út a devir „csúcsán” (a Szentek Szentjében) létező isteni szférához vezetett.²⁹

A földi Jeruzsálem és a mennyei Jeruzsálem viszonyát úgy jellemezhetjük, hogy a jeruzsálemi Templom bizonyos mértékben Ég és Föld, az emberi világ és az ember fölötti világ metszéspontján áll; úgy is felfogható, mint annak a megközelíthetetlen szentélynek földi megfelelője, ahol a Messiás talán éppen azt a pillanatot várja, hogy belépjen a világba. A földi Szentek Szentjének megfelelő egy mennyei Szentély. Az ember felépít ezen a földön egy épületet, amely visszatükröződik a mennyei régióban.³⁰

²⁸ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 837. p.

²⁹ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 172. p.

³⁰ Aron R.: *Die verborgenen Jahre Jesu*. München, 1973, Mahr K. művéből idézte Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996, Corvina Kiadó, 175–176. p.

A Templom-hegy külső övezetét alkotta a Pogányok udvara. Ez az ókori városok fórumának szerepét töltötte be: mindenki számára nyitva álló tér volt a Templom előtt. Építése igen nagy erőfeszítéseket kívánt meg: három oldalról alépitményre volt szükség; ebből a Nyugati fal, a Templom párkánya, Salamon istállói még ma is láthatók.³¹ Magát a Templomot kerítés övezte, amelynek keleti oldalán nyílt az Ékes kapu. Ebből az Asszonyok udvara, majd attól jobbra, a Templom északi oldala felől az Izraeliták udvara, ezen belül pedig közvetlenül a templomépület mellett és előtt a Papok udvara következett. A legbelső udvarban, a Papok udvarában a szabad ég alatt helyezték el a nagy oltárt, e mögött a Templomnak lépcsőkön megközelíthető tornáca emelkedett.

A Templom szimbólumvilága alakította ki azt a lelki szférát, amely a létezés forrásaként a mindennapi élet valóságának értelmet adott. Az élet egésze – beleértve a pusztító erőket is – a devir rejtő szentségéhez vezető ösvény volt.³²

A zsidó és a keresztény hagyomány ismer szent utakat, melyeken Isten vezeti az embert, s amelyek Istenhez vezetnek. Az úton való haladás révén lép az ember előbbre az életben. Az exodus, az egyiptomi kivonulás Izrael számára a szabadítás, a felleg és tűzoszlop formájában népe körében vonuló Isten közelségének megtapasztalása volt. Hasonló jelentőségű volt Izrael számára a babiloni fogságból hazavezető út is.

Maga a *halákha*, amely felfogható a judaizmus jogi oldalának, s amely a zsidóság egyéni, társadalmi, nemzeti és nemzetközi kapcsolatait és minden más szokását, gyakorlatát szabályozza, tulajdonképpen utat jelent. A halákha a járni, menni jelentésű *háláh* szótöbblől származik. Az iszlám *sariah* (az itatóhelyhez vezető ösvény) és a kínai *taó* (út) kifejezés hasonló szemléletet tükröz.³³

³¹ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 837. p.

³² Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 172. p.

³³ Klein Rudolf: A zsinagógaépítészet, mint a modernizmus előfutára – Az osztrák–magyar keleties stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe. = *Múlt és Jövő*, 2002. 2–3. szám, 196. p.

A hívő zsidó számára szent és örvendetes kötelességnek számított az évenkénti zarándoklat Jeruzsálembé. A zsoldárok gyakran megéneklék ezt: „Ki mehet föl az Úr hegyére? Ki állhat az ő szent helyén? Akinek keze tiszta és ártatlan a szíve.” (Zsolt 24,3–4)³⁴

A szétszóratásban élők a Templomhoz való ragaszkodásukat zarándoklatokkal fejezték ki. Alexandriai Philón (kb. i. e. 30 – kb. i. sz. 41.), aki zarándokként látogatott Jeruzsálembé, szintén tisztában volt a jelképek értelmével. Platonista lévén arra is rámutatott, hogy a hékál berendezése képviseli az égi archetípusokat, mely a tapasztaláson túli ideákat felfoghatóvá és láthatóvá teszi. A Templom-hegy rendje és tervrajza az Istenhez vezető út térképe volt. Az emberek a mindennapok világságából a káosz, az őseredeti tenger és a pogányok peremvidékére léphetett, onnan pedig Isten teremtett világába, egy újfajta tapasztalás révén. A világ maga is Istenhez vezető út. Az ember az istenség felé közelítve halad végig élete pályáján, mint ahogy a főpap sétál át a hékálon az egésznek értelmet adó végső valóság felé. Ezt a valóságot természetesen a devir jelképezte, melyet a hékáltól, a látható világtól újabb függöny választott el. A devir üresen állt, mert érzékenken és fogalmainkon túli létezőt őrzött. Semmit sem tartottak benne, írta Flavius Josephus, megközelíthetetlen, érinthetetlen, mindnyájunk számára láthatatlan volt.³⁵

A Templomot újjáépített Heródes halálát lázadások sora követte. A Júdeába kinevezett procurator Jeruzsálemben rátette kezét Heródes kincseire. Az általános nyugtalanságot a római fegyverek csendesítették le. Varus, Syria provincia helytartója több várost felégetett Galileában és Júdeában, majd kétezer lázadót keresztre feszítettett (i. e. 4). Ezután Augustus felosztotta Heródes birodalmát annak fiai között, akik *tetrarkha* (negyedes fejedelem) címet kaptak. Azonban így sem sikerült stabilizálni a

³⁴ Doppelfeld, Basilius, OSB: *Szimbólumok I., Az ember képei*. Pannonhalma, 1998, Bencés Kiadó és Terjesztő Kft. 52. p.

³⁵ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 171–172. p.

társég politikai helyzetét. Ezt belátva a római kormányzat i. sz. 6-ban Júdea és Samária területét egy császári provinciába vonta össze. Ezt a tartományt ezentúl a császárnak felelős, ugyanakkor Syria helytartójának is alárendelt rangosabb kormányzó, *praefectus*, utóbb a kisebb ranggal bíró *procurator* igazgatta.

I. sz. 26 és 36 között *praefectus* minőségben a lovagrendi származású Pontius Pilatus állt a császári tartomány élén. Mint Flavius Josephus írta, Pilatus júdeai helytartó a hadi jelvényeket, amelyeket a császár képmásai díszítettek, bevitette a városba, pedig a zsidók törvénye mindennemű képmás készítését tiltja. Pilatus a Jeruzsálemtől kétszáz stadionnyira levő forrás vizét is be akarta vezetetni Jeruzsálembé, s elhatározta, hogy a Templom pénzét fordítja erre a célra. A zsidók azonban felháborodtak a vízvezeték-építés miatt, s ezer meg ezer ember csődült össze. Mivel fegyvertelenül álltak szemben a fegyveresekkel, sokan elpusztultak közülük, sokat pedig sebesülten kellett elvinni.

Súlyos belső társadalmi ellentétek alakultak ki, a parasztságot a végsőig kizsákmányolták, adóztatták, emelkedett a nincstelenek száma, ugyanakkor nőtt a papi hatalom. Zendülések követték egymást, melyek a vélt és valódi, vallási és adófizetési sérelmek következtében Galileában, Júdeában és Samáriában is mindennaposak voltak. Procuratorok sora adóztatta túl a tartományt, és igyekezett terrorral megfélemlíteni lakóit. A zelóták kifosztották azokat, akik a római uralommal rokonszenveztek. Az egyre gyarapodó messiásvárók vallási mozgalmát sem sikerült elfojtani.

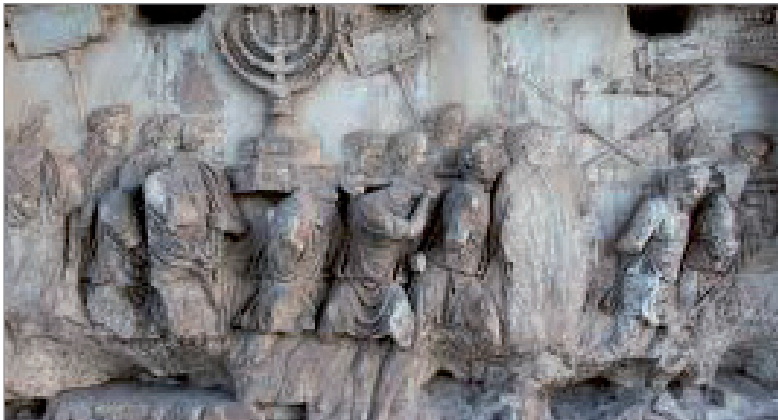
A zavargások ismét átterjedtek Jeruzsálemre, mikor Gessius Florus helytartó 17 talentumot kizsárolt a Templom kincseiből, és az emiatt háborgó népet katonai erővel akarta elcsitítani. II. Agrippa (i. sz. 27 k.–93/100) I. (Nagy) Heródes utolsó leszármazottja békéltető kísérletei sem hoztak sikert. A nem zsidók által felajánlott, a császárnak szóló áldozatot a nép nyomására a Templom nem fogadta el, hiába akarták ezt a főpapok és farize-

usok. A császárért bemutatandó áldozat visszautasítása hadüzenetnek számított.

A zelóták és a hozzájuk csatlakozott esszénusok a békepártiakat elhallgattatták, és súlyos veszteségek árán 66-ban kiverték Júdeából a rómaiakat. Vespasianus 3 légió és segédcsapatok élén megtorló hadjáratba kezdett, azonban Nero halálát követően átmenetileg leállította az előrenyomulást, mely csak 70 tavaszán, Titus vezetésével folytatódott. Titus 70 húsvétja után körülvárta Jeruzsálemet. A zsidók az éhség és a járványok dacára hevesen ellenálltak. Öthavi ostrom után esett el a város. Az ellenállás az I. (Nagy) Heródes idejében épült Holt-tenger menti Maszada 73-as elestével szűnt meg teljesen.

A római függés ellen 66-tól 70-ig vívott szabadságharc következménye a Templom lerombolása és a nagy diaszpóra (szétszórás) lett. Alighogy használatba vették a zsidók a Második Templomot övező újjáépített tereket, ezek áldozatul estek a Jeruzsálem elfoglalt római légióknak, és romhalmazzá váltak.³⁶

A Második Szentély kora mintegy félezer évet tett ki, a polgári időszámítás előtti 520-515-től az időszámításunk szerinti 70-ig tartott.

Részlet Titus diadalívéről

³⁶ Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 837. p

A SZÉTSZÓRATÁS KORA

A 66-tól 70-ig tartó zsidó háború idején a Jeruzsálemet ostromló római hadvezér, Vespasianus engedélyt adott Johanán ben Zakkájnak, hogy akadémiát tartson fent Javne városkában (Jamnia, ma: Yavne, Jibna – Tel Avivtól délre, Rehovóttól nyugatra található). Ettől kezdve a tanház lett Izrael életének, fennmaradásának záloga.

Javnében alakult ki a *tannaiták* (tanítók, tudósok) iskolája. Törvénymagyarázatukat, a korai, írásba foglalt szájhagyományt nevezik *Misnának*. A szó jelentése tanulás vagy szájhagyományon alapuló törvény, ellentétben a *Mikrával*, aminek a jelentése olvasás, és a Szentírás szövegének recitálására vonatkozik.

A Misna lett jelképesen az új Jeruzsálem, amelyben a zsidók megtapasztalhatták az isteni jelenvalóságot, bárhová vetette is őket sorsuk.³⁷ A Második Templom lerombolása utáni évtizedeket ezért a zsidók a Misna korának is nevezik.

A javnei akadémia mellett hamarosan, 80 körül, új törvényhozó és ítélkező testület alakult, a Szinhedrion vagy Szanhedrin, ennek elnökét háchámnak, fejedelemnek nevezték, a közösséget a rómaiak előtt a szintén fejedelemnek nevezett nászi képviselte,

³⁷ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 199. p.

a harmadik vezető tisztség pedig a jesíva, vagyis a tanház mestere lett.

A Szentély hellenista (politeista, többistenhívő) újjáépítésére római császári kegyből néhány évtized múlva sor kerülhetett volna, de kirobbant ellene a Simon Bar Kochba vezette felkelés (132–135). Az utolsó zsidó szabadságharc leverése után zsidó nem élhetett többé az Aelia Capitolinának átnevezett Jeruzsálemben. Mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a konok, lázongó zsidó öntudatnak a zsidó vallás a legfőbb forrása, s ezt a javnei Szinhedrion erősítette, Hadrianus császár eltiltotta nemcsak a körülmétkedést és a szombat megünneplését, hanem a Tóra tanulmányozását is. A rendelet megszegéséért halálbüntetés járt.³⁸

150 táján a Szinhedrion és a nagy tanházak elköltöztek az elpusztult Javnéből, előbb Usába, 180 körül Szeфорiszba, Galilea fővárosába, majd Tiberiasba.

A zsidó nép katonai lehetőségeit egészen a XX. század közepéig felülmúlta a zsidó hit ereje és dinamizmusa.

A tannaiták munkáját rabbi Jehuda ha-Nászi irányításával fejezték be, 200 körül írásba foglalván a Misnát.

A későbbiekben az iskolákban a Tórát is, a Misnát is magyarázták az ekkor *amóráknak* (beszélőknek, magyarázóknak) nevezett tanítók, s az ezenközben született magyarázatokat írásba foglalták. A Misna rabbinikus vitáit, amelyek a különböző palesztinai és babilóniai akadémiákon zajlottak, hívják *Gemarának*, aminek a jelentése beteljesítés – ez a Misna tökéletes elsajátításának vagy tanulmányozásának eszköze.³⁹ A Misna és a Gemára összefoglaló neve a *Talmud*.

Mezopotámiában, amely nem került római fennhatóság alá, a jeruzsálemit teljességben felülmúló Talmud született. A törvénykutatás véglegesedett eredményein (halákha) kívül elbeszélése-

³⁸ Dubnov, Simon: *A zsidóság története*. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó – Bethlen Gábor Könyvkiadó, 93. p.

³⁹ Potok, Chaim: *Az ígéret*. Budapest, 2001, Ulpius-ház Könyvkiadó, 321–322. p.

ket és legendákat (haggáda) is magában foglaló Babiloni Talmudot 499-ben zárták le véglegesen.⁴⁰

A haggádák a halákhikus vitákat illusztrálják, s azért vették fel őket a Gemarába, hogy a nép könnyebben megérthesse azokat.⁴¹

A hatodik századot követően az úgynevezett *gáonok* (magas rangú akadémiai vezetők) korában is keleten fejlődött tovább a tanítás.

A zsidó élet középpontjába a szent iratok tanulmányozása került. A Templom lerombolása után megszűntek a zarándoklatok és a szövetség ünnepei, az áldozatok bemutatását imádságok helyettesítik. Ezek szövege, elmondásuk ideje, rendszere a bölcsék tanításai szerint alakult. Az elveszett ország, Izrael, a szétszórt nemzet, a zsidók fennmaradásának egyetlen alapjává vált a Tóra, a Misna, a Gemára tanulmányozása, az ily módon kialakított törvények, életvezetési szabályok betartása. Nagy tekintélyre tettek szert az említett tanítók (a tannaiták, amórák, gáonok), és szentnek tartották azokat a városokat, amelyekben a jelentősebb iskolák működtek.

Lássunk tehát most néhányat e nevezetes városok közül!

Tiberias volt a szent városok egyike. Heródes Antipász, I. (Nagy) Heródes fia 17-ben alapította Tiberiast, és Tiberius római császárról nevezte el. Mivel Hammat temetőjének területén jött létre, a jámbor zsidók tisztátalannak tartották, s ezért először csak pogányok telepedtek le itt. Valószínűleg Jézus sem lépett a területére, jóllehet leginkább ezen a vidéken tanított. Miután a Meronban eltemetett Simon Bar Jochai rabbi a II. század végén tiszta városnak nyilvánította Tiberiast, a Szinhedrion ide tette át székhelyét. A III. századtól kezdve Tiberias a zsidóság központjává fejlődött. Ekkor Teveryának hívták, ezt a nevet a zsidók nem Tiberiusból, hanem a héber „tabur” (köldök) szóból vezetik le, s a várost a „világ köldökének” tekintik. Itt fejezték be

⁴⁰ Allerhand, Jacob: *A zsidóság története. Ókor.* Budapest, 1988, MIOK, 171. p.

⁴¹ Allerhand, Jacob: *A zsidóság története. Ókor.* Budapest, 1988, MIOK, 165. p.

a Misnát (200 körül) és a jeruzsálemi Talmudot (400 körül), valamint itt fejlesztették ki a héber írás magánhangzójeleit.⁴²

Az előbbinél nagyobb múltra visszatekintő szent város a Jeruzsálemtől délkeletre mintegy 27 kilométerre fekvő Hebron. Nevének jelentése: a szövetségekötés helye. Itt volt Ábrám szövetségének színhelye. A hebroni Mamre volt az egyik legfontosabb szentély, ahova Ábrahám és Izsák gyakran ellátogatott. Ábrahám terebintjeit (tölgyeit) a keresztes hadjáratok óta Hebrontól északnyugati irányban 2 km-re, egy későbbi orosz kolostor romjai között mutatják a zarándokoknak. A hebroni Makpela barlangját Ábrahám megvette családi sírboltnak. Ábrahám azért választotta ezt a helyet, mert midőn belépett a barlangba, látta, hogy Ádám és Éva ott nyugszik, és a barlangot átjárja a Paradicsom illata.⁴³ Ebbe a barlangba temették Sárát, Ábrahámot, Izsákot, Rebekát és Leát, továbbá Jákobot. El-Halilban (Halhül) a mecset alatti barlangot mutatják a zarándokoknak Ábrahám és családja temetkezési helyéül, de ezt valójában Mamrétól keletre kell keresni. Dávidot Hebronban kiáltották ki királynak. Területén ásatások folynak.⁴⁴

A felső-galileai hegyvidéken, mintegy 1000 méterre a Jordán völgye felett terül el Safed városa (héberül Zefat, Cfát), amely Tiberiastól 35 km-re, Akkótól 50 km-re fekszik. Az I. és II. században több Misna- és Talmud-tudós élt Safed környékén. Lakói között volt a középkorban Jakob Berab rabbi, aki fel akarta újítani a Szinhedriont, valamint Joseph Caro rabbi, az életviteli szabályokat összefoglaló „Sulhán Árukh” (*Terített asztal*) szerzője (1560 körül), s az 1531-ben Jeruzsálemben született Itzhak Luria rabbi, akit Ha’ari (az Oroszlán) néven ismertek. Safed a XVI. századtól szent városa a zsidóknak. Ez lett a kabbalista miszti-

⁴² *Izrael*. Ford. Vajda Mária. Budapest, 1991, Ikon Kiadó Kft., 364–365. p.

⁴³ Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 151–152. p.

⁴⁴ Haag, Herbert, Dr.: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 598–599. p., 1135., 1152. p.

ka központja, amire az óváros északi részében több zsinagóga is emlékeztet.

Jeruzsálem, Hebron, Tiberias és Safed mellett hazai érdekességként, s mintegy a zsidóságnak a szent tudományok művelői iránti tiszteletét illusztrálendő jegyezzük meg, hogy az újkorban Magyarország egykori fővárosa, Pozsony is megkapta a szent város titulusát a falai között élt XIX. századi Chátám Szófér – Moses Schreiber ortodox rabbi tisztelete okán.

Az ókori Rómában nem viseltettek előítélettel a különböző kultuszok követőivel szemben. A bekebelezett népek isteneit a rómaiak befogadták, ezzel az aktussal a római államot szakrálisan megerősítették.

Hahn István szerint Róma városának a határán kívül, és a Róma fennhatósága alatt álló más területeken, a provinciákban, a protektorált királyságokban minden olyan vallási szertartás gyakorolható volt, amely: 1. az ott élő népnek ősi hagyománya; 2. gyakorlása nem ütközik Róma politikai érdekeibe és jó szokásai-
ba; 3. amelyet nem akarnak mások (pl. római polgárok) körében terjeszteni; s 4. amelyet nem titokzatos módon, zárt, s ezért eleve gyanús összejöveteleken gyakorolnak. Azokat a vallási csoportosulásokat, amelyek e feltételeknek megfeleltek, a társadalmi társulások, *collegiumok* közé sorolták, és ezeket – a később használatossá lett jogi kifejezéssel – a *religio licita* rangjára emelték. Közéjük tartozott a zsidó vallás is, annak ellenére, hogy a zsidó nép politikai ellenállása, fegyveres felkelései a római uralommal szemben, kísérletei a zsidó vallás terjesztésére, emellett a zsidó rituálé néhány sajátos, a nem zsidókkal való érintkezést megnehezítő mozzanata (étkezési előírások, szombati munkaszünet stb.) és a zsidók elzárkózása az aszinkretizmus (valláskeveredés) minden tendenciájával szemben meg is kérdőjelezték a rómaiak szemében az engedékenység jogosságát.

A Római Birodalomban a zsidók kezdetben Caesartól és Augustustól kapott előjogokat élveztek. Szabad vallásgyakorla-

tot, a császár képe nélküli pénz verésének jogát, a templomi adó Jeruzsálembé küldésének jogát.⁴⁵

Nero császár korában a Római Birodalom lakóinak száma mintegy 60 millió lehetett, a birodalomban élő zsidók lélekszáma pedig 5-6 millió. A hagyományos római vallás és mitológia ekkor már sokat veszített népszerűségéből, a kereszténység és a zsidó vallás ellenben rohamosan terjedt. Nero felesége, Poppea például titokban előbb a keresztény, később a zsidó vallás követője lett.

A korai kereszténység fiatal, népi hagyományokhoz nem kötődő, erőteljes misszióval rendelkező vallás volt, politikailag gyanús mozzanatokkal, így a császárkultusz tagadásával – írta Hahn István: *Keresztények, zsidók az ókori Rómában*⁴⁶ című munkájában. Nem csoda, hogy beilleszkedése a római vallás, az erkölcs és a jog összehangolt világába nehézségekkel járt.

A vérvád meséjének kiagyaloí szerint a zsidó húsvét, a peszah szertartásos étkét, a pászka tésztáját emberi vérral készítik el. Mint ismeretes, az emberi vér kiontásával járó áldozat Istentől eredő tilalmával kezdődött meg Ábrahámnak és népének a története. A szikla, amely fölött a parancsolat elhangzott, az egyetlen Templom alapjává, a tilalom a zsidó vallás alaptörvényévé lett, amely ezt oly szigorúan veszi, hogy megtiltja mindenféle vér és véres étel fogyasztását is. Ez a kóser étkezés alapszabálya, a mindennapi zsidó élet követelménye.

A korai keresztények – a kívülálló szemében – zsidó szokások szerint éltek. Nem áldoztak a római istenek előtt, megtartották az étkezési korlátozásokat. Az apostolok például a mózesi törvény értelmében a legszigorúbban eltiltják követőiket a vér élvezetétől. „...hanem írjuk meg nékik, hogy tartózkodjanak... a vértől.” (ApCsel 15,20). „A pogányokból lett hívők felől pedig mi írtunk, azt végezvén, hogy ők semmi ilyenfélét ne tartsanak meg,

⁴⁵ Israel, Efraim: *Izráel, Izráel, Izráel*. 2. kiad. Jeruzsálem, 5754, a szerző kiadása, 44. p.

⁴⁶ http://www.lemontree.hu/egyebkep/linkkep/history/tortenetek/okor/Roma/kereszteny_zsido.htm

hanem csak oltalmazzák meg magokat mind a bálványoknak áldozott hústól, mind a vértől, mind a fülvaholt állattól, mind a párzinaságtól.” (ApCsel 21,25)

Az első vérvádak nem a zsidók, hanem a keresztények ellen irányultak.

A keresztények számára a húsvét, Jézus és a tanítványok utolsó, széder esti vacsorája, valamint a vele összekapcsolódó események a legjelentősebb ünnepet képezik. A keresztények a pászkát, később az ostyát Jézus testeként, az egyiptomi szabadulás emlékére fogyasztott bort pedig Jézus véreként veszik magukhoz. Ez az értelmezés a korabeli Rómában ismertté vált, s kiváltotta a római kultuszokat követők ellenszenvét, sőt támadását.

A zsidó vallásosságának – a zsidó háború és Simon Bar Kochba szabadságharca után – a római hatóságok részéről történt lejáratása elősegítette, hogy a keresztények – a súlyos vádak elkerülése érdekében – felhagyjanak a zsidó szokások gyakorlásával.⁴⁷

A zsidóellenesség először 226 körül vált jelentőssé a keleti határon már egy idő óta mutatkozó úpperzsa, szasszanida előretérés nyomán. A veszélyeztetettség közérzetrontó hatása miatt a zsidóellenes hangulat véres kilengésekig fajult.⁴⁸ Nem az utolsó alkalommal a történelemben.

A keresztények az egyház növekedésével párhuzamosan fokozatosan elzárkóztak a zsidóságtól. Először talán a Diocletianus korabeli elvirai (a mai Granada mellett, Spanyolországban) zsinat (300–306 között) némely határozata, majd 325-ben a niceai zsinat tett megkülönböztetést a zsinagóga és a keresztény templom fogalma között. A Római Birodalom kereszténnyé válásával

⁴⁷ Raj Tamás: A vér szerepe a Bibliában és a zsidó hagyományban. = *Új Élet*, 2003. október 15. 3. p.

⁴⁸ Póczy Klára: A zsidók Pannóniában. = Gerő László (főszerk.): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest, 1989, Műszaki Könyvkiadó, 14. p.

fokozatosan megvonták a zsidóktól az egyenlő polgárjogot és a szabad vallásgyakorlás jogát.⁴⁹

A *religio licitából*, vagyis engedélyezett vallásból Theodosiustól (379–395) *superstitióvá*, tévelygéssé, babonasággá degradáltott zsidó vallás hívei ellen a IV. század nyolcvanas éveitől szaporodtak el az atrocitások. A IV. századi orleans-i zsinatok intézkedései megtiltották a zsidók és a keresztények közti vegyes házasságokat, s megtették az első lépéseket a foglalkozási korlátok felállítása felé. Az V. század első negyedében a zsidók jogállásában jelentős változás állt be. Míg korábban a zsidó vezetők a klérushoz hasonlóan kiváltságokat élvezhettek, Honoriusztól kezdve (404) korlátozták hivatalviselésüket. Hérakleiosz kelet-római császár (610–641) a zsidó hit nyilvános gyakorlását is megtiltotta.

A zsinagógák építésére vonatkozó korlátozó jellegű törvényeket az V. században szerkesztett *Codex Theodosianusból* és valamivel bővebben a *Codex Justinianusból* ismerünk. Ezek szerint külön engedély nélkül tilos volt zsinagógát építeni, másrészt kötelezték a zsidó közösségeket arra, hogy a régi, romos zsinagógákat kijavítsák. Kikötötte a törvény azt is, hogy a restaurált épület a korábbi formáját sem méretben, sem magasságban, sem díszítésben nem haladhatja meg. Rendelkeztek még a keresztények által kisajátított zsinagógák kártérítési kérdéseiről is.⁵⁰

A keresztény egyházak zsidóellenességét – megkülönböztetve azt a rasszista, fajüldöző antiszemitizmustól – *antijudaizmusnak* nevezik.

A Nyugat-Római Birodalom összeomlását követően a zsidó távolsági kereskedők szabadon mozogtak Európában. A Karoling-korban (VIII–IX. század) sor került az első nyugat-európai letelepedésekre. Mivel ekkor még minden foglalkozás nyitva állt

⁴⁹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 15. p.

⁵⁰ Feuer Istvánné: *Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében*. = Évkönyv 1971/72. Budapest, 1972, MIOK, 57. p.

előttük, az élet legkülönbözőbb területein tevékenykedtek, különösen azokon, amelyek technikájában a befogadó népek még nem igazán jeleskedtek.⁵¹

A hetedik században a római és perzsa uralom után a Mediterráneum keleti felének több tartománya muzulmán arab hódítók birtokába került. Egy évszázaddal az első ezredforduló előtt a zsidók túlnyomó többsége saját világi és szellemi vezetőinek irányítása alatt az Abbászida kalifátusban, a mai Irak területén, az úgynevezett babilóniai diaszpórában élt.⁵²

A magát a bibliai kinyilatkoztatások sorában utolsó, azokat beteljesítő prófétának valló Mohamed követői a Könyv népével, vagyis a zsidókkal szemben viszonylagos türelmet tanúsítottak. Maguk is templomot emeltek El Kúdszban (a Szent), azaz Jeruzsálemben. A templom természetesen a legszentebb helyen, a Templom-hegyen került felépítésre.

Az arab uralom hamarosan kiterjedt Észak-Afrikára, majd onnan Európa egyes déli területeire, ennek révén zsidók telepedtek le Hispániában. Az arab hódítás és – annak következtében – a Földközi-tenger vidékének fokozódó elzáródása a keresztény világ elől lehetővé és egyben szükségessé tette a zsidók fokozódó bekapcsolódását a szárazföldi (távolsági) kereskedelembe, ugyanakkor a muszlim hódítók által a „Könyv népeire” kivetett személyi és föld utáni adózás sok zsidót eltávolított a földműveléstől.⁵³

A IX. század közepén a radanitáknak nevezett (a perzsa, arab, görög, francia, spanyol és szláv nyelvekben járatos) zsidó keres-

⁵¹ Haraszti György: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 9. p.

⁵² Haraszti György: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 7. p.

⁵³ Haraszti György: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 8. p.

kedők tevékenysége nyugatról keletre, keletről nyugatra szárazon és vízen egész Eurázsia területére kiterjedt. Karavánjaik a frankok országából (Franda) kiindulva a muzulmán világnak (Hispania, Észak-Afrika, Közel- és Közép-Kelet) kardokat, eunuchokat, rabszolganőket, fiatal fiúkat, brokátot és szőrméket (hód, nyuszt) szállítottak, majd a Selyemúton mentek tovább Indiába és Kínába, és onnan hajóépítéshez szükséges anyagokkal, sátrakkal, selyemmel (!), ékszerekkel, viasszal, mézzel, fűszerekkel, gyógynövényekkel és különböző illatszerekkel megrakodva indultak vissza nyugati irányba.⁵⁴

Nyugat-Európában az árutermelés és pénzgazdálkodás, a városiasodás fejlődésével a XI. század második felében a zsidók gazdasági tevékenységét korlátozták, jószerivel csak a keresztények számára tilalmas, kamat ellenében való pénzkölcsönzés és az adóbérlés lehetősége maradt a számukra. A keresztes háborúk korában, amikor a banküzletet a keresztények, például a templomos lovagok is felfedezték maguknak, egyre szaporodtak a tilalmak, amelyek üldözésekbe és kiűzetésekbe torkolltak.⁵⁵

Az 1172-es, harmadik lateráni zsinat megtiltotta a szaracénoknak és a zsidóknak, hogy keresztény rabszolgát tartsanak,⁵⁶ valamint a keresztényeket eltiltotta a zsidókkal való együttlakástól. Ez az intézkedés vetette meg a gettó alapját.

A gettó behatárolt városi terület, ahol a zsidók elkülönítve éltek szomszédjaiktól. Maga a gettó kifejezés az olasz nyelvből származik, és eredetileg vasöntödét jelent. Először 1516-ban használták a megnevezést egy vasöntödéhez közeli velencei negyed-

⁵⁴ Haraszi György: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Püspöki Nagy Péter (szerk.): *1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a hazai fejlődés szolgálatában*. Budapest, 2001. Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 379 p., 69. p.

⁵⁵ Haraszi György: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Ugyanó: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 15 és 39–41. p.

⁵⁶ Török József: *Egyetemes egyháztörténelem II*. Budapest, 1999, Szent István Társulat, 42. p.

re. A velencei Campo Ghetto Nuovo különös szépségű építészeti együttese a Cannaregio városrészben napjainkig fennmaradt.

A zsidóság más városokban is külön zsidó utcákba visszavonulva élte a maga saját törvényeinek engedelmeskedő életét. Szokásaikhoz a nehéz megpróbáltatások idején még erősebben ragaszkodtak.⁵⁷ A középkorban a zsidók közel éltek egymáshoz, egyrészt, hogy a gyakran ellenséges többséggel szemben védekezhessenek, másrészt, hogy vallásos intézményeik közelében lakhassanak.

A gettók nem voltak teljesen zártak. Időnként azonban a gettókba vonulásra kötelezték a zsidókat, és tilos volt máshol élniük. Ez történt Rómában IV. Pius (1559–1565) pápa idejében, és csak a XIX. század végén jött el az idő, hogy a római zsidók szabadon élhessenek a város területén.⁵⁸

A negyedik lateráni zsinat 1215-ben egyházi tized és húsvéti különadó fizetésére is kötelezte a zsidó közösségeket.⁵⁹ A III. Ince pápa által összehívott tanácskozás külön lakóhelyet rendelt számukra, valamint rendeletileg szabályozta az európai zsidóság öltözködését, hogy a külsőre nézve megkülönböztethetővé tegye őket.⁶⁰ A sárga folt, melyet a ruhájukra erősítve kellett viseljenek, a fertőző betegséget jelezte egyébként, ami ebben a korban meg­szégyenítőnek számított.

A megkülönböztető jel használata és a gettó a felvilágosodás korában, a polgári átalakulás idején fokozatosan megszűnt, ám a nemzetiszocialista rendszer mindkettőt felújította, a leszármazás szerinti kirekesztést az általa vágyott új világrend alapkövévé tette.

⁵⁷ Brestyánszky Ilona, P.: *Budapest zsinagógái*. Budapest, 1999, Ciceró Kiadó, 23. p.

⁵⁸ Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 78–79. p.

⁵⁹ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 18. p.

⁶⁰ Juhász Borbála: A paróka története. = *Szombat*, 2001. február, 15–16. p.

Az első náci gettót a megszállt Lengyelországban, Piotrkówban létesítették 1939 októberében, ezt követte Łódz 1940 februárjában, majd Varsó ugyanezen év októberében. Minden gettóra jellemző volt az éhezés, a nyomor, a betegségek és a hideggel szembeni tehetetlenség.⁶¹

A gettósítást hamarosan, 1941 nyarától követte a „végső megoldás”, a zsidóság kiirtásának haláltáborokban és alkalmi akciókban megvalósuló programja.

Programjuk a zsidóknak is volt és maradt. Ilyen a Maimonides-féle 13 hitcikkely énekké stilizált megfogalmazása, amelynek minden szakasza ezzel kezdődik: *ani maamin* – hiszek. „Teljes hittel hiszek a Messiás eljövételében, ha meg is várok, minden napon várok érkezésére.” Ezt énekelték a zsidók, mielőtt a nácik meggyilkolták őket. Az *Ani maamin* énekből szívbemarokolóan csendült ki az Isten szabadításába vetett hit megvallása.

A katolikus egyház II. vatikáni zsinata 1965. október 28-án fogadta el a *Nostra Aetate* kezdetű deklarációt, amely rámutat arra, hogy a katolikus egyház az Ótestamentumban gyökerezik, a zsidóságot és a kereszténységet szellemi kapcsolat fűzi egybe. A keresztények a választott nép szellemi örökösének tartják magukat, hiszen közös szellemi kincsük a Biblia. A deklaráció kifejti a katolikus egyház tanítását Krisztus halálával kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy azért nem terheli felelősség sem az akkori zsidókat, sem utódaikat. Elítélendőnek és fájdalmasnak tartja a zsidóüldözéseket és az antiszemitizmus minden megnyilvánulását. „...Mélyen sajnálja az egyház, mely megemlékezik a zsidókkal közös örökségéről, mindazt a gyűlöletet, üldözést és az antiszemitizmusnak sokféle megnyilatkozását, amely bármikor és bárki részéről a zsidók ellen irányult. Ebben nem politikai számí-

⁶¹ Hilbert Anette: Megfagyott iszony – Holokausztkiállítás, London. = *Múlt és Jövő*, 2003. 4. szám, 122. p.

tás vezet, hanem vallásos, evangéliumi szeretet; mint ahogy elítél minden üldözést, bárki ellen irányul is az.”⁶²

Mi volt a kiindulópontja a kereszténység közel két évezredes, olykor rejtett, olykor véresen kifejezett antijudaizmusának, a zsidó vallással szemben megnyilvánuló ellenségességének?

A zsidó-keresztények és a zsidóság többségének egymástól történt elszakadása azon a hitvalláson keletkezett, mely szerint Jézus Izrael Messiása. A keresztyén, azaz a Krisztus-követő egyház teológiájának középpontjában Jézus Krisztus áll, Isten egy-szülött fia, aki megváltotta az emberiséget. Az egyház Pál apostol munkálkodása nyomán kilépett a zsidóság köréből, univerzálissá, egyetemessé, katolikussá vált. Nem volt többé szüksége zsidó nemzetre, zsidó közösségre, meg kellett tagadnia saját gyökereit, a nemzetet, amely létrehozta, s a lelki szabadságot, amelyben kivirágzott.⁶³ Magát nyilvánította igazi Izraellé, s kizárta ebből a közösségből a tulajdonképpen Izraelt, azokat, akik megmaradtak izraelitáknak.

A kereszténység kibontakozása arra az évszázadra esett, amely Júdeában Jeruzsálem pusztulását, a zsidók második nagy szétszórását, rabságba hurcolását jelentette. A zsidóságnak a maga nemzeti létéért vívott elkeseredett harcában meg kellett tagadnia a zsidó léten átlépő kereszténységet. Megmaradásának egyetlen lehetősége a Templom megőrzése – annak fizikai elpusztulása után is – a lelki-szellemi létben.

A galutban, vagyis szétszórásban élő, tőle idegen törvényeknek és feltételeknek kiszolgáltatott zsidóság egyszerre vágyódott a megváltás, a mennyei Jeruzsálem eljövételére, és az ígélet földjére, Izraelbe. Ez a kettős kívánság összefonódott, és máig egyszerre fejeződik ki.

⁶² Gergely Jenő: A pápaság története. Budapest, 1982, Kossuth Könyvkiadó, 388. p.: *A II. Vatikáni Zsinat tanítása. A zsinati döntések magyarázata és okmányai.* Budapest, 1975, 412. p.

⁶³ Dubnov, Simon: *A zsidóság története.* (H. n.), 1991, Gondolat Kiadó – Bethlen Gábor Könyvkiadó, 86. p.

Mint vallják: aki Izrael földjén él, azt úgy tekintik, mintha az összes vallási törvényt teljesítette volna. Aki pedig Izrael földjébe lett eltemetve, az éppen olyan, mintha a Szentély oltára alatt nyugodna.⁶⁴ Izrael a föld, a nyelv, és a tisztességes munka erkölcsi értékeinek foglalata. Rabbi Méir megfogalmazásában: aki állandóan Erec Jiszáelben lakik, a szent nyelven beszél és a rendes (nem papi) búzáat is olyan tisztán tartja, mint a papit, annak része lesz a túlvilágban.⁶⁵

*Tíz foka létezik a szentségnek:
Izrael földje szentebb minden más földeknél,
a fallal körülvett városok Izrael földjén még szentebbek,
a Templom-hegy még szentebb,
a hegytető még szentebb,
az Asszonyok udvara még szentebb,
az Izraeliták udvara még szentebb,
a Papok udvara még szentebb,
a térség az oltár körül még szentebb,
a hékál még szentebb,
a devir még szentebb, mert ide be senki sem léphet,
kivéve a főpapot jóm-kippur ünnepén.⁶⁶*

A rabbik azt hirdették: a megváltás sorsfordító eseményeire mindig a Cion-hegyen került sor: az őseredeti vizeket itt határolta körbe Isten a teremtés napján; Ádám itt született meg porból; Kain és Ábel itt áldoztak, akárcsak Noé a vízözön után. A Templom-hegyen került sor Ábrahám körülmetélésére, Izsák felkínálására és Ábrahám találkozására Melkhiséddekkel. A Messiás is Cionban rendeli el majd az új kort, hogy megváltsa a világot.⁶⁷

⁶⁴ Allerhand, Jacob: *A zsidóság története. Ókor*. Budapest, 1988, MIOK, 147. p.

⁶⁵ Kraus, Naftali: *A Talmud bölcsei*. Budapest, 2000, Ulpius-ház Könyvkiadó, 137. p.

⁶⁶ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 220. p.

⁶⁷ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 215. p.

A templom felszentelésekor Salamon így imádkozott: „...még az idegen is, a ki nem a te néped, az Izrael közül való, ha eljövendő messze földről a te nevedért; ...és eljövén imádkozánd e házban: Te hallgasd meg a mennyekből, a te lakhelyedből, és add meg az idegennek mindazt, a miért könyörög néked, hogy mind az egész földön való népek megismerjék a te nevedet” (1Kir 8,41–43). E helyhez kötődött az általános meghívás Isten kegyelmi szövetségébe: „Szent hegyemre viszem föl ezeket, és megvidámítom őket imádságom házában; ...mert házam imádság házának hivatik minden népek számára!” (Ézs 56,7)

A zsidó gondolkodásban a megváltás mindig az egész világra vonatkozik, és magában foglalja az emberiség üdvét. A mérőben lelki-spirituális értelemben vett, egyéni, individuális megváltást nem ismeri a zsidóság, hasonlóképpen nem fogadja el Isten országának eljövetelét, ha az nem hozza magával az egész emberiség, sőt az egész teremtett világ egyetemes megbékélését, amikor a párdúc együtt legel majd a gödölyével. A zsidó megváltástan „új eget és új földet vár, az igazságosság hazáját” (2Pt 3,13), amely bizony még körvonalalaiban sem bontakozott ki eddig. Az ismert haszidista történet szerint elég kinéznünk az ablakon, hogy meggyőződjünk róla: nem változott meg semmi.⁶⁸ A zsidóság mindmáig az emberiség elkövetkező megváltásában reménykedik. Ebben az értelemben a zsidóság az örök reménység népe, zsinagógája pedig az örök reménység temploma.

⁶⁸ Nyíri Tamást idézi Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt*. Budapest, 1986, 14. p.

A ZSINAGÓGA

A zsidóság egyetlen, kétszer felépített templomot ismer az „Isten háza” értelmében, ezt Szentélynek vagy Templomnak nevezik. A Templomnak a harmadik, legbelső helyisége volt a Szentek Szentje.

A Templom (bét hamikdás) kivételes hely, a köré tömörülő zsidó népnek központja és jelképe. A kisszámú, rövid életű kísérlet (például az elefantinói, Felső-Egyiptomban) ellenére a Templomnak nincsen jelentése Jeruzsálem nélkül, míg a zsinagóga mindenütt megtalálható, ahol zsidó közösség él.⁶⁹ A zsidóknak tehát csak egy Templomuk volt, mégpedig Jeruzsálemben, és áldozatot csak ott lehetett bemutatni. Emellett az időszámításunk előtti V. századtól kezdve, tehát az első nagy szétszórhatást követően, minden településen voltak imaházak, zsinagógák, ahol a gyülekezet tagjai összejöttek közös imádságra, szent szövegek olvasására, törvénytanulásra.⁷⁰

A zsinagóga (bét hakneszet) a sokrétű és decentralizált zsidó vallás intézménye, mely híveinek megtanítja a túlélést, biztosítja a megmaradást a politikai hatalom birtoklása nélkül. A zsinagógát nevezik (zsidó) templomnak is, de a magyar helyesírás szabályai szerint köznévként különböztetjük meg az egyetlen Templomtól, a jeruzsálemi Szentélytől.

A zsinagóga – amint a neve is mondja (szünagógé, gyülekezet) – olyan hely, ahol összegyűlnek imádságra, a Tóra feletti elmélkedésre.⁷¹ A jeruzsálemi Templommal ellentétben – ahol a pap a hívektől elkülönített helyen végezte a szent cselekményeket – a

⁶⁹ Barnavi, Elie (főszerk.): *A zsidó nép világtörténete a patriarchák korától napjainkig*. Budapest, 1995, Gemini, 58. p.

⁷⁰ Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*. (H. n.), 1990, Medicina Könyvkiadó Vállalat, 164. p.

⁷¹ Joannés, Fernando: *A zsidó vallás*. Budapest, 1990, Gondolat Kiadó, 67. p.

zsinagógában a szó hagyományos értelmében vett áldozatbemutatás nem folyt és nem folyik.

A zsinagóga nem helyettesíteni, hanem pótolni igyekezett a Templomot. Már az épület kialakításában jelen volt valamennyire a szentség, ahogy az elveszett jeruzsálemi szentélyhez hasonlóan az egyes terek között spirituális hierarchia állt fenn, amelynek egyes fokaira csak kiválasztottak juthattak el.

A zsinagógában, akárcsak a Templomban, elkülönítették a nőket. A terem, ahol a szertartásokra sor került, előrébb állt a szentségben, ezután következett a bima (olvasóasztal), végül pedig az új Szentek Szentjét, a Tórát tartalmazó láda. Az emberek tehát itt is fokozatosan közelíthettek csak a szentséghez. A bimát általában emelvényre, jelképes szent hegyre állították, így a gyülekezet tóraolvasásra felkért tagjának a pódiumra lépve mindig meg kellett tennie a „felemelkedést” (aliját).⁷²

A zsinagóga közös imádkozásra, tóranulásra, gyermekek oktatására (tanház – bét hámidrás) és közösségi célokra szolgáló épület.

Az első zsinagógákat Babilóniában állították fel az Első Szentély pusztulása után. Az Ezekielnél – aki legalább húsz éven keresztül prédikált a babiloni foglyok között – olvasható mikdás meát (kis szentély) kifejezést a Talmud bölcsei azonosították a templom (zsinagóga) fogalmával: „Ezokáért mondjad: így szólt az Úr Isten: Mivelhogy távol vettem őket a pogányok közé, és szétszórtam őket a tartományokba, tehát én leszek nékik templomul rövid időre a tartományokban, a melyekbe mentek” (Ez 11,16).

A Szentély pusztulása óta az áldozatokat imák pótolják: „...térjeteK vissza az Úrhoz! Mondjátok néki: Végy el minden álnokságot! És fogadd el azt, a mi jó, és ajkaink tulkaival áldozunk néked” (Hós 14,3).

⁷² Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 212. p.

A fontos imák, a Tóra felolvasása, magyarázata, a prédikáció a rabbi és a hívek közös cselekménye. Így a zsinagógának mint imaháznak (bét hátfíla, bét tefila) olyan belső térrel kellett rendelkeznie, ahol a jelenlévők a felolvasót láthatták, és mindenünnen jól hallhatták.⁷³

A keresztény környezet templomainak térrendezéséhez igazodó zsinagóga Napóleon korában jelent meg azokban az országokban, ahol az általa támogatott emancipáció az alkalmazkodást serkentette. A Vesztfáliai Királyságban – ahol Napóleon testvére, Jeromos uralkodott – a liberális-vallásos Israel Jacobson, a kasseli udvar bankára, az Izraeliták Királyi Vesztfáliai Konzisztóriumának elnökeként az egész zsinagógai istentiszteletet hozzáigazította az evangélikus egyház modelljéhez. Ő, aki nem volt rabbi, talárt öltött, papi fejedőt és nyakravalót, úgy lépett fel a kasseli zsinagóga szószékére. Orgonát is épített a zsinagógába. Ettől kezdve az istentisztelet középpontja a szószék, illetve a prédikáció lett. Az orgonával és kórussal rendelkező zsinagógát, ahol a héber nyelvet csaknem teljesen vagy nagyjából kizsírította az ország nyelve, többnyire templomnak, német nyelvterületen kultusztemplomnak nevezték.⁷⁴

Már a Második Szentély idején is sok zsinagógát építettek. A szétszórás korában, 1135 és 1204 között élt Maimonides, rövid nevén: Rámbám szerint mindenütt, ahol lakik tíz zsidó, kell templomot építeni.⁷⁵

A minján (szám, közhasználatban: tíz felnőtt férfiből álló gyülekezet) hagyománya az ősatyák korából ered. Isten hajlandó lett volna megkegyelmezni a bűnös szodomaiaknak, ha Ábrahám talált volna közöttük tíz igaz embert. Tíznel kevesebb ember csak

⁷³ Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*. (H. n.), 1990, Medicina Könyvkiadó Vállalat, 165. p.

⁷⁴ De Vries, Simon, Philip: *Zsidó rítusok és jelképek*. Budapest, 2000, Talantum, 51. p.

⁷⁵ Jólész Károly, Dr.: *Zsidó hitéleti kislexikon*. 2. kiad. Budapest, 1987, Korona GT, 235–236. p.

néhány egyén, akiknek a személyes érdemei nem ellensúlyozhatják a kollektív bűnösséget.⁷⁶ Másutt örökösödési és családjogi ügyben döntött tíz ember: „És vett Boáz tíz férfit a város vénei közül” (Rut 4,2).

A vallási törvények szerint csak tíz ember jelenlétében lehet közösségi imát elkezdni. Tíz ember jelenléte szükséges a *Smóne eszre* (tizennyolc áldás) imához, a tóraolvasáshoz, a háftarához (vagyis a tóraolvasást befejező prófétai fejezethez), az ehhez kapcsolódó áldásokhoz, általában: a legfontosabb kultikus aktusokhoz.⁷⁷

Chalafta ben Dosza rabbi, Chananja falvából szokta volt mondani: Honnan tudjuk, hogy ha tíz zsidó együtt ül és Tórát tanul, akkor az isteni dicsfény ragyog felettük? Onnan, hogy írva van: „Az Örökkévaló áll az isteni gyülekezetben” (Zsolt 82,1), és a gyülekezet (minján) az minimum tíz ember.⁷⁸

A közös imák jelentősége Izrael hitének gyökeréből, a nép egészének Istennel történt szövetségekötéséből származik. A régi Izrael törzsi rendje a Jahvéval kötött szövetségben született, és a szövetség tartotta össze. Izrael létének alapja egy közösségi tapasztalás volt.⁷⁹

A zsinagógák ennek a közösségnek őrhelyei.

⁷⁶ Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*. Budapest, 1998, Göncöl Kiadó, 154. p.

⁷⁷ Jólesz Károly, Dr.: *Zsidó hitéleti kislexikon*, 2. kiad. Budapest, 1987, Korona GT, 135. p.

⁷⁸ Kraus Naftali: *Az ősi forrás*. (H. n.), 1990, Fórum Rt., 346. p.

⁷⁹ Bright, John: *Izrael története*. Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda, 148. p.

ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON

A Kárpát-medencében közel ezernyolcszáz év előtt élt zsidó lakosok emlékeit, fellelt használati tárgyait, sírfeliratait múzeumok őrzik. Természetesen a zsidók sem lehettek őslakók, s az is feltételezhető, hogy nem csupán a Római Birodalom terjeszkedése következtében kerültek a Duna mellékére. A zsidó háborút, Jeruzsálem 70-ben történt Titus általi elfoglalását, majd a 132 és 135 közötti Bar Kochba lázadást követő szétszórás után a Római Birodalom minden részébe kerültek zsidó rabszolgák. Sokan közülük felszabadítottá, libertinussá válva kisebb nagyobb hivatal vállalva betagozódtak a birodalom társadalmába, s ha állásuk megkövetelte, szó szerint megadták a császárnak, ami a császáré. A zsidó származású népesség jelenléte a majdani Magyarország területén egészen a IV. századig kimutatható.⁸⁰

Egy Intercisában – a mai Dunaújváros helyén – talált felirat Alexander Severus császár és anyja, Julia Mamaea üdvéért fohászodik. Az emlékkövet Cosmius vámtisztviselő, Spondill vámhivatal vezetője állíttatta, akiről a felirat elárulja, hogy a helybeli zsidó hitközség előjárója – archisinagogusa – is volt. Zsidó közösség tehát létezett, állt a zsinagóga, melynek marad-

⁸⁰ Haraszti György: Szezárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 57. p.

ványai azonban máig nem kerültek elő. Egy másik, Brigetio-ban (Szönyben) talált töredékes emlékkő rekonstruált szövege legkorábban 135 táján, valószínűleg azonban 193 és 238 között keletkezett. A szöveg imaterem építését örököltette meg.⁸¹

A rómaiakat elsöpörte a birodalom romlását kihasználó, keletről érkezett néparadat. Attila népe, majd utánuk germánok, avarak s a csendesen beszivárgott szláv parasztok éltek a Kárpátok ölelte tájakon.

Kívül, a kelet-európai sztyeppén félnomád birodalmak születtek s múltak el félezer évig. A népvándorlás hullámain állva, feltartóztatva és befogadva a VIII. században alakult ki ebben a kelet-európai régióban egy különös birodalom, a kazároké. A Fekete- és a Kaszpi-tenger között, a Kaukázustól a Don és a Volga vidékéig húzódó területe délen a keresztény Bizánci (Kelet-Római) Birodalommal, keleten muzulmán államokkal volt határos. A harcos térítő vallások uralta országok szomszédságában a kazárok vezető rétege úgy ítélte meg, hogy az egyistenhívő zsidó vallás felvételével őrizheti meg szellemi függetlenségét, ezzel birodalmi különállását szomszédaival szemben. A kazár előkelők tehát betértek a zsidóságba. A Magyarországon született, világszerte ismert író, Arthur Koestler feltételezése szerint a Kazár Birodalom zsidóságától származik a mai zsidók többsége.⁸²

A magyarok elődei egy ideig a Kazár Birodalomba szerveződve éltek. Nem zárható ki, hogy Levédi népe közeli kapcsolatba került a kazár zsidósággal. Nehezen feltételezhető azonban, hogy a honfoglalók között is voltak zsidó vallású népcsoportok, bár a honfoglalókhöz csatlakozott kabarokat kazáriai eredetűnek tartjuk. Hogy közöttük volt-e zsidó, nem tudható. A kazárok közül kiszakadt kabarok ismerhették a zsidó vallást, ám éppen a zsidó vallású vezető réteg ellen lázadva csatlakoztak a magyarok előde-

⁸¹ Tóth István: Zsidó hitközségek a római Pannóniában. = *Múlt és Jövő*, 1995. 4. szám, 105–109. p.

⁸² Koestler, Arthur: *A tizenharmadik törzs – A kazár birodalom és öröksége*. (H. n.), 1990, Kabala Kft, 197 p.

inek hét törzséhez. Egy érdekes és adatokkal alátámasztott elmélet szerint a Kazár kagánátusban meglévő vallási pluralizmus a korai Árpád-korban a honfoglalást követően is tovább élt.⁸³

A magyarság a kazár kapcsolat révén közel kerülhetett az egyistenhithez, annak zsidó és keresztény megjelenési formájához, közelebb, mint más, a kelet-európai sztyeppéről érkezett félnómád népekről ez feltételezhető. Valószínű, hogy ez a kapcsolat – a Kelet-Római (Bizánci) Birodalommal történt honfoglalás utáni érintkezésekkel együtt – megkönnyítette a beilleszkedést a keresztény Európába.

Nyugat-Európát – ahogyan korábban említettük – a X-XII. században a *rádhánija* kereskedelmi hálózat kötötte össze a bizánci, a muszlim, a kazár területekkel. Esztergom fontos csomópontnak számított: itt ágazott el a Regensburgból a Duna mentén kelet felé vezető kereskedelmi útvonal Bizánc, illetve Kiev felé. Kelet felől muszlim (izmaelita), nyugat felől zsidó kereskedők tartották fenn a nagy transzeurázsiai kereskedelmi hálózatot. Ezek a kereskedők nemcsak árut, de üzeneteket is közvetítettek.⁸⁴

A kutatás tud egy levélváltásról, melynek során a X. század közepén, 955 táján a cordobai kalifa orvosa, Chaszday ibn Suprut levelet küldött Józsefnek, a Kazár Birodalom királyának a „Hungrin országában lakó izraeliták” közreműködésével.⁸⁵ Ha ez az országnév Hungáriával azonos jelentésű, akkor az országalapítás után, de az államalapítás előtt már éltek e földön zsidó honfitársak is.

⁸³ Püspöki Nagy Péter: Zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidóprivilegiumáig (861–1251). 54–62. p. = Ugyanó: (szerk.) *1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a haza és fejlődés szolgálatában*. Budapest, 2001, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 379 p.

⁸⁴ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. 1.* Pozsony, 2012. Kalligram, 86. p.

⁸⁵ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 305. p.

Ismeretes egy 961-re datált nagy jelentőségű arab híradás, amely szerint Türkiából (Magyarországról) Prága városába muszlim, zsidó és türk (értsd türk-pogány vallású) kereskedők járnak, amely értelemszerűen azelőtt történt, hogy velük ott a híradás szerzője, Ibrahim ibn Ja'kúb alal-Isrá'íli at-Tartúsi 961-ben, vagy már korábban találkozott.⁸⁶

Az államalapítást követő évtizedekben, 1050 körül esztergomi hitközségről, zsinagógáról, jótékonyági pénztárról, háromtagú törvényszékről került elő adat.⁸⁷ Magyarországon először Esztergomban alakult zsidó község.

Az első ránk maradt törvényi szabályozás sem sokkal későbbi. 1092-ben a magyarországi főpapság I. (Szent) László elnökletével és a világi előkelők közreműködésével, a papság és a nép tanúskodása mellett Szabolcson zsinatot tartott és határozatokat hozott. Ezek a határozatok képezték I. (Szent) László király úgynevezett. I. törvénykönyvét, amely tiltotta, hogy a zsidók keresztény feleséget, vagy szolgát tartsanak.⁸⁸

A zsidóság tevékenységének korlátozása látszólag nem túl jelentős. A szolgálai helyzetű, tehát nem önálló személyeket még a XIX. századi polgári politikai gondolkodás is kizárta az önálló akaratnyilvánításra képesek köréből: sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon nem kaphattak választójogot. A más hitű gazdtól függő, tehát nem szabad akaratú keresztény rabszolga a még meg sem gyökeresedett keresztény életvitel idején már csak munkaszervezési okokból sem gyakorolhatta volna akadálytalanul vallását – zsidó gazdája munkarendjében. Különbözött a zsi-

⁸⁶ Püspöki Nagy Péter: Zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidóprivilegiumáig (861–1251). 56. p. = Ugyanő: (szerk.) *1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a haza és fejlődés szolgálatában*. Budapest, 2001, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 379 p.

⁸⁷ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 306. p.

⁸⁸ Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája 1*. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, 96. p.

dó és a keresztény naptár, nem volt azonos az ünnepek, munkaszünetek rendje.

Ez a rendelkezés azonban nem elhanyagolható gazdasági következményekkel járt a zsidókra nézve. Mivel a nem keresztény rabszolgák száma egyre csökkent, hiába engedélyezte később Kálmán király a zsidók birtokszerzését is azzal a megszorítással, hogy csak pogány szolgákkal műveltethetik meg a földet, a zsidók többsége számára a föld művelése, birtoklása egyre nehezebbé vált. Hosszabb távon kénytelenek voltak a kevesebb munkaerőt igénylő foglalkozási ágak felé fordulni. Ugyanebben az időben, a keresztes háborúk korában Magyarország is kiszorultak a távolsági kereskedelemről, ezért egyre inkább rákényszerültek a korábban is űzött adásvételre és pénzügyletekre.

A pogánykodással és a délvidéki bogumilizmussal küzdő, alig három-négyszázötvennyi múltra visszatekintő magyarországi egyház 1100 után meghozta az esztergomi zsinat végzéseit, melyekben ismét korlátozta a zsidók és keresztények kapcsolatát. Ezek a végzések nem jöhettek volna létre az eredetileg papnak nevelt Kálmán király akarata ellenére.

Könyves Kálmán 1100 körül a tarcali gyűlésen adta ki első törvénykönyvét, melyet Szerafin esztergomi érsek utasítására a külföldi Albericus pap foglalt írásba. A törvénykönyv szorgalmazta a muzulmán izmaeliták beolvadását és elkülönítette a zsidóságot.

A már Lászlónál is megfigyelhető kétféle bánásmód valószínűleg annak tudható be, hogy a hitükhöz, szokásaikhoz kitartóan ragaszkodó zsidók beolvasztásának szándékáról a királyok lemondtak, de egyházi ellenőrzésükről nem. A zsidók letelepedését Kálmán törvénye 75. fejezete csak püspöki székhelyeken engedélyezte. Egyes tudósok e mögött nem a felügyelet szándékát, hanem anyagi megfontolásokat feltételeznek.

Kálmán király a zsidók és a keresztények közötti kereskedést is szabályozta. Ilyen ügylet esetén egy pecséttel ellátott oklevelet

(cartulla sigillata) kellett kiállítani, amely mind a zsidó, mind a keresztény tanúk nevét tartalmazta. Elrendelte, hogy az elkészült okmányt mindkét fél pecsételje le. Meghatározta, hogy a vevő lopott áru esetében miképp tisztázhatta magát.

A keresztény középkor embere számára semmiféle kapcsolatot, alá- és fölérendeltséget, családi kötelék vagy akár a tulajdonlás megváltozása nem jöhetett létre, nem lehetett hiteles a klérus közreműködése, vagy a közös hit jegyében tett ígélet, eskü nélkül. Az e közegeken kívüli emberekkel és ügyekkel a keresztény emberek nem tudtak mit kezdeni. Ilyenformán a keresztény környezettől különböző, annak törvényeit, szokásait, értékrendjét magáénak nem valló máshitűekkel való viszony különleges szabályozást igényelt.

A középkori katolikus keresztény világra egyébként is a „mindenkinek a maga szabadságát” elv volt a jellemző. A társadalmat különféle szerepű és helyzetű – belső életük megszervezésében szabadságokkal, libertásokkal rendelkező – *communitasok*, közösségek alkották. Az őket határoló környezettel szemben mentességekkel, védettséggel rendelkeztek, s a nagyon távoli legfelső hatalommal csak ritkán kerültek közvetlen érintkezésbe. *Privilegiumaik*, azaz előjogaik voltak, amelyeket szolgálataikkal érdemeltek ki. A középkori emberek az egész életfolyamatot szolgálatként, végső soron Isten szolgálataként fogták fel.

Ebben a rendszerben a zsidóság – éppúgy, mint más közösségek – maga is elkülönülésre törekedett. A más *communitasok*hoz képest szigorúbb elhatárolódás magyarázata, hogy a zsidóság önazonosságának megőrzésére az elzárkózás volt az egyetlen lehetőség. Önmagában ez az elkülönülés nem jelentett volna hátrányt, inkább szabályozta az együttműködést a nagyobb egészszel, a társadalom egyéb részeivel, intézményeivel.

Válságos időszakokban, amikor nagyobb járvány, túlnépesedés vagy súlyos gazdasági nehézségek jelentkeztek, a társadalmi harmonia megbomlott. Eretnekségek, vakbuzgóság, hisztérikus tö-

megmozgalmak törtek ki, amelyek szinte törvényszerűen a más hitű és más szokású kisebbség, a többséget sújtó bajoktól néha kevésbé sújtott zsidóság ellen fordultak. Ha az egyház vagy a paternalista, atyai jellegű világi hatalom elég erős volt, védeni tudta azt a kisebbséget, amellyel a keresztény társadalom szimbiózisban élt. Ez a védelem azonban az 1100-as évek végén, az áru-termelés és pénzgazdálkodás kiterjedésével megjelent társadalmi differenciálódás által keltett feszültségeket nem tudta hatékonyan csillapítani. Miután a problémák megoldását maga az egyház is a más hitűek rovására történő expanzió, a keresztes hadjáratok révén vélte megoldhatónak, akaratlanul is előidézőjévé vált az első nagyarányú európai zsidóüldözésnek.

A keresztes háborúk idején, 1096-ban a Rajna-vidéken élt zsidók erőszakos kereszténnyé tételében illetve kifosztásában és legyilkolásában jeleskedő gyülevész hadak hazánkba is megérkeztek, de innen visszaűzték őket. Többek között 1096 júniusában a Gottschalk pap vezette 15 ezres, dúló-fosztogató keresztes sereget verte szét Kálmán király, majd július közepén a Charpentier Vilmos meluni vicomte és Emich leiningeni gróf Moson várát ostromló kereszteseit szórta szét. A Szentföld későbbi kormányzója, Bouillon Gottfried lovagjai Kálmán katonáinak gondos kíséretével már békésen, fegyelmezetten haladtak át az országon.

Az a társadalmi feszültség, amely Nyugat-Európát követve hazánkban a XIII. század elején a nagy és kisbirtokosok, hazaiak és jövevények, egyháziak és világiak között keletkezett, s az úgynevezett Aranybulla-mozgalomban érte el leglátványosabb eredményeit, nem hagyta érintetlenül a zsidóságot sem. A nagybirtokok terjeszkedése és a nagybirtokosoktól való függésbe kerülés veszélye mellett a mozgalom tömegét alkotó szervienseket nyugtalanította a pénzgazdálkodás kiterjedésével együtt megtapasztalt pénzhiány. Ezért nyilván nemcsak az egyháziak, hanem a szerviensek érdekeit is szolgálták az Aranybulla ismert törvénycikkei, melyek között a 24. megtiltotta, hogy izmaeliták és zsi-

dók kamaraispánok, pénzverők, só-tisztek legyenek. A rendelkezéseket azonban csak ímmel-ámmal, vagy még úgy sem hajtották végre.

Ez az időszak Angliában, francia földön a kiűzetések, a könyvégetések ideje. Ismételt pápai szemrehányások jelzik, hogy a zsidó–keresztény viszonyok magyarországi szabályozása nem felelt meg a korabeli nyugat-európai normáknak. III. Honorius pápa 1225. augusztus 23-i, Ugrin kalocsai érsekhez intézett levelében, valamint a püspökhöz intézett bullájában, a *Decretalis Intellecto*ban csodálkozását fejezte ki, hogy az 1217. évi toledói zsinat határozatai és az Aranybulla ellenére Magyarországon a zsidók és a pogányok hivatalokat viselhetnek.

1231. március 3-án IX. Gergely pápa emelt szót a zsidók és az izmaeliták magyarországi hivatalviselése ellen; és felszólította Róbert esztergomi érseket az egyház érdekei és a kereszténység védelmére, és e célból felhatalmazta egyházi fenyték alkalmazására. II. András ezt követően adta ki második dekrétumát, amelyben megtiltotta a zsidók és az izmaeliták hivatalviselését.

1232. február 25-én Róbert esztergomi érsek interdiktumot mondott az országra, kiközösítette az izmaeliták hivatalviselését támogató Apod fia Dénes nádort.

A korszak leghatékonyabb gazdálkodója, a katolikus egyház, nem csupán a „hitvány anyagiak” miatt, hanem társadalmi funkcióiból adódóan is korlátozta a nem keresztények térnyerését. Azok a társadalmi csoportok, amelyeknek a lába alól a terjeszkedő nagybirtok húzta ki a talajt, s amelyek ugyanakkor a merkantil jellegű változásokhoz nem voltak képesek alkalmazkodni, nyilvánvaló rokonszenvvel fogadhatták a helyzetük erősítését szolgáló rendelkezéseket.

Az egyház nyomása tovább fokozódott. Az így kicsikart 1233. augusztus 20-i úgynevezett beregi egyezményben – melyet a király a pápai legatússal kötött – az egyház felszabadult az állam ellenőrzése alól, sőt bizonyos fokig az államot rendelték az egyház

alá. Így igazságszolgáltatási privilégiumának megerősítése mellett a klérust mentesítették az adók és a kamara haszna fizetése alól; az izmaelitákat és a zsidókat eltiltották közhivatalok viselésétől, gazdasági tevékenység folytatásától, továbbá megkülönböztető jel viselésére kötelezték őket.

A zsidók vörös, az izmaeliták (muszlimok) sárga színű szövetfoltot voltak kötelesek viselni felsőruhájukon, hogy bárki felismerhesse őket. Az egyezménynek ezt a pontját nem hajtották végre.

A lehetetlenné tett konkurencia helyébe az egyháziak léptek: a sókereskedelem teljes egészében az egyház monopóliuma lett. A király esküt tett a Jakab pápai legátusnak ígértek megtartására. Megígérte, hogy kivonja a zsidók uralma alól a rabszolgákat, és megszünteti együttlakásukat a keresztényekkel.

A zsidókkal és izmaelitákkal foglalkozó, ismétlődő törvények azt jelzik, hogy az említett közösségek változatlanul jelen voltak a középkori Magyarországon. Az egymás után következett hasonló tartalmú rendszabályok annak a nyomai, hogy az előzőeket nem hajtották végre. A muzulmánok és a zsidók részt vettek a lassan kibontakozó árutermelés és pénzgazdálkodás kialakításában, mégpedig olyan eredménnyel, amely provokálta az ellenérdekelt fél tiltakozását. A két nem keresztény közösség közül néha a zsidók, máskor a muzulmán izmaeliták sikerei váltották ki az egyházi birtokosok ellenlépéseit.

IV. Béla változtatni kényszerült atyja birtokadományozó politikáján, előbb a királyi hatalom erősítése, majd hamarosan a mongol veszéllyel szembeni védekezés foglalkoztatta. Mindkét törekvéséhez szüksége volt a pénzjövedelmek növelésére, amelyet a gazdasági élet legnagyobb részéből kirekesztett nem keresztények szakértelmének igénybevételével tudott megvalósítani. Az ország védelmét előkészítendő igyekezett visszaszerezni az elsikkadt bevételeket. A pénz- és adóügyek rendezése érdekében 1239-ben megszerezte a pápa engedélyét arra, hogy a kirá-

lyi jövedelmeket zsidóknak adhassa bérbe. A zsidók és izmaeliták közül néhányan nagyobb méltóságra emelkedhettek. A legfényesebb pályát a IV. Béla király uralkodása előtt és alatt élt zsidó Teka és Henuk kamaragrófok futották be, akik az adó- és pénzügyek sikeres kezelése révén hatalmas birtokokra tettek szert.

A zsidóság tevékenysége tehát most is, máskor is arra terjedt ki, amit engedélyeztek számára. Nem tarthattak paripát és fegyvert, nem válhattak az egyház iskoláiban tudós magiszterré, doktorrá, jobbágytelekhez sem juthattak. A legtöbb iparos pálya szintén el volt zárva előlük, hiszen a középkori céhek egyik rendeltetése éppenséggel az volt, hogy gazdaságon kívüli eszközökkel szabályozza a kereslet-kínálat egyensúlyát, korlátozza a versenyt, megakadályozza új vállalkozások keletkezését.

A tatárjárás országot pusztító csapása után a második honalapító politikája arra irányult, hogy minden erőt felleljen és felhasználjon a helyreállítás, az ország megerősítése érdekében.

A zsidókkal kapcsolatban is új fölfogást kívánt érvényre juttatni. Eszerint az országban lakó zsidók valamennyien a kamara, azaz a királyi kincstár szolgái. A személyüket és tulajdonukat ért sérelem így közvetlenül a királyi méltóságot és tulajdont ért sérelemnek minősült. A magyarországi zsidók aranybulláját IV. Béla király 1251. december 5-én adta ki. Ebben intézkedett a zsidók és keresztények közti zálog- és bűnügyekben való ítélkezésről, a zsidók vámjáról, szállásadási mentességéről, esküjéről. Az esküt a zsidók saját szokásaik szerint teheték le. Mózes öt könyvére csak jelentősebb ügyekben kellett esküdniük a király vagy helyettese előtt.

A zsidóesküszövegét a XV. században Werbőczy Hármaskönyve egységesítette, mely előírta, hogy „... a zsidó, ha esküt akar tenni, tartozik köpenybe vagy palástba öltözve. Fejére zsidó kalapot téve, a nap felé fordulni és mezítláb állani; azután a törvénykönyvet (melyet Mózes táblájának neveznek) kezével érintse s tartsa, és ezeket mondja:

Én N. zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, a mindenható Istenre, ki teremtette az eget és földet, a tengert és mindeneket, melyek azokban vannak, hogy én ebben az ügyben, melylyel engem ez a keresztyén vádol, teljesen ártatlan és bűntelen vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el engem a föld, a mely Dáthánt és Abyront elnyelte. És ha bűnös vagyok, érjen engem a szélütés, és leljen meg a bélpoklosság, mely Elizeus kérésére a syriai Naamánt elhagyta és Elizeus szolgájára Jeziire szállt. És ha bűnös vagyok, érjen engem nehéz nyavalya, vérfolyás és rögtöni gutaütés, és ragadjon el hirtelen való halál, és veszszek el testtől és lelkestől és vagyonostól, és Ábrahám kebelébe sohase jussak. És ha bűnös vagyok, a törvény, mely Mózesnek a Sinai-hegyen adatott, semmisítsen meg, és mind az írás, mely Mózes öt könyvében írva van, szégyenítsen meg engem. És ha ez az én esküvésem nem igaz és nem való: törüljön el engem Adonáj és az ő istenségének hatalma. Ámen.⁸⁹

A soha törvényerőre nem emelkedett, mert királyi szentesítést nem kapott Hármaskönyv harmadfélszáz éve meglévő gyakorlatot összegezett. A szokás és a viselet ebben a korban a nemeseket és nemteleneket, klerikusokat és laikusokat is elkülönítette. A keresztyényektől eltérő esküforma, de különösen a hozzá rendelt megkülönböztető viselet kétségkívül megbélyegző is volt, kézzelfoghatóvá illetve szemmel láthatóvá tette a keresztyén társadalom tagjai számára, hogy az egyház és a király szerint melyik hit, életmód a helyes, a követendő. IV. Béla azonban 1251-ben a zsidók említett aranybullájában védettséget jelentő új fölfogást kívánt érvényesíteni.

Nem véletlen tehát, ha az egyébként is forgalmas helyen, a királyi hatalom védelmet nyújtott közelségében települtek le a zsidók, építették meg közösségi létesítményeiket, az ima- és tanházat, létesítették a temetőt. Fővárosunk mai területén a legrégibb

⁸⁹ http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm

zsidó sírkő 1278-ból való, a budai várfalakon kívül, a nyugati oldalon elhelyezkedett zsidó temetőből származik.

A későközépkorban, a Várban, mai Táncsics Mihály utca környékén épült a zsinagóga, körötte pedig a zsidók háza.

IV. (Kun) László idején a király akarata ellenére összehívott 1279. évi budai zsinat szabályozta az egyházi rend ruhaviseletét, és természetesen ragaszkodott a nem keresztények ruhaviselete megkülönböztető jeleinek II. András idejében megszületett ötletéhez. Korlátozni kívánta a zsidók és izmaeliták működését az adó és vámügyekben is. E határozatok alkalmazását, melyek hatalmának, illetékességének korlátozását jelentették, a király nyilvánvalóan nem szorgalmazta. 1288-ban szorult helyzetéből, fogóságából éppen szabadulva ugyan megesküszik a nem keresztények hivatalviselésének megszüntetéséről, ezt azonban feltehetőleg inkább a kunok és izmaeliták ellenében kívánták tőle.

Az utolsó Árpád-házi királytól, III. Andrástól szintén kicsikarnak hasonló tartalmú dekrétumot a főpapok, bárók és a nemesek, ami legalább annyira a királyi hatalom gyengeségét, mint az érintett csoportok kiszolgáltatottságát jelezte.

A pénz- és kereskedelmi ügyletek területén, amelyet az Árpádok alatt a keresztény királyság a zsidók számára engedélyezett, a tatárjárást követő évtizedekben megjelent a német eredetű városi polgárság. Jóllehet gazdasági erejük kicsiny volt, ám hazai körülményeink között mégsem elhanyagolható. A kor színvonalán kormányzó uralkodók számoltak a városi polgárság érdekeivel, számítottak jövedelemtermelő képességükre. A zsidókat érintő korlátozások a német polgárság térnyerésének kedveztek.

Az Árpád-ház kihalásával felgyorsult az a folyamat, melynek során a zsidóság fokozatosan kiszorult a földművelésből, kereskedelemből, állami pénzügyletekből, eltiltatott a környezete számára végzett kézműipartól.

I. (Nagy) Lajos király rendszeresítette a zsidó adót és rendkívüli adókat is bevezetett. Mindezekon túlmenően azonban az ural-

kodó meg akarta téríteni a zsidóságot, s amikor törekvései „a zsidó tévhit makacsságán” hajótörést szenvedtek, 1360-ban a zsidók kiűzését rendelte el. Visszaköltözésüket már 1365 körül engedélyezte. Uralkodása idejére estek a Magyarországon addig ismeretlen úgynevezett *levélölések*, azaz a zsidók birtokában levő adóslevelek – képletes vagy valós – megsemmisítései, vagyis az adósságnak vagy kamatának nem a hitelező, hanem a király általi elengedése. A kiűzött zsidók visszatérését követően Sopron város polgárai részesültek először e királyi jótéteményben.

Ebben az időben azonban a zsidók még nem voltak kiszolgáltatva saját konkurensaiknek, egyelőre megmaradtak az uralkodó közvetlen felügyelete alatt, amely egy keresztény tisztségviselő révén valósult meg. A király 1365-ben zsidóbíróvá nevezett ki – ilyen tisztség korábban nem volt – a zsidók ügyeinek intézésére. Ez a tisztségviselő biztosította a kapcsolatot az uralkodó és a zsidó közösségek között.

Zsigmond magyar király szintén folytatta ezt a gyakorlatot. 1421-ben az Ausztriából kiűzött zsidókat Magyarországon telepítette le. Uralkodása idején íródott az első magyarországi zsidó irodalmi mű, Nagyszombati Izsák szóláskönyve.

A XV. század első felében már nyugat- és dél-európai származású zsidókkal is találkozhatunk. 1433-ban Bertrandon de la Brocquiere, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és főlovászmestere Magyarországon átutazva őszinte csodálkozására Budán nagyszámú franciául beszélő zsidóra bukkan, akiket (illetve felmenőiket) 1394-ben Franciaországból űztek el. Feltehetőleg közülük tartozott József, az első név szerint ismert budai rabbi, akit a kutatás a francia eredetű Josef Trevezszel azonosít. Állítólag Konstanzban, az egyházszakadást megszüntetett zsinat helyszínén került Zsigmond király és császár környezetébe, és az ő kíséretében jött Magyarországra.

A zsidók feletti dominancia nemcsak hatalmi kérdés, hanem elismert jövedelemszerzési módszer is volt. A király „zsidótar-

tás” jogával főurakat ruházott fel. 1393-ban elsőként Gara Miklós macsói bánnak engedte meg, hogy testvérével Kőszeg városába zsidókat telepítsen, s fölöttük szabadon rendelkezzen.

A királyi hatalom gyengülésével párhuzamosan került ki a zsidók felügyelete az uralkodó hatásköréből. Zsigmond 1405. évi dekrétuma a városi önkormányzatokat az összlakosság feletti bíráskodás jogával ruházta fel, beleértve a zsidók feletti ítélkezést is.

Miközben a zsidók feletti királyi patronátust helyenként a hatalmas zászlósurak vették át, a városi nem zsidó közösség nem szűnt meg a konkurenciának, vagyis a zsidóknak újabb és újabb nehézségeket támasztani. 1421-ben a Budai Törvénykönyv a városban sárga folt, vörös köpeny és hegyes kalap hordását írta elő. Ez a viselet volt a boszorkányok és bűbájosok székelyjele. Pózsony hasonló ruházatot követelt az ott lakó zsidóktól, s ezt csak az 1520-as években, II. Lajos többszöri felszólítására volt hajlandó eltörölni.

I. (Hunyadi) Mátyás király a biztonságot egy új intézmény, a zsidó prefektúra bevezetésével teremtette meg, valamikor az 1476-os évet követően. A zsidóprefektus az országos zsidóbíró helyére lépett, s szemben vele, nemcsak címében, hanem személyében is zsidó volt. A korona egyedüli képviselőjeként adókivetési joga volt a zsidókra, ő határozta meg az adó fölosztását az egyes községek között, és ő is szedte be azokat. A tolvajokkal, a zálogtárgyak elsikkasztóival, vagy községüktől az adófizetés elől elszökdőssőkkel szemben erőszakot alkalmazhatott, saját fogháza volt. A zsidók kamaraszolgaságának (azaz közvetlenül a király hatalma alá vetésének) intézménye a zsidó prefektúra bevezetésével vált teljessé.

A nagy király halála után következett II. Ulászló közismerten erélytelen uralkodása, mely a zsidókra nézve is tragikus következményekkel járt. 1494-ben Nagyszombatban – az ország nádorának kezdeményezésére – 17 ember halálával járó vérvádpert rendeztek, szigorúan európai mintára.

Mint korábban említettük, vérváddal eredetileg a korai keresztényeket illették az ókori római környezetben.

Maga a vérvád kifejezés a peszah ünnepi pászka (kovásztalan kenyér) elkészítéséhez kapcsolódó téveszméből keletkezett. Kigyalói azt feltételezték, hogy keresztény ember vérért használják fel ennek az ételnek az elkészítéséhez. Annak a vallási hagyománynak a hordozóit illették tehát vérváddal, amelynek születése, Izsák feláldozása óta elválaszthatatlan a vérontás tilalmától, az emberáldozat eltiltásától, s amelyben a kereszténység kialakulásával egy időben az állat- és gabonaáldozatok is megszűntek. A zsidó rítus a Második Szentély pusztulása után még jelképesen sem gyakorolja az egykori Szentély szertartásaihoz előírt véres (állat-) áldozást.

A vérváddal járó szégyenletes bűnök elkövetői vallásos téveszmék alapján cselekedtek, de ezek természetesen nem az egyház eszméi voltak. III. Pál pápa 1540. május 12-én kiadott brevéjében elítélte a vérvádat. Megerősítette azokat a privilégiumokat, amelyeket elődei adtak ki a zsidók számára, s meghagyta minden papi renden lévőknek, hogy védelmezzék a zsidókat, amennyire az lehetséges, oltalmazza meg őket mindenki ellen, aki igaztalanul sérteni akarja őket. III. Pál pápa Magyar-, Cseh- és Lengyelország királyait, hercegeit, báróit és nemeseit is felszólította arra, hogy tekintélyükkel akadályozzák meg a zsidók üldözését.

Magyarország a Jagelló-korszakban iszonyatos külső fenyegettség árnyékában, egyre romló külgazdasági feltételek között a válság számos tünetét mutatta. A központosított királyi hatalom felszámolásának időszakában ilyenek voltak a bányavárosi lázongások, a nemesi önzés koncepciótlan ellenállása mindenféle (anyag- és katonai) áldozatvállalással szemben, végül a Dózsa-féle parasztháború. Ebben a helyzetben szinte törvényszerű, hogy a nagyszombati vérvádper révén – megkésve, de sajnos nem lekésve – „felzárkóztunk Európához”. A zsidó pénzemerekre viszont nagyobb szükség volt, mint addig bármikor.

II. Lajos az ország zilált pénzügyeinek rendezésére zsidó üzletemberek segítségét is igénybe vette. 1524-ben egy Izsák nevű zsidót nevezett ki a kassai pénzverde élére. Uralkodása alatt az udvar legtekintélyesebb pénzügyi tanácsadója a zsidó származású Szerencsés Imre (Selomo Seneor) volt. Szerencsés Imre spanyolországi menekültként, azaz az Ibériai-félszigetről kiűzött, úgynevezett szefárd zsidók egyikeként érkezett Magyarországra. Letelepedését valószínűleg a spanyol eredetű nápolyi Beatrix királynéval Budára érkezett Cotta család tagjai egyengették.

Szerencsést egy keresztény nővel folytatott viszonya indította hitfelekezete elhagyására, ugyanis az ilyen kapcsolatot tűzhalállal büntették. Fiai, Ábrahám és Éfraim, megtartották hitüket. Szerencsés Imre keresztapja Perényi Imre nádor, az ország második embere lett. Szerencsés a későbbiekben Szalkay László esztergomi érsek, majd királyi kincstárnok környezetébe került. Szalkay megbízott benne, és alkincstárnokká nevezte ki. E tiszttségében Szerencsés Imre szerepe jelentős volt az ország gazdasági életét aláaknázó, felülről elrendelt pénzrontásban.

1525-ben a köznemesi párt országgyűlési vezérszónoka, Werbőczy István a királyi udvar bírálataiban más sérelmek mellett az idegenek hivatalviselését is kifogásolta: „A legragadozóbb és legkegyetlenebb emberek, sőt félzsidók sincsenek a hivatalból kizárva, a mi után a gonoszságuk a kincstárt kimeríté, a legkisebb szükség felmerülése esetén is kénytelenek vagyunk hozzájuk folyamodni, tőlük magas uzsorakamatra pénzt kölcsönöznek(!). Szabadítsuk meg az országot ezen telhetetlen vérszopó viperáktól.”

Azon nyomban követelte Szerencsés Imre alkincstárnok máglyán történő megégetését is. Ez nem történt meg, de Szerencsés még a mohácsi vész előtt meghalt. A kutatók 13 irodalmi műre leltek, melyek Szerencsés Imre történetét dolgozták fel.

Az 1526-ot megelőző időszakból (nem egy időben) összesen 37 olyan nyugat- és észak-nyugat-magyarországi helységről tudunk – a legfontosabbak és legnépesebbek: Buda, Pozsony, Sop-

ron, Nagyszombat, Kőszeg, Esztergom, Fehérvár, Tata, Kismarton –, ahol hosszabb-rövidebb ideig szervezett zsidó közösség állt fenn, vagy a zsidók tartósan megtelepedtek. Létszámuk a négymilliós országban a XVI. század elején 2500-3700 fő körül volt.

1526 szeptemberében II. Szulejmán először foglalta el Budát. Ekkor rövid ideig maradt, ám hajóra rakatta a budai és az ország más részeiről összeszedett zsidókat. Kiűzés helyett inkább beszállította birodalmába azokat az embereket, akikről hasznot, adókat remélt. Az elhurcolt magyar zsidók Vidinben, Szalonikiben és Konstantinápolyban még évtizedekig külön hitközségeket alkottak. Egy részük a szentföldi Cfát városában telepedett le, mások azonban tizenöt év múltán Budára tértek vissza.

1541-től, Buda állandósult török megszállása után új bevándorlók kezdték kiépíteni a zsidó községet. A török hódoltság korszaka kedvező feltételeket teremtett a zsidók számára. A török nem volt érdekelt a más vallásúak zaklatásában, áttérítésében, türelmesek voltak a nem muzulmán lakossággal szemben, elvégre a birodalom éppen az ő adóikból tartotta fenn magát. Viszonylag népes zsidó lakossága volt a török Budának. A XVI. század második felében már három zsinagóga működött itt, egy szefárd, egy szír és egy askenázi rítusú, túlsúlyban mindvégig az utóbbi közösség maradt. A hódoltsági területen máshol is éltek zsidók, így Gyöngyösön, Vácott, Székesfehérvárott, Debrecenben vagy Tolnán.

Erdélyben, a tordai vallásbéke földjén a zsidók is békében élhettek.

Mivel szakértelmükre szükség volt, Bethlen Gábor 1623-ban törökországi szefárd zsidókat telepített Gyulafehérvárra, kiváltságlevelet bocsátva ki számukra. Engedélyezte a törvényes letelepedést, szabad vallásgyakorlatot, kereskedelmet, kinyilvánítva egyben, hogy a zsidó közösség nem felelős az egyes zsidók esetleges rossz cselekedeteiért.

Az 1650. évi erdélyi országgyűlés elrendelte, hogy a zsidók és a görögök is a nekik előírt megkülönböztető ruházatot viseljék, s a zsidók lakhatását kizárólag Gyulafehérvárra korlátozták. Olta-lom-levelüket az önálló Erdélyben többször megújították.

A királyi Magyarországon a helyi kereskedelemben és uzso-raügyletekben érdekelt zsidókat kiűzték a városokból (Pozsony, Sopron 1526, Nagyszombat 1539, Galgóc 1539). 1529-ben Bazinban ismét feltűnt a vérvád, harminc áldozattal.

Mindezzel egy időben a magyar hősiesség egyik példájaként számon tartott 1532-es kőszegi várostrom után Jurisics Miklós várkapitány érdemeikért szabad városi telekkel jutalmazta az ot-tani zsidókat. Helyállásuk bekerült a város jegyzőkönyvébe.

A török hódoltság megszűnése, Buda felszabadítása idején a keresztény katonaság által fölszámolással fenyegetett zsidók jó része a város védelmében harcolt. A felbőszült ostromlók a mintegy ezerfőnyi közösség felét öldösték le. A többiek váltság-díj fejében, többhavi fogva tartás után nyerték vissza szabadsá-gukat. Alexander Tausk Prágából 272 zsidót váltott ki 21000 fo-rintért. A budai zsidóság sorsáról, pusztulásáról a csodával hatá-ros módon életben maradtak egyike, Schulhof Izsák adott hírt úgynevezett *Budai krónika*-jában, amelyben szemléletesen írta le az ostrom, a visszafoglalás utáni dúlás és a fogság eseményeit.

A volt hódoltsági területeken a török uralom idején élt zsidó-ság 1686 végén elpusztult, vagy elhagyta az ország területét.

A zsidók létszámának megállapítására I. Lipót 1698-ban külön bizottságot állított fel. Az összeírás nyomtalanul elveszett, ami töredék belőle megmaradt, nem alkalmas történeti érvényű kép-alkotásra.

A felszabadító háború, amely az 1699-es karlócai békével zá-rult, kegyetlen terheket rótt az ország minden rendű és rangú la-kosára. Az 1687-es országgyűlési lelkesedés, amely a Habsburg-háznak a török hódoltság felszámolását megköszönve a szabad királyválasztás jogáról lemondott, hamar lehűlt. A paraszti el-

keseredés lázadásokban tört ki, a nemesség ellenszenvvel figyelte a központosító intézkedéseket. Ezek között – germanizáló törekvései okán – a leghírhedtebb Kollonich Lipót bíboros udvari megrendelésre íródott 1688-as tervezete (*Einrichtungswerk...*) volt, amely mellesleg a zsidók újbóli betelepődését megakadályozandó is eredeti elgondolásokkal állt elő. Tervezetének e részben annyi eredménye lett, hogy I. Lipót tilalmára a meg- és itt maradt zsidók valóban kiszorultak a királyi városokból. E tilalmat – egészen 1860-ig – azonban csak a felvidéki bányavárosok voltak képesek teljes mértékben érvényre juttatni. 1736-ban például 32 zsidó család élt Budán 156 lélekkel. Sorsuk állandó küzdelem a város polgáraival, míg a zaklatások 1746-ban a zsidók kiűzetésével végződtek. A száműzöttek közül többen Óbudára költöztek.

A zsidóság magyarországi újkori betelepülése – párhuzamosan a német és szláv betelepüléssel – a török kiűzése után kezdődött. A zsidó bevándorlást elősegítette az a tény is, hogy a török visszavonulásával a távolsági kereskedelemben a keleti orientációt a nyugati váltotta fel, s ennek következtében a korábbi kereskedő elemek (görögök, örmények, balkáni zsidók) szükségszerűen háttérbe szorultak.

A Magyarországra irányuló zsidó bevándorlást a tizennyolcadik század első felében egy elnyomó, korlátozó rendelkezés ösztönözte. III. Károly magyar király, akit német-római császárként e néven VI.-ként jegyeznek, 1726-ban örökös tartományaiban csökkenteni akarván a zsidók számát, elrendelte, hogy minden zsidó családban csak egy férfi nősülhet meg és alapíthat családot. Ennek következtében sokan vándoroltak Magyarországra, kiváltképpen Cseh- és Morvaországból.

Az 1735-ben befejezett első ránk maradt országos zsidóösszeírás (*Conscriptio Judeorum*) viszonylag hű képet ad a hazai zsidóság létszámáról. A kimutatott 11621 főnél minden bizonytalán többen voltak (csak 30 megye és a szabad királyi városok végezték el az összeírást). Fontos számadat, hogy a 2531 családfő kö-

zül 885 (35 százalék) vallotta magát magyarországi születésűnek. A bevándorlás tehát, amelyet a Kollonich-féle tervezet korlátozni kívánt, a rokon szellemű birodalmi politika következtében mégis erőteljessé vált.

Magyarországon azt követően, hogy Lengyelország felosztásának 1772-ben történt megkezdésével Galíciát a Habsburg Birodalom örökös tartományaihoz csatolták, közel százezerre nőtt a zsidó lakosság száma.⁹⁰

A zsidóktól idegenkedő Mária Terézia a nem zsidó városlakók érdekeit is kifejező korlátozásokat általában helyeselte. A zsidókat terhelő, eredetileg rendkívüli jellegű hadisegélynek türelmi adóvá változtatása 1743-ban jelezte, hogy a pénzhiánnyal küzdő kincstár számít a különadóval sújtható zsidókra. Ez a fizetési kötelezettség azon a címen sújtotta a zsidóságot, hogy nem teljesített katonai szolgálatot. A türelmi adót 1785-től kamerális taksa néven szedték.⁹¹ Véglegesen csak 1846-ban lett eltörölve.⁹² Az 1809-ben a zsidók által befizetett türelmi adó 120 ezer forintra rúgott, míg ugyanebben az évben az összes szabad királyi városok mindössze 16 ezer forinttal adóztak.⁹³ Jelentős bevétele volt a kincstárnak a zsidó kereskedők által fizetett vámokból is. (Mindazonáltal a földesuraknak a védelem fejében fizetett summák és különféle szolgáltatások a zsidókra kivetett állami terheket jelentősen meghaladták.)⁹⁴

⁹⁰ Kende Péter, Dr.: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó, 31. p.

⁹¹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 314. p.

⁹² Klein Rudolf: A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása. = *Múlt és Jövő*, 1995. 1–2. szám, 146–160. p.

⁹³ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 54. p.

⁹⁴ Haraszi György: A zsidóság visszatérte Magyarországra a XVIII. században. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 142–143. p.

II. József magyar király nem sokkal trónra lépte után, 1781. május 13-án a magyar kancelláriához fordult, „hogy a számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék az országnak, mint eddig volt, korlátolt kereskedése és felvilágosodása miatt.” Levelében elsősorban a gazdasági jellegű tilalmak felszámolását ösztönözte. Az uralkodó felszólította a kancelláriát, a helytartótanácsot és rajtuk keresztül a vármegyéket, hogy referáljanak a zsidók állapotáról.⁹⁵

1783. március 31-én, egy évvel az ausztriai zsidóknak adott türelmi rendelet után kelteződött a magyarországi zsidók helyzetét átfogóan szabályozó *Systematica Gentis Judaicae Regulatio*. A rendelet megnyitotta előttük a szabad királyi városokat, amely ugyan nem jelentette a városi polgárjog elnyerését, de lehetővé tette, hogy földeket béreljenek, ipart üzzenek, kereskedjenek a következő korlátok mellett: a zsidó bérlő csak zsidó munkáskezekkel műveltheti földjét, nem űzhet olyan ipart, amellyel sértené a nemesi érdekeket, vagy a céhek privilégiumait. A héber nyelvet csak liturgikus céllal használhatták, ezen túl kötelesek voltak az államnyelveken érintkezni. Hivatalos irataik, szerződéseik, kereskedelmi könyveléseik csak németül, magyarul vagy latinul érvényesek.⁹⁶ A rendelet megtiltotta a jiddis nyelv mindennapi használatát, az 1787. július 23-i rendelet pedig megkövetelte, hogy a következő év kezdetétől minden zsidónak német állandó vezetékneve legyen.⁹⁷

II. József intézkedései a foglalkozási korlátok csökkentését, valamint az oktatás reformján keresztül a zsidóság átnevelését és a keresztény társadalomba való beolvasztását kívánták megvalósí-

⁹⁵ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 42. p.

⁹⁶ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 43. p.

⁹⁷ Klein Rudolf: A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása. = *Múlt és Jövő*, 1995. 1–2. sz. 143–160. p., hivatkozik Iványi: *Szabadka szabad királyi város története. 2. köt.* Szabadka, 1892, Bittermann József könyvnyomdája, 245. p.

tani. A rendelet megfogalmazása szerint: „A szélesebb körű kezeset, karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése a jobb tanítással és nyelvük megszűnésével együtt elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, ez által kereszténnyé teszi őket, vagy pedig javítja erkölcsüket úgy, hogy az állam hasznos polgáraivá lesznek, mi legalább a jövő nemzedéknél biztosan el lesz érve.”⁹⁸

E gondolat jegyében törölte el a személyi vámot, amely csak zsidókat sújtó illeték volt a XVIII. században. Minden zsidónak egy forintot kellett fizetnie akkor, ha bármely országhatárt átlépte. Az uralkodó 1785-ben megszüntette a megalázó illetéket, csak a birodalom külső határain hagyta meg azt.⁹⁹ Modernizációs törekvését igazolja, hogy 1786. szeptember 19-én Magyarországra is kiterjesztette azt az Ausztriában már 1783-tól érvényben lévő rendelkezést, mely szerint csak azok a zsidó ifjak kaphatnak házasságkötésre engedélyt, akik normál iskolai bizonyítványt tudnak felmutatni. Hogy ösztönözzön a tanítói hivatásra, mentességet ígért a türelmi adó fizetése alól azoknak, akik ezt a pályát választják.¹⁰⁰

Magyarországon az 1783. évi zsidó türelmi rendelet kiadása után 20 zsidó iskola nyitotta meg kapuit, s 1790-ig közel kétezer gyermek részesült az előírt tárgyak oktatásában. Az elsők között alapított iskolát Pozsony, Óbuda és Miskolc közössége, majd példájukat követte Nagykároly, Vágújhely, Trencsén, Nagyvárad, Sátoraljaújhely. A magyarországi iskolák többsége azonban II. József halála után megszűnt, s az új típusú ok-

⁹⁸ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 47. p.

⁹⁹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 46. p.

¹⁰⁰ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 45–46. p.

tatás a következő évtizedekben csak a magántanításban érvényesült.¹⁰¹

Az 1787-es, II. József utasítására végrehajtott összeírás az erdélyiekkel együtt 83000 zsidót talált Magyarországon.¹⁰² Az 1805-ös országos összeírás 130000, az 1825. évi pedig 190000 zsidót számlált. Számítások szerint ekkorra a korlátozások ellenére 18 százalékuk városlakó.¹⁰³

II. József halála előtt zsidórendeleteit is visszavonta.¹⁰⁴ A városok a zsidók újbóli kiűzését és egyben a gazdasági korlátozások visszaállítását követelték.¹⁰⁵

II. Lipót király alatt az országgyűlés a *De Judaeis...* című, 1790. XXXVIII. törvényben erősítette meg a zsidókkal kapcsolatos jozefínus intézkedéseket, egyben bizottság alakult a kérdés további vizsgálatára abból a célból, hogy az emancipáció ügye az országgyűlés elé kerülhessen.¹⁰⁶

A közvéleményben kevésbé ismert, hogy a reformkorban kibontakozott fejlődés előkészítésével már az előző század utolsó éveiben rendszeres országgyűlési bizottságok munkálatai foglalkoztak. A polgárosodás, a modernizáció napirendre került, megvalósítását azonban előbb a francia háborúk, utóbb az udvar ellenállása mellett a birtokos nemesség idegenkedése lassította. A *Marsíliai ének*-et, azaz a francia polgári forradalom diadalénekét magyarul a nemesi köztársaság indulójaként értelmezték.

¹⁰¹ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 49. p.

¹⁰² Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 314. p.

¹⁰³ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 315. p.

¹⁰⁴ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 46. p.

¹⁰⁵ Haraszi György: *A zsidóság visszatérte Magyarországra a XVIII. században*. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 145. p.

¹⁰⁶ Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, é.n., Útmutató Kiadó, 29. p.

A XVIII-XIX. század fordulóján messze volt még az érdekegyesítés, a polgári egyenlőség elfogadása.

Kossuth Lajos 1802-ben született, s csupán tízéves volt, amikor Teitelbaum Mózes újhelyi haszid rebbe megáldotta. „Olyan leszel, mint aki meglátta az égő csipkebokrot. A szavad kiáltani fog, és pénz, sok pénz terjeszti a nevedet. A pénz elhervad, a kiáltás megmarad. A Seregek Ura nagygyá tesz és hosszú életet ad neked Bábel vizei mellett.”¹⁰⁷

Évekkel később a zsidó értékek megőrzését, a Cionhoz való hűséget valló rebbe elutasította azt a polgári egyenlőséget, amelyet az általa megáldott Kossuth is képviselt. Népe nyomorúságának legfőbb okát a számkivetésben, a szétszórásban látta. Csak az Izraelbe való visszatérésben bízott, ebben látta a zsidó nép megmentését. Nem hitt semmiféle emancipációban, polgári egyenjogúsításban.¹⁰⁸

A reformkorban a hagyományos rendi sérelmi politika talaján nagyobb vitát kavart a türelmi adó ügye, mint a polgári egyenjogúsítás kérdése. A zsidóság állami adóját Mária Terézia 1749-ben oly módon vezette be, hogy a zsidók IV. Bélától megállapított kamaraszolgaságára hivatkozva nem kérte ki a magyar rendek hozzájárulását. Az adót a zsidóság a megtűrése fejében volt köteles fizetni, az összeg törlesztéséért a zsidó közösségek együttesen feleltek, s felosztásába a központi hivatalok nem szóltak bele. A magyar rendek általános adómegajánlási jogukra hivatkozva többször tiltakoztak az adó kivetése ellen, de tiltakozásukat a jogsérelem mellett az is indokolta, hogy a nemesi birtokra telepedő zsidóktól beszedhető földesúri ille-

¹⁰⁷ Hidvégi Máté: A mérhetetlen sors volt ajkaikra bízva – Teitelbaum Mózes. = Ugyanő: *Tenyerembe rajzoltalak*. Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 54. p.

¹⁰⁸ Feuerstein Emil dr.: Teitelbaum Mózes. = Ugyanő: *Egy marék virág*. Tel-Aviv, 1987, a szerző kiadása, 8–9. p.

ték nagyságát az állandóan növekvő központi adó kedvezőtlenül befolyásolta.¹⁰⁹

Az 1832–36-os országgyűlés a türelmi adó megszüntetésének javaslatát mint alkotmányos és törvényellenes jogsérelmet vette fel a tárgyalandó kérdések közé. A rendek többsége a hagyományos rendi sérelmi politika alapján szavazott az adó megszüntetése mellett, de támogatták azt a Kölcsey Ferenc és Wesselényi Miklós vezette reformerők is, mert az emancipációhoz vezető út fontos állomásának tekintették a nevében is megalázó illeték felszámolását. Álláspontjukról a főrendeket is meggyőzték, az uralkodó azonban az abszolút hatalom jogkörét megkérdőjelező javaslatot végül nem volt hajlandó szentesíteni.¹¹⁰

A reformkorban született 1840. évi XXIX. törvénycikk lényegében II. József rendelkezésein alapult, a józsefi intézkedéseken mindazonáltal jelentősen túlment. Lehetővé tette a szabad letelepülés jogát az ország egész területén, biztosította a szabad kereskedelmet és az ipart (az utóbbit függetlenül a céhektől), lehetővé tette az ingatlanszerzést, s tulajdonképpen a zsidóságot már *nem „nép”-nek, hanem vallási felekezetnek* fogta fel.¹¹¹ Nem rendelkezett a türelmi adó eltörléséről, s az egységes birodalom elve alapján nem korlátozta a bevándorlást sem.

A törvény jelentősen hozzájárult az ország határvidékeire koncentrálódó zsidó tömörülések felbomlásához, és a belső, magyarlakta területekre irányuló letelepedés megindulásához, nagyban megnövelve a liberálisok által annyira óhajtott magyarosodás esélyeit és lehetőségeit. Hatása ebben a tekintetben hamar érzékelhetővé vált: 1825-ben a hazai zsidó népesség 60 százaléka az

¹⁰⁹ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 65. p.

¹¹⁰ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 66. p.

¹¹¹ Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, é.n., Útmutató Kiadó, 35. p.

osztrák, morva és lengyel határ mentén élt, 1869-re azonban a határ menti zsidóság aránya 43,7 százalékra csökkent.¹¹²

A nemesség körében nem gyarapította az emancipáció híveinek táborát az 1840-es években egyre nagyobb méreteket öltött eladósodás. Az ősiség viszonyai között, megfelelő hitelszervezet hiányában a nemesség birtokai korszerűsítéséhez főként uzso-ra jellegű hitelforrásokból meríthetett. A magyar nemesség veszedelmes mértékű eladósodásában liberálisok és konzervatívok egyaránt kiemelték a zsidóság szerepét. A magyar nemesség számára egyrészt a hazai terménykereskedelemben felhalmozott pénz, másrészt a nemzetközi pénzügyi kapcsolatokból származó tőkék szolgáltak hitelforrásként.¹¹³ A hazai zsidók nélkül mindez nem állt volna rendelkezésére.

A Magyarországra Galíciából betelepült zsidók a városok elzárkózása miatt szótan, mezőgazdasági jellegű területekre költöztek. A területen eloszolva a tényleges vagy potenciális piacok közvetlen közelében éltek. Igyekeztek életlehetőségeiket azon szférákban megteremteni, amelyeket a többségi városi társadalom nem vett igénybe, nem töltött be. A zsidó kereskedő volt mindig a legjobban tájékozott a termelési kilátásokat, az árakat, a nemesi földbirtokosok és parasztok gazdasági helyzetét és szükségleteit illetően. A magyar vidéken ez az igen rugalmas, vállalkozói tapasztalatokkal rendelkező és hitsorsosai révén külföldi kapcsolatok hálózatát is igénybe venni képes népesség volt a piacgazdálkodás előőrse. Szegényebbjei, a házalók batyuval a hátukon – *dorsariusok* – eljutottak azon helyekre is, ahova a városi kereskedők csak ritkán: találkoztak a falu, a vidék napi keresletével, s ennek kielégítésével nem vártak a vásárok napjáig. Ők ismerték napra készen a paraszti és nemesi szükségleteket, a várható termést, kalkulálhatták a legreálisabb árakat.

¹¹² Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 67. p.

¹¹³ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 70. p.

Első támaszpontjukhoz, amelyen megvetették a lábukat, a földesurak révén jutottak. A földesurak az eredetileg királyi – *iura regalia minora* – haszonvételeket árendába, bérletbe adták a zsidónak, aki korcsmáját, pálinkafőző-lepárló üzemét, földesúri borkimérését többfunkciós lerakatként működtette.

Eltérően például Galíciától, ahol a zsidók közösségeiben egymás konkurenciájával kellett megküzdeniük, hazánkban szórt kereskedelmi és információs láncot képeztek, egy igazi kereskedelmi hálót együttműködő tagokkal. A falusi és mezővárosi zsidóság hátrányos helyzetét előnyre változtatva hitelezőként és hitelközvetítőként elsőként és eredményesen képviselte a városi piacgazdálkodás elemeit a magyar vidéken.¹¹⁴ Nem csoda, ha a régi és az új gazdasági berendezkedés ütköztetése során a tőkés átalakulás kárvallottjai benne látták kudarcaik okozóját.

A liberális reformnemesség képviselői a protestáns vallásszabadság követelésével együtt követelték a zsidó vallás egyenjogúsítását. A liberális oldal az emancipációtól várta a beilleszkedést, míg az óvatosabbak előbb asszimilációt vártak, majd ennek fejében tervezték megadni az emancipációt. Az asszimiláció a reformkorban még a haladó reformnemesség szemében is a vallás külsőségeiről, vagy egyenesen a zsidó vallásról való lemondással lett volna egyenlő.

A vallásváltás azonban a zsidók számára nem ugyanazt jelentette volna, mint az előző évszázadban az ellenreformációs nyomás következtében katolizált protestáns magyaroknak. Nem véletlen tehát, hogy 1843-ban, midőn az alsótábla megszavazta a városi polgárjogot a zsidók számára, a pozsonyi ortodox zsidók petíciót nyújtottak be a Helytartótanácsához, tiltakozva az emancipáció ellen, és kérve a megszavazott városi polgárjog eltörlését.¹¹⁵ Önazonosságukat féltették az emancipációtól (az egyenjo-

¹¹⁴ Pietsch, Walter: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányai a 19. század első felében. = *Múlt és Jövő*, 2003. 3. szám, 79–80. p.

¹¹⁵ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Oriris Kiadó, 46. p.

gúsítástól), amelyet az asszimiláció (a beolvadás) első grádicsának tekintettek. Petíciók és ellenpetíciók után végül a felsőtábla elvetette a városi polgárjog megadását lehetővé tevő javaslatot.

Kossuth nem állított rangsort az emancipáció jogi és szociális oldala között, a vallásreform és a kulturális beolvadás követelményeinek előtérbe helyezésével mégis nagyban erősítette azt a folyamatot, amely az 1840-es évek közepétől a zsidó ügy terén a magyarosodás középpontjába állításával indult el. A reformtörvénykezés általános menetének megtorpanása mellett jórészt ennek tudható be az, hogy 1844 után a zsidóság politikai emancipációjának kérdése fokozatosan lekerült a törvényhozás napirendjéről, s az 1847–48-as utolsó rendi országgyűlés vitái mindössze a zsidók városi polgárjoggal való felruházására korlátozódtak.¹¹⁶

A hazai zsidóság körében jelentős változások történtek a negyvenes években. Megindult a tudatos asszimilációs folyamat, a magyarosodás.

Sveiczter Fábíán (1778–1856) hitközségi jegyző 1814. augusztus 2-án prédikált először magyarul, szülővárosa, Makó zsinagógájában.¹¹⁷

Az integráció zsidó képviselői élén kell felidézniünk Schwab Löw Arszlán (1794–1857) pesti főrabbi mellett Löw Lipót nagykanizsai, majd pápai, végül szegedi főrabbit.¹¹⁸ Löw Lipót 1847-ben Pápán adta ki az első magyar nyelvű zsidó folyóiratot, az egy számot megélt *Magyar Zsinagógá-t*.¹¹⁹ 1848 januárjában jelent

¹¹⁶ Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó, 73. p.

¹¹⁷ Kecskeméti Ármin: *A csanádmegyei zsidók története*. Makó, 1929, 14–15. p., Csanádvármegyei könyvtár 16. Idézi: Blazovich László (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Makó, 720. p., 600. p.

¹¹⁸ Sándor Pál: *Az emancipáció útján.* = *História*, 1993. 4. sz. 20. p.

¹¹⁹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 316. p.

meg a magyarító egyesület naptára, a magyar zsidóság első kollektív jelentkezése a magyar irodalomban.¹²⁰

A zsidóság felvilágosult vezetői jól látták, hogy a polgári életben történő részvételre csak az elzárkózás feladásával, a magyar nyelv és kultúra felvállalásával volt remény. A beilleszkedés folyamata mégsem zajlott viták, nehézségek nélkül – elég, ha csak a zsinagógában bevezetésre kerülő magyar nyelvű hitszónoklat kérdését említjük, ami a konzervatívok szerint a zsidó identitás megmaradását veszélyeztethette. Nem csoda tehát, hogy Pesten csupán 1848 decemberében kerülhetett sor magyar nyelvű zsidó egyházi szertartásra, melyet az új reformtemplomban Einhorn Ignác tartott.¹²¹

A reformtemplom a radikális német reformmiházak mintájára a pesti Király utcai Valero selyemgyárban működött 1848. szeptemberétől 1852 novemberéig. A hagyományokhoz ragaszkodó hitközség a két zsinagóga mellé 1853-ban kultusztemplom építését engedélyezte Pesten, amelyben kórusos, orgonás istentisztelet, német nyelvű vallásos éneklés és prédikáció volt tartható.¹²² Ettől az időtől kezdve az igényes magyarországi szóhasználat megkülönbözteti a zsinagógától a kultusz-, vagy reformtemplomot, amelyben a liturgia és a belső tér elrendezése közelít a keresztény templomokéhoz.

Az 1848-as márciusi pesti forradalom a vallási egyenlőség követelésével hatalmas reményeket ébresztett a zsidó körökben. Azonban a változások hírére mintegy tucatnyi városban a helyi burzsoázia és a proletariátus öntudatos csőcselékké állt össze; volt, ahol gyilkoltak is, miközben a zsidók javait feldúlták, és természetesen loptak, raboltak. A magyar liberális nemzetpolitika

¹²⁰ Zsoldos Jenő: Kiss József levele Löw Lipóthoz. = *Új Élet*, 1962. augusztus 15. 6. p.

¹²¹ Zakar Péter: Tábori rabbik 1848–49-ben. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 88–102. p.

¹²² Haraszti György: Két világ határán. = Ugyanó: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 157. p.

ellen is irányultak ezek az úgynevezett zsidó-kravallók, és nyugtalanító körülménynek bizonyult, hogy a leghevesebb kitérősekre német közegben került sor.

A magyar államférfiaknak most kellett először szembenézniük városi tömegekkel. Halogató taktikát választottak, miközben a rendelkezésükre álló eszközökkel megpróbálták rendet csinálni. Amikor például az egyik képviselő megpendítette a zsidó emancipációt, Kossuth megjegyezte, hogy a jelen körülmények között éppen azoknak, kik barátai az emancipációnak, kívánni kell, hogy e percben ne történjen semmi e részben; mert vannak akadályok, mikkel bizonyos percekben istenek sem küzdhetnek meg; most a zsidókra nézve rendelkezni annyi volna, mint e népfaj közül tömérdeket áldozatul vetni ellenségeink dühének.¹²³ Kossuth ellenségeinket, s nem ellenségeiket említette, tudatosan és pontosan.

A városi polgárság zsidóellenes zavargásai miatt az 1848-as március-áprilisi napokban „a zsidó község elöljáróinak kérelmére” felfüggesztették a zsidók felvételét a nemzetőrségbe. Mégis alakult egy zsidókból álló nemzetőrszázad, melynek élére a polgárság és a kormány magatartása elleni tiltakozásul Táncsics Mihály állt. Jellasics betörését követően zsidó is lehetett honvéd és nemzetőr.¹²⁴ A Kossuth-nótát nemcsak alföldi magyar kiejtéssel, de héberül is énekelték a szabadságharc idején.¹²⁵ Einhorn Ignác szerint számarányukhoz mérten három és félszer többen vettek részt zsidók a harcban, mint a nem zsidó lakosság.

A forradalom és szabadságharc idején a politikusi vezető réteg kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy a polgári jogegyenlőség körébe, „az alkotmány sáncaiba” a zsidó lakosságot is be

¹²³ Miskolczi Ambrus: Mítosz és valóság – Az 1849. évi zsidóemancipációs törvény. = *Tiszatáj*, 1998. 12. szám, 73. p.

¹²⁴ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 316–317. p.

¹²⁵ Róbert Péter: „Éljen a magyar szabadság” – a Kossuth-nóta héberül. = *Múlt és Jövő*, 1990. 2. szám, 2. p.

kell emelnie, hogy tételesen ki kell mondania a zsidóság teljes egyenjogúsítását. A március-áprilisi városi tömegmozgalmak lecsillapítására törekedvén egy emancipációs rendelettel vagy törvénnyel nem kívánták felizgatni és megosztani a fővárosi közvéleményt, a szabadságharc kezdete pedig inkább a honvédelemre, mint a polgári társadalom további kiépítésére koncentrált az erőket. Végül, az utolsó napokban éppen a Szegeden ülésező országgyűlés mondta ki először hazánkban a zsidók teljes emancipációját az 1849. évi IX. törvénycikkkel. A magyar országgyűlés egyhangú helyesléssel fogadta el a zsidó emancipációs törvényt. Az egész még egy negyedórát sem tartott. Későn tették meg a nagy lépést, de még a további harc reményében.¹²⁶

Löw Lipót augusztus 7-én a törvényről ezt írta naplójába: „Későn jött, mégis megjött.”¹²⁷ Einhorn Ignác, aki nem ismerve a miniszterek belső vitáit, talán a kelleténél nagyobb kritikával illette a törvényt, de annak érdemét mégis elismerte: „A zsidó kérdés gyors és egyhangú elintézése példa nélküli az emancipáció történetében; de az éppen emancipált zsidó öröme sem volt sehol oly rövid, mint itt.”¹²⁸ Az öröm kurta ideje az ellenséges túlerő műve volt. Nem a törvény megalkotóin múltott, hogy a várt felvirágzás, kiteljesedés helyett a magyar zsidóság is a megtorlás, az önkényuralom korszakát volt kénytelen elviselni – az egész hazai társadalommal együtt. „A nemzet nem örömeihez, hanem szenvedéseihez hívta meg a zsidókat.”¹²⁹

¹²⁶ Miskolczy Ambrus: Mítosz és valóság – Az 1849. évi zsidóemancipációs törvény. = *Tiszatáj*, 1998. 12. szám, 76. p.

¹²⁷ Miskolczy Ambrus: „A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott” (Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai). = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 34. p.

¹²⁸ Miskolczy Ambrus: Mítosz és valóság – Az 1849. évi zsidóemancipációs törvény. = *Tiszatáj*, 1998. 12. szám, 76. p.

¹²⁹ Einhorn Ignácot idézi Komlós Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. szám, 17. p.

Löw Lipót 1861-ben nyíltan megvallja: „közvetlenül a forradalom után egy darabig nem vala éppen összhangzásban a zsidóság lelkülete a magyar nemzetével.” Igen, a magyarosodási buzgalom és a hősiek véraldozat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A zsidóság ugyanis rájött, hogy a magyarság csak a szabadságért küzdött, az egyenlőségért nem. A Világost követő önkényuralmi rendszer viszont – részben a passzív ellenállásba, részben a nemzetközi kudarcokba belerokkanva – fokozatosan megadta a zsidóknak az egyenlőséget.¹³⁰

A szabadságharc leverése után a zsidóságot is megtorló intézkedések sújtották, majd a kiegyezés felé tartó birodalmi kormányzat megkezdte az egyenjogúsítás felé vezető lépéseket. 1859. november 22. és 1860. február 18-a között rendeletek sora jelent meg a zsidók helyzetének javítására. 1859. november 22-től keresztény inast és cselédet is tarthatnak. 1859. november 29-én eltörölték a házasságkötéshez szükséges hatósági engedélyt. 1859. december 2-án vallási feltétel nélkül folytathatóvá vált minden iparág üzése. 1860. január 6-tól a tanúskodási képesség korlátozását törölték el. 1860. január 13-tól lehettek újra gyógyszerészek, italmérők, égetett szesz gyártók, malomiparosok. 1860. január 14-étől megnyíltak előttük a felvidéki bányavárosok kapui. 1860. február 18-án birtokképpessé váltak az egész birodalmon belül.¹³¹ A felsorolás ma már csak azért tarthat számot figyelemre, mert emlékeztet az eltörlésük előtt fennállott korlátozások sokaságára.

A XIX. század derekán a magyarországi zsidóság lélekszáma megduplázódott. A növekedés meghatározó tényezője a maszszív, ez idő tájt már szinte kizárólagosan Lengyelország felől ér-

¹³⁰ Komlós Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. szám, 17. p.

¹³¹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 318. p.

kező bevándorlás volt, amelynek legjelentősebb hulláma az 1846 és 1850 közötti években érte el az országot.¹³²

1866 és 1870 között a természetes szaporodási ráta a zsidóságnál 14, míg országosan csak 8,5 ezrelék. Ez a különbség a hetvenes-nyolcvanas évekre több mint kétszeresére nőtt. A természetes szaporodás ilyen mértékű növekedésének okát – s ezt a demográfiai kutatások már pontosan tisztázták – nem a magasabb születési arányszámokban, hanem az alacsonyabb halálozási arányszámokban kell keresni. A XIX. század folyamán a zsidóság életkilátásai jobbak voltak, mint a környező népességé, s ez elsősorban vallási és kulturális okokra vezethető vissza: a zsidó család nagyfokú stabilitására, a nők magasabb státusára a családon belül, a gyerek-, valamint a szegénygondozás korai megjelenésére, a nemi betegségek alacsony számára, az alkoholtól való tartózkodásra.¹³³

A Magyarországra irányuló zsidó bevándorlás aktív korszaka jó másfél évszázadig, a XVIII. század elejétől az 1867-es kiegyezést követő évekig tartott. Az ezt követő évtizedek mérlege negatív, több kivándorló hagyta el Magyarországot, mint ahány bevándorló érkezett, legalábbis az 1869 és 1910 közötti adatok alapján. 1869 és 1910 között már a zsidó kivándorlás dominált, végeredményben mintegy 120 ezres kivándorlási többlettel.¹³⁴

A polgárosodás előrehaladásával felgyorsult a hagyományokat őrző, ortodox zsidóság, és az integráció érdekében reformokra hajlandók elkülönülése. 1865 őszén 24 ortodox rabbi Nagymihályon hozott határozataival akarta útját állni az újításoknak, a reformoknak. Kimondták: tilos olyan templomi be-

¹³² Haraszti György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 65. p.

¹³³ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 63–64. p.

¹³⁴ Schweitzer Gábor: A betelepedéstől a letelepedésig. = *Múlt és Jövő*, 1993. 1. sz. 105–108. p.

széd, melyet idegen nyelven tartanak. A hívő köteles ezeket a templomokat elhagyni. A rabbik jiddis nyelven beszéljenek, melyet az ország jámborai használnak. Tilos olyan templomban imádkozni, melyben a bima (a tóraolvasó emelvény) nem közepén áll. Tilos a templomra tornyot építeni. A női karzatot sűrű ráccsal kell ellátni. Tilos a kórus énekét hallgatni. Tilos a kórus-templomba belépni. Csak szabad ég alatt lehet ifjú párt esketni. A határozatokat hetvenheten írták alá.¹³⁵

Az emancipációt, vagyis a zsidók politikai és polgári joggyakorlásának egyenjogúságát a Szegeden megalkotott, de már végre nem hajtható 1849. évi IX. törvénycikk után a kiegyezési törvényekhez kapcsolódó 1867. évi XVII. törvénycikk adta meg.¹³⁶ A törvény, melyet a képviselőház vita nélkül, a főrendi ház 64 szavazattal négy ellenében fogadott el, vallásként határozta meg a zsidóságot, izraelita egyénekről beszélt.

„1.§. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2.§. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntettetik.”¹³⁷

Egy a Tripartitumból maradt, de itt-ott még komolyan vett középkori jogi kövület is eltűnt. 1868-ban Löw Lipót javaslata értelmében törölték el hazánkban a zsidó esküt.¹³⁸

A felekezetek közötti viszonzosság megteremtéséhez, a keresztény egyházakhoz hasonló vallási testület megszervezéséhez or-

¹³⁵ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 109. p.

¹³⁶ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története*. 3/2. Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 930. p.

¹³⁷ Szabolcsi Bence: *A zsidóság története Magyarországon*. = Dubnov, Simon: *A zsidóság története*. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó, 250. p.

¹³⁸ Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 227. p.

szágos zsidó kongresszust kellett szervezni.¹³⁹ Az új helyzet megvitatására Eötvös József kultuszminiszter által összehívott zsidó kongresszus, majd az azt követő országgyűlési határozat eredményeképpen a magyar zsidóság három részre szakadt: a kongresszusi hitközségekre, az ortodoxiára és a „status quo ante” alapon álló hitközségekre. Az első kettő közt a különbség lényegében vallási, hitgyakorlati és szertartási ügyekre nézve állott fenn, amennyiben az ortodoxia ragaszkodott a Sulkhán Árukh (az életviteli szabályokat összefoglaló, 1560 körül íródott mű) csorbíthatatlan érvényben tartásához, s annak előírásait bíraskodási ügyekben is érvényesíteni kívánta, míg a kongresszusi hitközségek ettől számos irányban eltértek. A harmadik frakció egyik fél oldalára sem állt, s megmaradt régi szokásai mellett.¹⁴⁰ 1871-ben „autonóm hittörvényű zsidó hitfelekezet” alakult, mellettük a neológok, a status quo ante közösségek és a haszidok csoportjai léteztek.¹⁴¹ Ez utóbbiak egy-egy jeles rabbi, cáddik – mint aki a Kosuthot megáldott Teitelbaum Mózes volt – köré csoportosuló úgynevezett jámborok voltak.

Az 1895. évi XLII. törvénycikk bevett felekezetté nyilvánította az izraelitákét, kiterjesztette az 1868. LIII. törvénycikk érvényességét (vegyes házasság, áttérés) rájuk is. A felekezeti autonómia megadása a neológ-ortodox megosztottság miatt elmaradt.¹⁴²

¹³⁹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 319. p.

¹⁴⁰ Szabolcsi Bence: *A zsidóság története Magyarországon*. = Dubnov, Simon: *A zsidóság története*. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó, 251. p.

¹⁴¹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 320–321. p.

¹⁴² Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 322. p.

Hasonlóképpen elodázták, s ez nem feltétlenül a zsidóság belső megosztottsága miatt történt, a főrendi házi képviselő megvalósítását, amellyel a bevett felekezetek rendelkeztek.¹⁴³

Magyarország 1867 utáni fél évszázada a leggyorsabb ütemű gazdasági és kulturális fejlődés időszaka volt. Ennek a felvirágzásnak a kiegyezéssel, az Osztrák–Magyar Monarchia megalkotásával Deák Ferenc hozta létre a kereteit. A kapitalizálódás élcsapata ebben a térségben az a zsidóság volt, amely korábbi, marginális helyzetében már gyakorlatot szerzett a nem feudális jellegű gazdasági tevékenységekben, a kereskedelemben és a banküzletekben. Hallgatólagos megegyezés alapján funkcionált a szerepmegosztás: a nemesi eredetű középosztály a hatalom, a politika és a közigazgatás területén kapott lehetőséget az érvényesülésre, a zsidó eredetű polgárság előtt viszont a gazdasági életben nyíltak meg távlatok, a kapitalizálódás motorjaként működhetett. A gazdasági fejlődést a kulturális élet különböző ágainak kibontakozása kísérte, melyben a zsidóság alkotóként és a modern magyar kultúra fogyasztójaként is vezető szerepet játszott.

Deák Ferenc a sóhoz hasonlította a zsidóságot: ha nincs elég só, az étel ízetlen, de túl sósan ehetetlen. Később Milan Kundera a legfontosabb integráló elemnek, a Habsburg Birodalom intellektuális habarcsának nevezte a zsidókat.¹⁴⁴ Itt csak utalásszerűen említjük meg a modern nagyvárosi arculat, a városi polgári közönség megjelenését Budapesten, vagy akár Nagyváradon, a zsidó mecénatúrát, a boldog békeidők szabadelvű nyilvánosságát, a magyar ipar, kultúra, tudomány virágzását, a ragyogó magyar századfordulót!

¹⁴³ Schweitzer József–Schweitzer Gábor: A magyarországi zsidók és az izraelita felekezet jogállásának alakulása. = Rác Lajos (szerk.): *Felekezeti egyházjog Magyarországon*. Budapest, 1994, Unió Lap- és Könyvkiadó, 215–244. p.

¹⁴⁴ Klein Rudolf (idézi): A zsinagógaépítészet, mint a modernizmus előfutára – Az osztrák–magyar keleties stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe. = *Múlt és Jövő*, 2002. 2–3. szám, 184–197. p.

A XIX-XX. század fordulója volt a zsidó magyarság fénykora, amikor a világ zsidóságának hozzávetőleg 10 százalékát adta.¹⁴⁵ 1869-ben az első magyar állami népszámlálás 542279 zsidót talált az országban. A hazai zsidóságnak közel 30 százaléka volt már városlakó.¹⁴⁶ 1910-ben 911227 zsidó több mint fele városlakó, közel 77 százaléka magyar anyanyelvű volt.

A soknemzetiségű országban a zsidók (és a németek) magyarosodása a magyarság súlyát növelte, ezért antiszemita kezdeményezésekre ugyan sor került, de ezeket a közvélemény visszautasította. A híres tiszaezlári vérvád perben felmentő ítélet született, míg ugyanekkor a fejlett polgári demokrácia hazájában, Franciaországban hamis vád alapján, a virulens antiszemitizmus eredményeként elítélték Dreyfuss kapitányt.

A Dreyfuss-per készítette az európai zsidóság helyzetének átgondolására a budapesti születésű Herzl Tivadart. Következtetése: a zsidók csak saját, ős-új országukban, Cionban lelhetnek hazára, nemzeti otthonra!

Az antiszemitizmus kifejezés Wilhelm Manntól származik, és 1879 őszén jelent meg, az Adolf Stocker és Heinrich von Treitschke nevével fémjelzett mozgalom németországi kirobanása idején.¹⁴⁷ Az egyesített, fejlődő és gazdagodó Németországban a zsidók vallási alapú elkülönülése meggyengült: a cionistáknak, vagyis a Palesztinába történő kivándorlást szorgalmazóknak sehol sem volt kisebb támogatottsága, mint itt. A zsidók németnek érezték és vallották magukat. Az antiszemitizmus így olyan asszimilálódott zsidók ellen irányult, akik sikeresen foglaltak el fontos pozíciókat nemzetük társadalmában, s akiknek

¹⁴⁵ Haraszti György: A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó, 286. p.

¹⁴⁶ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 320. p.

¹⁴⁷ Katz, Jakov: Cionizmus versus antiszemitizmus. = *Múlt és Jövő*, 2002. 1. szám, 29. p.

nem voltak kétségeik állampolgári jogaikat illetően. A világ más részein is felléptek – a legkülönbözőbb indítékokkal – az effajta természetes asszimiláció ellen, ám sehol nem gondolták azt, hogy a zsidók jelenléte a nemzet legfőbb problémája.¹⁴⁸

Magyarországon az első világháborús vereségből sarjadt októberi forradalom vezető személyiségei között viszonylag nagy számban találunk zsidó vallásúakat és zsidó származásúakat, még inkább így volt ez a Tanácsköztársaság idején. Megnövekedett a számuk mind az állami bürokráciában, mind az erőszakszervezetekben. Ők ugyan nem tettek különbséget zsidó és nem zsidó között, ugyanakkor az elnyomó intézkedéssel sújtott nem zsidók az állami erőszakot a zsidóknak tulajdonították.

1920-ban a Trianon utáni ország területén 473355 zsidó 73 százaléka városlakó, 95 százaléka magyar anyanyelvű volt.¹⁴⁹ A két világháború között megvalósult nemzeti államban már nem volt szükség a reformkorban és a dualizmus korában a magyarság utánpótlását adó zsidóságra, így a századforduló asszimilánsait többé-kevésbé befogadó politikai közvélemény elutasító lett az immár magyarrá vált zsidósággal szemben. Táplálta a zsidóellenességet, hogy a kisebb ország területén az elszakított részek menekültjeivel együtt sokkal több úgynevezett úri középosztálybeli „keresztény” kényszerült megélni, mint amennyi a korábbi rangjának megfelelő megélhetést találhatott. A kispolgári létbe lecsúszó dzsentroid réteg a régi recept szerint a nehézségek okozóinak a zsidókat tartotta, s „visszaszorításuktól” remélte a kedvezőbb életszínvonal elérését.

A tudás, a tanulás több ezer éve értéknek számított a zsidóság körében. A társadalmi érvényesülés terén „keresztapákra”, összeköttetésekre nem számító zsidó kisemberek valóban erejükön felül tanították gyermekeiket, akik tanulmányi eredmé-

¹⁴⁸ Lukacs, John: *A történelmi Hitler*. Ford. Barkóczi András. Budapest, 1998, Európa Könyvkiadó, 196. p.

¹⁴⁹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 321–322. p.

nyek alapján úgymond kiszoríthatták a keresztény úri középosztály közepes teljesítményű ifjait az egyetemekre felvettek közül. A zsidó fiatalok egyetemi felvételének korlátozását valósította meg néhány évig az 1920. évi XXV. törvény, a *numerus clausus* bevezetésével. Ezzel a rendelkezéssel az addig egyetemi felvételtől nem is álmodozhatott, a gimnáziumban elégséges eredményt elért keresztény-nemzeti ifjak előtt szabaddá vált a pálya, kinyílt az egyetem. Igaz, a jeles tanuló zsidó származású magyar fiatalok előtt is – külföldön.

Az 1926-ban elfogadott felsőházi törvény 4. §-a lehetőséget adott a zsidóság két nagy ágazata törvényhozási képviselőjére. 1927-től választás útján a neológok részéről a magyar zsidó tudomány talán legnagyobb alakja, Löw Immanuel szegedi, az ortodoxoktól pedig a nagy tekintélynek örvendő budapesti főrabbi, Reich Koppel látta el a felekezet felsőházi képviselőjét.¹⁵⁰

A harmincas évek végén az antiszemita jobboldal kül- és belpolitikai nyomására az 1938. évi XV. törvény korlátozta a zsidó vallásúak elhelyezkedési lehetőségeit.

1939. május 5-én hirdették ki a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló IV. törvényt, mely nem vallás, hanem származás szerint határozta meg a zsidóságot. Az antiszemita statisztikus, Kovács Alajos nem jóindulatú, de pontosnak tűnő számításai szerint 1944-ben hozzávetőleg százezer keresztény vallású ember élt Magyarországon, akik e törvény értelmében zsidónak minősültek.¹⁵¹

Az izraelita vallásfelekezet képviselőinek felsőházi tagságát az 1940. évi XXVII. törvény 2. paragrafusa szüntette meg.

1941-ben előbb bevezették a zsidó férfiak részére a honvédelmi kiegészítő munkaszolgálatot, majd az ez évi XV. törvény megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, fajgyalásznak

¹⁵⁰ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 325. p.

¹⁵¹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 327. p.

minősítette és büntetendőnek nyilvánította a házasságon kívüli nemi kapcsolatukat. Az 1942. évi XLII. törvény megszüntette a zsidók bevett felekezeti jogállását.

A második világháború Európájában a magyarországi zsidók mégis viszonylagos védelemben éltek, egészen a német megszállásig. Ezután a kormányzat kiszolgáltatotta a zsidónak minősített magyar állampolgárokat Németországnak. Kifosztásukban, elhurcolásukban a közigazgatás tevékeny részt vállalt. A fővárosi zsidóság Auschwitzba szállítását a kormányzó 1944 júliusában megakadályozta, ám az október 16-i nyilas hatalomátvétel után a budapesti zsidók is áldozataivá váltak a fasiszta tébolynak. Az ostromlott Budapesten ellenállók és embermentők tevékenysége csökkentette a nyilas gyilkosok áldozatainak számát, így a rettenetes veszteségek ellenére Magyarországon élte túl a vészorszakot a megszállt Európa legnagyobb zsidó közössége.

A háború alatti területet figyelembe véve a zsidóság elleni háborúnak 550 ezernél biztosan kevesebb, de 440 ezernél biztosan több magyarországi áldozata volt. A túlélők száma 270 ezer és 340 ezer közöttire tehető.¹⁵² 1949-ben Magyarországon 133862 zsidót talált a népszámlálás, a többséget Budapesten.

Akit nem ért szomorúság és üldözés, az nem tartozik Izraelhez, mondja a Talmud.¹⁵³ Ha valamikor, a huszadik század közepén ez a gondolat százszorosán, ezerszeresen igaznak bizonyult. Más népeket, vallási közösségeket is értek veszteségek, csapások és katasztrófák. A történelemben azonban csak a vészorszakkal következett be az, hogy egy nép minden egyes tagját, minden hozzá sorolható soha nem ismétlődő, egyszeri emberi személyiséget az állam rendelkezésére álló összes eszközével igyekeztek teljesen kiirtani, öncélúan, csakis a kipusztítás érdekében. A kifejezhetetlen borzalom megtörténte után az áldozata-

¹⁵² Stark Tamás: Magyarország háborús embervesztesége. = *Rubicon*, 2000. 9. szám, 47–48. p.

¹⁵³ Kőbányai János idézi = *Múlt és Jövő*, 1991. 3. szám, 3. p.

tok számára vonatkozó vita, a „számháború” erkölcsileg lehetetlen, értelmetlen. A történettudomány számadatai nem kisebbíthetők vagy növelhetők az emberiség és a magyarság történelmi és erkölcsi felelősségét.

A magyar zsidóság újságja háború utáni első számának címlapján közölte a mártírokért mondandó ima szövegét:

*Atyánk, királyunk! Birodalmak ura, Föld királya!
Szálljon föl hozzád, néped, Izrael könyörgése:
A megbántott és megalázott, az üldözött és megtizedelt népé.
Emlékezz az oltárokra, amelyeken ártatlanok vére omlott,
fivéreink és nővéreink vére;
Fiaink és leányaink vére;
Aggastyánok és ifjak vére;
Az egységedet vallók tízezreinek vére.
Emlékezz szenvedésünkre és megalázottságunkra
És hozz megváltást rabságunkra,
Gyógyítsd meg megtörött szívünket és vigasztalj fájdalmunkban
Adj örök pihenést és üdvöt
Azok lelkének, kik megölettek
Neved megszentelésére
Hozz megváltást Cionnak szent akaratod szerint. Ámen.¹⁵⁴*

Ugyanebben az évben, 1945. december 8-án nyilvánították tévét hónap 27-ét – a polgári időszámítás szerint december 31-ét – általános böjttel egybekötött gyásznappá. A későbbiekre vonatkozóan 1945. december 12-én a Pesti Rabbiság gyásznappal jelölte meg az 1944. március 19-ének megfelelő zsinagógai naptári napot, ádár hó 24-et.¹⁵⁵ A városenkénti megemlékezések a deportálások napjaihoz igazodnak, ahol a zsinagógai naptár szerint, ott a gyászünnepélyek évente más-más polgári naptári napra es-

¹⁵⁴ *Új Élet*, 1945. november 13. 1. p.

¹⁵⁵ *Új Élet*, 1945. december 18., 1. p.

nek. Budapesten a gettó felszabadulása napján tartanak megemlékezést a vészkorszakról. Az elnevezés Lévai Jenőtől származik.

2000-ben április 16-át, a gettósítás 1944-es megkezdésének napját a holokauszt emléknapjává nyilvánította az Országgyűlés Pokorni Zoltán oktatási miniszter javaslatára.

A világ legtöbb országában az auschwitz haláltábor felszabadulásának (a zsidó időszámítás szerinti 5705. év svát hó 13-a) évfordulóján, január 27-én emlékeznek a népirtás áldozataira. Ez a nap 1945-ben arra a sabbátra esett, amelyet az egyiptomi szabadság emlékére szenteltek. Izrael állam kormánya döntésének értelmében ott minden évben niszán hó 27. napján, a varsói gettó-lázadás kitörésének napján (1943. április 19.) emlékeznek meg a hatmillió zsidó áldozatról.

1945. március 17-én a 200./1945. M. E. rendelet hatályon kívül helyezte a zsidótörvényeket. Az 1946. évi XXV. törvénycikk intézkedett a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről.

Az 1947. évi XXXIII. törvény kimondta: „a törvényből vagy más jogszabályból eredő mindazokat a különbségeket, amelyek a bevett és a törvényesen elismert vallásfelekezetek jogállása között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennállnak, meg kell szüntetni”.

1948-ban a Magyar Köztársaság és a magyar izraelita hitfelekezet között a zsidóság jogi helyzetét szabályozó *Egyezmény* jött létre.

Az 1950-ben megtartott Országos Gyűlés a hitfelekezeti árnyalatok követőit egységes szervezetbe tömörítette és megalkotta szervezeti szabályát. A hitközségi élet azon keretek közé került, amelyeket a pártállami diktatúra határozott meg számára. Az 1951. évi I. törvénnyel felállított Állami Egyházügyi Hivatal felügyelete éppúgy ránehezedett a zsidókra, mint a más felekezetűekre.

A magyar zsidóság megőrizte intézményeit. Hitközségei vannak a fővárosban és vidéken. Az Országos Rabbiképző Intézet Zsidó Egyetem egész Kelet-Európa részére képez rabbikat. Könyvtára 150000 nyomtatvánnyal és 500 kézirattal rendelkezik. Levéltára gyűjti az elpusztult hitközségek megmaradt emlékeit.¹⁵⁶

1988–89-től újra megindult a zsidó közösségi élet, 1990-ben a IV. törvénnyel helyreállították a vallásszabadságot. Megszülettek a törvények az egyházi ingatlanok visszaadásáról, a vagyoni kárpótlásról, az 1939 és 1989 közötti üldözések, élet- és szabadságvesztések áldozatainak kárpótlásáról.

2001-ben a népszámlálás alig 13 ezer zsidó vallású embert talált Magyarországon.

¹⁵⁶ Scheiber Sándor–Féner Tamás: *...és beszéld el fiadnak... – Zsidó hagyományok Magyarországon*. Budapest, 1984, Corvina Kiadó, 6. p.

SZEGED ZSIDÓ POLGÁRSÁGA

Szeged első, 1183. évi okleveles említését követően hospesei (be-települői) révén IV. Béla egyik 1247-es adománylevelében szerepelt, majd 1498-ban, II. Ulászlótól nyerte el a szabad királyi város kiváltságait. Az első adatunk Szeged város zsidó lakójáról, hogy 1524. március 3-án Izsák szegedi zsidó néhány társával együtt tíz drágaköves aranyékszert helyezett letétbe Pozsony város hatóságánál.¹⁵⁷ Személye és szegedi hitsorsosai ismeretlenek. A korszak tárgyi emlékei, írásos dokumentumai jórészt elpusztultak. Az 1543-ban bekövetkezett török hódoltság a szabad királyi városi jogfolytonosságot is megszakította.

Szeged a felszabadító háborúk második hulláma után, főleg a török elleni hadműveletekben megmutatkozó logisztikai jelentőségét elismerve nyerte vissza korábbi, szabad királyi városi jogállását. Ez a zsidók városi tartózkodása és befogadása szempontjából annyit tesz, hogy a befogandó zsidók nem másnak, mint Szeged város védnökségének lehetnek alárendelve.

Szeged városa gyakorolta a város földjein a földesúri jogokat, de a patronátust is. A vidéki zsidó sokkal többet fizetett védő urának, akinek a patronátusa alá ténylegesen, tartózkodási helyét te-

¹⁵⁷ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig*. Szeged, 1992, Szeged mjev. Polgármesteri Hivatala, 29. p.

kintve tartozott, mint örökös urának, azaz földesurának.¹⁵⁸ Zsigmond 1405. évi dekrétuma a városi önkormányzatokat az összlakosság feletti bíraskodás jogával ruházta fel, beleértve a zsidók feletti ítélkezést is.¹⁵⁹ Ez időtől kerülhettek a zsidó lakosok a hatalmas zászlósurak patronátusa alá, hiszen a városok nem zsidó közösségei a zsidók oltalmazásában ellenérdekeltek lévén igyekeztek a konkurenciának, vagyis a zsidóknak újabb és újabb nehézségeket támasztani.

III. Károly 1719. május 21-én Szegednek írt kiváltságlevele ki mondta, hogy a városi tanács polgárokat és lakosokat kebelébe felvehet, valamint a városba polgárként csak katolikus személyek vehetők be.¹⁶⁰ Ennek értelmében még a reformátusok megtelepedése is lehetetlenné vált Szegeden: 1723. május 21-én a tanács döntést hozott a kálvinisták városból való kiutasításáról és kitiltásáról.¹⁶¹ 1768-ban feljegyezték, hogy a városban, mint ez előtt, úgy most is egyetlen zsidó sem lakik.¹⁶² Zsidó kereskedők azonban megfordulhattak itt, peres ügyeik is lehettek, mert a város 1723. évi jegyzőkönyvében szerepelt a zsidó eskümintá.¹⁶³

A zsidóeskü középkori rekvizitumként élt tovább.¹⁶⁴ A megbélyegző külsőségek leoptak róla, de funkciója megmaradt. Ugyanis mindenki csak a saját hitére tehetett esküt, a római jog

¹⁵⁸ Marjanucz László: „Van neki egy zsidaja” – adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez. = *Szeged*, 2003. június–július, 51. p.

¹⁵⁹ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 18. p.

¹⁶⁰ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár, 97. p.

¹⁶¹ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged történeti kronológiája*. Szeged, 1992, Szeged mv. Polgármesteri Hivatala, 44. p.

¹⁶² Reizner János: Bevezetés. = Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, X. p.

¹⁶³ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, XVIII–XIX. p.

¹⁶⁴ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 19. p.

és szokás szerint. A muszlim törökök és a keresztények közötti (béke-) szerződések megerősítéseként mindkét fél szintén a saját hite szerint esküdött. A protestánsok hivatalviselését Magyarországon az 1731. évi *Carolina Resolutio* olyképpen akadályozta, hogy az előírt esküformulában a Szent Szűzre és a szentekre történt hivatkozás. Protestánsok és zsidók ezekre nem esküdhettek. Az eskü alól a bírósági tanúk mentesek voltak, nehogy vonakodásuk esetén a jogszolgáltatás akadályba ütközzék.¹⁶⁵ A kor felfogása szerint a zsidó embert peres ügyekben csak a zsidó eskü, és nem a keresztény formula kötelezte.

Egy XVIII. századi letelepedési kísérlet illetve egy kikeresztelkedés után¹⁶⁶ II. József türelmi rendelete közeledtével (az 1792-ből fennmaradt zsidóösszeírás szerint) az első, aki Szegeden tartósan megtelepedett, az 1781-ben ideköltözött Pollák Mihály volt. Közönségesen csak Michael Chajimnak hívták a község (kahal) alapítóját, aki Kistelekről jött Szegedre. Ő volt az első, aki házat szerzett s nagy vagyonnal bírt. Kisebb tisztségek betöltése után 1815-1816-ban községi bíró lett, s 1817-ben halt meg. Az első zsinagóga felépüléséig az ő házában tartották az istentiszteletet.¹⁶⁷

1784-ben hatan (Izrael, Jakab, Pollák, Sachter, Spitzer, Wolf családok) folyamodnak letelepedési engedélyért. 1786-ban már 18 családot és két nőtlent írtak össze. Ezek egy része idetelepedés előtt Új-Szegeden lakott. Ez és több más adat azt mutatja, hogy a

¹⁶⁵ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest, 1985, Gondolat, 144. p.

¹⁶⁶ Torkos Róbert–Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága.* Szeged, (1997.) Szegedi Temetkezési Kft., 5. p., valamint Reizner János: *Bevezetés. = Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, XXI. p.

¹⁶⁷ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Bevezetés. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 99. p.

Spitzer Izrael, az első
szegedi zsidó bíró
(községi elnök)

XVIII. század utolsó évtizedeiben a Szeged környéki településeken már sok zsidó család élt.¹⁶⁸

1786-ban – II. József *Systematica Gentis Judaicae Regulatio*-ja folyománymódjára – a Helytartótanács engedélyezte, hogy polgárjog nélkül, de lakhassanak zsidók a szabad királyi városokban. Szeged további akadályokat nem gördített beköltözésük elé, ezért a városban lakó zsidó családok száma gyorsan emelkedett.

A városi polgár státuszát és előjogait a város nem könnyen adományozta. A zsidó közösség a maga körében

Szegeden is, más városokban is hasonló megkülönböztetést alkalmazott. A községi bekebelezett tag jogállását nem könnyen s nem olcsón juttatta az újabb bevándorlóknak, akik a nem sokkal régebbi lakosok (hiesige Kinder) szemében csak gyüttmöntek (hergeloffene) voltak. Ahogyan a megtisztelő városi polgárjogot a polgárság tisztességén csorbát ejtőtől fenytésképpen elvették, úgy vonta meg a zsidóság a *chóver* címet a hasonló vétekbe esett tagtól.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár, 141. p.

¹⁶⁹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885. Bevezetés.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, XI. p.

Az 1786–87 telén megismételt népösszeíráskor már 25 zsidó familiát 136 főnyi népességgel írnak össze.¹⁷⁰ A község életéről az első feljegyzés 1788-ból való, beszámol a bíró, két esküdt, két pénztáros, két templomszolga megválasztásáról.¹⁷¹

A szegedi zsidó község első rabbija 1789–90-ben Jechiel, őt követte Bak Hirsch (1790–1843) és Pillitz Dániel (1843–1847).¹⁷²

Löv Lipót 1850 decemberétől 1875. október 13-án bekövetkezett haláláig volt fő rabbija a hitközségnek.

A legfontosabb teendőket az elhunyt fia látta el, amíg 1876. április 23-án ideiglenes minőségben, helyettes rabbi besorolásban a bresloui (Wrocław) szemináriumban felavatott Bächer Vilmos töltötte be a szegedi rabbi állást 1877. július 31-ig. (Ekkor meghívták a megnyíló budapesti rabbiképző intézet professzorának). A rabbi feladatait közel egy éven át az egyik hitközségi ülnök (dájján), Bak József Lázár látta el.

Löv Immánuel 1878. szeptember 8-i hatállyal nevezték ki a szegedi hitközségben rabbinak, 1881. augusztus 14-én véglegesítették fő rabbinak.

Löv tudományos munkavégzését megkönnyítendő, 1894-ben a község létrehozott egy főrabbi-helyettesi állást, amelyet 1894–1897 között a Kovácsvágáson 1859-ben született, és Budapesten 1894-ben rabbivá avatott Friedmann Dávid töltött be (aki 1898-tól 1940-ben történt haláláig zsolnai főrabbiaként működött).

Utóda főrabbi-helyettesként Löwinger Adolf lett. Löwinger a Nyitra megyei Tormoson (Chrenová) született, Budapesten bölcsészdoktori végzettséget szerzett, 1898. február 15-én rabbivá avatták. Szegeden 1906-tól 1926. október 13-án bekövetkezett

¹⁷⁰ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár, 141–142. p.

¹⁷¹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 76. p.

¹⁷² Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 163., 168. p.

haláláig megválasztott rabbiként dolgozott. Munkáját Frenkel Jenő folytatta a vészkorszakig.¹⁷³

II. József halála után – a többi szabad királyi várostól eltérően – Szegedről nem utasították ki a zsidókat. Felismerték tevékenységük hasznosságát a közvetítő kereskedelemben.¹⁷⁴ Mint Szeged egyik történetírója megjegyezte: a zsidóság megélt anélkül, hogy nálunk bármikor is uzsoráskodásra adta volna magát.¹⁷⁵

A közösség szervezeti szabályzata 1791. december havában készült el a zsidó községekben szokásos szabályok (tekonosz) mintájára.¹⁷⁶

Ezen szabályokban foglaltatik többek között az is, hogy a kisbíró körüljárt a tagoknál és kopogtatással figyelmeztette őket, hogy a zsinagógába való menetel ideje elérkezett. A templomkopogtató a Talmud idejétől külön tisztség volt. A középkortól ismerjük a szerepét. A Klemperer családnév innen, a Klopper-Klopferből származik. Később a *sammas* feladata lett a kopogtatás. Helyi szokás szerint változott a kopogtatások száma.¹⁷⁷ A *sammas* szó jelentése: zsinagógaszolga. A zsinagóga tisztviselője, akinek az a feladata, hogy tisztán tartsa a zsinagógát, rendbe tegye az imakönyveket, előkészítse a tóratekerceket, és segítse a rabbit és a kántort (hazzánt) kötelességük végzésében. A modern kor előtt a *sammas* korán reggel körbejárt, mindenkinek bekopogott az ablakán, hogy felébressze az embereket a reggeli imádságra, ő jelentette be a születéseket és a halálozásokat is a

¹⁷³ Hidvégi Máté: „...a repülő madár árnyéka” Löwinger Adolf szegedi rabbi emlékezete. = *Szeged*, 2003. június–július, 59. p.

¹⁷⁴ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár, 497. p.

¹⁷⁵ Reizner János: Bevezetés = Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, X. p.

¹⁷⁶ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 47. p.

¹⁷⁷ Scheiber Sándor: Zsidó néprajzi adatok Kiss József műveiben. = Ugyanó: *Folklor és tárgytörténet.* Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 736. p.

közösségben, és elmondta a szertartások idejét.¹⁷⁸ A XX. század közepén Eisenberger Sándor látta el a sammas némileg megváltozott feladatkörét.¹⁷⁹

1801-ben újabb szabályzatot készített a község, amely szerint az ellenőrhöz beszolgáltatott gabellából¹⁸⁰ kell kiadni hetenként a rabbi és a kisbíró fizetését. Az utóbbi, a kisbírónak is nevezett gabbaj vagy gabbe (a héber szó jelentése: felügyelő) a közösségben a jótékonyági adományok (cedáká) kezelője. Ő gyűjti össze az adókat, az adományokat, valamint ő dönt afelől, mire kell e pénzeszegeket kiutalni. A zsinagógában a gabbaj a felügyelő, akit a laikusok közül választanak a gyülekezet vallásos életének ellenőrzésére. Őt illeti meg a tóraszekrény felnyitásának megtisztelő feladata, ő szólíthatja fel a gyülekezeti tagokat a Tóra olvasására, az alijára.¹⁸¹

A szegedi Újzsinagógában elhelyezett egyik emlékvér alkotója, dr. Gergely Judith nagyapjára, mint a régi templom világi előjárójára, a gabesre emlékezik.¹⁸²

Az 1808-as összeírás szerint a 60 család 357 személyt jelent. A 60 családból 1 nagykereskedő (Wodianer), 10 kereskedő, 34 házaló, 5 mesterember és 1 árendátor (bérlő) volt.¹⁸³

1813-ban a zsidók részére letelepedési helyet, ún. házkört jelöltek ki a Palánk és a Rókus városrész déli területén.¹⁸⁴ Szegeden sohasem volt gettó az 1813-ban kijelölt házkör területe, többször

¹⁷⁸ Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 204. p.

¹⁷⁹ Apró Ferenc dr. szíves közlése alapján.

¹⁸⁰ Paál János: *Nagyapám, a gabbe*. = Évkönyv 1981/82., Budapest, 1982, MIOK, 335–339. p.

¹⁸¹ Unterman, Alan: *A zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 76. p.

¹⁸² Gergely Judith dr. szíves közlése.

¹⁸³ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár, 142. p.

¹⁸⁴ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.

sor került annak bővítésére, ám a zsidó lakosság kb. 40 százaléka Rókuson lakott, ami szintén azt bizonyítja, hogy a szabályozást nem vették szigorúan.¹⁸⁵

A házkör kijelölését inkább a befogadást kiegészítő aktusként, mint elkülönítő korlátozásként értelmezhetjük, hiszen az utóbbinak másféle nyomait sem őrizték meg a helyi jogszabályok, szabályrendeletek. A növekvő népesség növekvő területet foglalt el. A zsidó község, amelyről alighanem az 1784. évtől, 11 család helyben lakása idejétől beszélhetünk, megszervezte hitéletét, megépítette közösségi intézményeit, az iskolát és a zsinagógát, amely tanház, közösségi ház és istentiszteletek helye is volt.

1813-ban 12, 1844-ben 22 a zsidó háztulajdonosok száma. Számuk gyorsan nőtt, a dekonjunktúra éveiben már túlnyomórészt a természetes szaporodás következtében. 1848-ban 338 zsidó család élt itt, 1683 főnyi népességgel, akik közül 1181-en helybéli születésűek.¹⁸⁶

A városba települt zsidók 1789-ben templomépítési engedélyt és telekvásárlási lehetőséget kértek a város tanácsától, de csak 1809-ben sikerült az első önálló zsinagógát felépíteniük.¹⁸⁷ Az építésbe 1803-ban kezdett a község, az építési költségeket adakozásból és az imaszékek eladásából fedezték. Ezek 1804 nyarán el is keltek.¹⁸⁸ A szerény, 13 és 1/2 öl hosszú, 5 öl széles épület a mostani telken, az ártézi kút táján állott. Volt benne 129 férfi, 99 női ülés.¹⁸⁹ Ez az épület egyre szűkebbnek bizonyult.

¹⁸⁵ Torkos Róbert–Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*. Szeged, (1997), Szegedi Temetkezési Kft. 6. p.

¹⁸⁶ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár, 497. p.

¹⁸⁷ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.

¹⁸⁸ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 154. p.

¹⁸⁹ Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*. Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 1. p.

A szegedi Ózsinagóga

Felépítették a második zsinagógát. Ezt 1843. május 19-én avat-
ta föl Schwab Löw Arszlán pesti főrabbi. Schwab Löw nemesen
egyszerűnek és az ország akkori legszebb zsinagógájának nevez-
te az épületet.¹⁹⁰ A pesti vendéggel kántor és 20 tagú énekkar is
érkezett, mivel Szegeden kórus akkor még nem volt. Az énekkar
alkalmazása éppúgy neológ újításnak számított, mint az, hogy a
szegedi községi jegyző magyar ajkú, kedves érdemtelen hitfelei-
hez intézte beszédét.¹⁹¹ A ma is látható második zsinagóga a régi
teleknek Korona utcai során, jelenlegi helymegjelöléssel a Haj-
nóczy utca 12. szám alatt található.

A Lipowszky Henrik és József által tervezett Öregtemplom
méretei: 16,5 x 29,9 m. Párkánymagassága 10,40 m, a belső zsi-
nagógai tér területe 344 m². A zsinagógában eredetileg 400 fér-

¹⁹⁰ Torkos Róbert–Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*.
Szeged, (1997), Szegedi Temetkezési Kft., 27. p.

¹⁹¹ Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged,
1885, Endrényi Lajos és Társa, 171. p.

fi és 260 nő számára volt ülőhely. Ez az épület az újklasszicizmus építészetének egyik legszebb szegedi emléke. Nemes arányaival, toszkán pillérrendjével, határozott felületi tagoltságával hat a szemlélőre. Háromhajós belseje őrzi klasszicista egységét.¹⁹²

Az 1879. március 12-én betört árvíz magasságát külső, Hajnóczy utcai falán, az ajtó két oldalán, a járda fölött valamivel egyegy magyar és héber nyelvű tábla mutatja.¹⁹³ Az utóbbi megemlékezik arról is, hogy a szent szekrényt nem érte el az áradat, a tóratekercek Isten segítségével épen maradtak: „És feljöttek a vizek a frigszekrény lábáig. Idáig jöjj, és ne tovább!”¹⁹⁴ (Jób 38,11).

Löv Immánuel így emlékezett az öt zsidó áldozatot követelt¹⁹⁵ nagy árvíz napjaira: „Sértetlenül hoztuk ki a féltett szent tekerceket ladikunkon, és kikötöttünk velük az Oroszlán utca ma is álló földszintes házában, ahonnan a sekély víz fölött dobogókon vittük be őket az Iskola utca százestendős emeletes házába, Engel Simonné lakására. Itt tartottuk hétfőn reggel az első istentiszteletet, amelyről a reáliskolába hazaiyegyezve hallottam, hogy a király megfordult ottani szállásunkon. Még a folyosón értem Őfelségét, aki könnyes szemmel tudakolta veszteségeinket... és – szó szerint – az „anyaszentegyház” állapotát. Hat hónap telt el, míg szeptember 14-én először gyülekezhettünk az öregtemplomban, hálát adni Istennek, aki összegyűjté elszéledteit, reménnyel tekinteni a jövőbe. ...Akkor jelöltük meg a templom falán a betört ár szintjét az írás igéjével: eddig eljöhatsz, de nem tovább, határa vetve itt hullámaid dacának. Nem érti meg az ár félelmes vol-

¹⁹² Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.

¹⁹³ Nagy Zoltán–Papp Imre: *Szeged*. Budapest, 1960, Műszaki Könyvkiadó, 92–93. p. (Városképek–Műemlékek); Péter László: *Szeged*. 2. kiadás, Budapest, 1986, Panoráma, 130. p. és Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.

¹⁹⁴ Katona Ferenc: *Szeged*, 1879. március 12. = *Új Élet*, 1969. április 1. 7. p.

¹⁹⁵ Domán István: A szegedi árvíz Löw Immánuel emlékeiben = *Új Élet*, 1979. március 15., 6. p.

tát, aki a mai, embermagassággal emelkedett utcaszintnek közelében látja az emléktáblát.”¹⁹⁶

Az épület udvari, nyugati falán 1924 decemberében elhelyezett nagyméretű, fehér márványlapok az első világháború idegen földben nyugvó 114 szegedi zsidó hősi halottja nevét tartalmazzák. Az emlékmű héber verseit Löw Immánuel írta. Az első világháborús emléktáblákat Tardos-Taussig Ármin (1874–1936) grafikusművész tervezte. A zsidó temetőben nyugvó 45 hősi halott emlékműve szintén az ő munkája.¹⁹⁷ A művész közeli barátságban volt Juhász Gyulával, s annak idején szerdánként vendégül látta a Kelemen utca 7. számú házában a „napokat evő” József Attilát.¹⁹⁸

Az Öregtemplom előterében igen szép vörös márvány falikút volt, a falakra (elhunytakról megemlékező) mázkír-táblákat erősítettek. A belső tér keleti falán egyszerű nemes kialakítású oszlopok és ívek veszik körül a timpanonos záródású frigyszekrényt. A frigyszekrény felett mózesi kőtáblák, a félköríves lezárást a pajzsot tartó két köroroslán motívuma díszíti. A tóraszekrény ajtaja fölötti párkányon a felirat: „Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam” (Zsolt 16,8).¹⁹⁹

Az íves-arkádós kialakítású 267,7 négyzetméter területű női karzat U alakban veszi körül a belső teret.²⁰⁰

¹⁹⁶ Löw Immánuel 1929. március 10-i beszédét idézte: Apró Ferenc dr.: *Írások a Nagyvízről*. Szeged, 2004, Grimm Könyvkiadó, 15. p.

¹⁹⁷ Apró Ferenc: *Az első világháború hősi emlékei Szegeden*. Szeged, 1985, (10), (11).

¹⁹⁸ Apró Ferenc: *Zsidó képzőművészek Szeged művészettörténetében (1901–1945)*. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 103–104 p.

¹⁹⁹ Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidóközségek Magyarországon*. Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 169. p.

²⁰⁰ Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon*. Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 131. p.

A berendezési tárgyak már hiányoznak,²⁰¹ kivéve a klasszicista oltárt, amely még az első zsinagógából maradt meg. Ezt előbb az új zsinagógában, majd a hitközségi székház imatermében helyezték el. Az igen szép oltár Maurer Pál pesti szobrász munkája. Az egykor volt bútorokat Frischauf József, a gipszrózsákat Bisits Mihály, a vasmunkákat Takáts István, az oltárrácsot Tóth lakatos készítette.²⁰² Nem felesleges emlékeztetni arra, hogy a szó szoros értelmében vett oltár zsinagógában nincsen, zsinagógában nem mutatnak be áldozatot. A tóraolvasó asztalt nevezi így a köznyelvi szóhasználat, és Löw Immánuel.

Az épület, amely jelenleg Szeged város tulajdona, a huszadik század utolsó éveiben történt külső restaurálása és belső átalakítása után hangversenyteremként, kamaraelőadások színhelyeként kelt új életre.

Szegeden a XIX. század harmadik évtizedében a zsidókat felvették a céhekbe. Egyes céhek egy ideig igyekeztek nehézségeket támasztani, de a legtöbb céh elismerte zsidó mesterek avatását. A zsidó lakosság részére 1839-ben engedélyezték az állandó boltban történő árusítást. Voltak olyan iparágak, amelyeket túlnyomórészt zsidók gyakoroltak, így az aranyműves és a kárpitos ipart. Egy év múlva gyáralapításra is jogot nyertek. A város gyár-
iparában jelentős szerep jutott a zsidóknak. 1841-ben zsidó fiatalok részére iparos kiképző egyletet alapítottak.²⁰³

²⁰¹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.

²⁰² Bálint Sándor: *Szeged városa*. Budapest, 1959, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 93. p.

²⁰³ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.

1844-ben építették fel az első iskolát, korábban 1790-től magántanítókat alkalmaztak egyes családok.²⁰⁴ 1845-től 1870-ig külön, többnyire keresztény magyar tanítókat tartott a község.²⁰⁵

Fontosnak tartották a magyar nyelv terjesztését, a nemzeti kultúrát.²⁰⁶ Hazánkban először Makón, 1814-ben tartottak magyar nyelvű prédikációt.²⁰⁷ Szegeden a király születésnapját 1840. április 19-e óta ünnepelték magyar imával.²⁰⁸

1847. február 7-én József nádor gyászünnepélyén Pillitz Dániel prédikált magyarul.²⁰⁹ Ő volt az egyetlen zsidó, aki 1848-ban beadvánnyal fordult a belügyminisztériumhoz a zsidó emancipáció érdekében: Pillitz egyébként

Pillitz Dániel

Pillitz Dániel

²⁰⁴ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 334. p.

²⁰⁵ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 339. p.

²⁰⁶ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.

²⁰⁷ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 110. p.

²⁰⁸ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 211. p., valamint Sós Endre: Szegedtől Szegedig. = *Új Élet*. 1961. augusztus 15. 1–2. p. (Márkfi Hermann 1840-ben az első magyar nyelvű imát mondta a szegedi zsinagógában).

²⁰⁹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 171. p.

az 1845-ben Pesten, álneven kiadott német nyelvű reform szellemű Talmud-kritikája miatt kényszerült megválni a szegedi rabbiságtól.²¹⁰ A Tisza parti város zsinagógájában Löw Lipót harmadikként prédikált magyarul.

A hazai zsidóságnak a magyar nyelvet ápoló és terjesztő törekvéséről szólván nem érdektelen megjegyezni, hogy a magyar nyelvet az 1844. évi II. tc. nyilvánította először az ország hivatalos nyelvévé!

A nagy migráció idején Szegedre beköltözött zsidó családok 7/8-a hazai, mindössze 1/8 része cseh és morvaországi eredetű. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a csak magyar nyelvet beszélő dél-alföldi városokban és községekben a hazai eredetű zsidóság tudott gyökeret eresztetni. Szegeden az országos 4,55 százalékkal szemben 5,16 százalék a zsidók aránya, a hazai eredetből adódóan az asszimiláció itt volt a legelőrehaladottabb.²¹¹ Ebben jelentős szerepe lehetett a kézműves, iparos, vállalkozó és értelmiségi foglalkozási összetételnek, a magyar nyelvű iskolának és a kezdetől neológ, tehát a keresztény környezettől kevésbé elütő valósággyakorlási külsőségeknek.²¹²

A beilleszkedés folyamata, amelyet az előbbieken néhány adattal felvázoltunk, valóban harmonikusan, nagyobb konfliktusok nélkül ment végbe Szegeden. Nem került sor a válságos időkben felzaklatott tömegpszichózis olyan tragikus tüneteire, mint amilyen a szegediek hisztérikus szerbellenes dúlása volt 1848 októberében, vagy a zsidóellenes pesti megmozdulások a forradalmi napokban.

A forradalom eredményei megőrzéséért vívott 1848/49-es szabadságharc hősi halottai között voltak szegedi zsidó honvédek

²¹⁰ Miskolcgy Ambrus: „A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott” (Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai). = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 24. p.

²¹¹ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja*. = Szeged, 1994, június, 45. p.

²¹² Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja*. = Szeged, 1994, június, 46. p.

is, mint Kramer Samu, egy Schwarc (Mór?) s egy Pollak nevű (Pollak Jochanan Hirsch fia), ki Buda ostrománál esett el.²¹³

Szegedhez fűződik egy igen jelentős történelmi tény: a polgári átalakulás egyik elengedhetetlen követelményeként 1849. július 28-án itt mondta ki a magyar országgyűlés a zsidók emancipációját: „... a magyar állam határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett Mózes vallású lakos mindazon politikai, polgári jogokkal bír, melyekkel bármi hitű lakosai bírnak.”²¹⁴

Míg a zsidókról szóló törvényjavaslatot tárgyalták, a városháza udvarán összegyűlt a szegedi község számos tagja. Egyszerre csak megjelent közöttük egy kis öreg emberke és csengettyűt rázogatva mondotta a szokásos szöveget, amelyet a zsidó temetések alkalmával használtak: „Kegyes adományok megóvnak az elkárhozástól!”²¹⁵ Erre valaki meglepődve megkérdezte, ugyan ki halt meg? Mire ezt a választ kapta: „A magyar köztársaság.” A kis öreg emberke nem csengettyűt, hanem perselyt rázogattott.²¹⁶ A temetéseket gondozó szent egylet hordozott ilyeneket körül a gyászoló család anyagi terheinek csökkentésére, az egylet kiadásainak fedezésére. A gyász ily módon, csengő-csörgő hangokkal történt kifejezésével a halál angyalát remélték egykor távol tartani.²¹⁷

A szabadságharc leverése után „rossz gondolkodásmódjok és törvényes császárok s királyok iránt tanúsított hűtlenségökért,... gyalázatos és törvényellenes magokviseletéért, úgy a lázadók

²¹³ Reizner János: Bevezetés. = Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, XII. p.

²¹⁴ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 114–115. p.

²¹⁵ Másként: „A jótékonyság megment a haláltól” – Példabeszédek 9,4. = Oláh János: *Judaisztika II*. Budapest, 1999, Filum Kiadó, 71. p.

²¹⁶ Habermann Gusztáv: Szegeden dolgozott az ország szíve. = *Délmagyarország*, 1979. július 22., idézi: Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 1136. p.

²¹⁷ Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*. Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 81. p.

többféleképpen pártolása és gyámolításáért”²¹⁸ megbüntették a szegedi zsidókat is. Haynau 1849. augusztus 6-án a helyi zsidó hitfelekezetre 25000 bakancs beszolgáltatását szabta ki. Bakancsköltség címén 282 hitközségi tag 83988 Forint járandóságot fizetett a brünni Skene céggel kötött megállapodás alapján. Nem sokkal később az országos izraelita iskolai alap javára a szegedi hitközségi tagokat 10400 forinttal terhelték meg az országos hitközségi kölcsönös megegyezés szerint.²¹⁹ A hazai zsidó közösség egészére kivetett hadisarcot 1850. szeptember 20-án Ferenc József 100000 forintra mérsékelte s kikötötte, hogy a befizetési határidő leteltével az összegyűlt pénz egy zsidó iskolai és tanügyi alap létrehozására fordíttassék.²²⁰

Az önkényuralom és a neoabszolutizmus korában sem állhatt, s nem is állt meg az élet. Folytatódott, majd a kiegyezés után felgyorsult a polgárosodás az egész országban és Szegeden is. A XIX. század második felében sorra alakultak mezőgazdasági termékeket feldolgozó zsidó érdekeltségű üzemek: gőzmalmok, szeszgyárak, gyufagyár, bőrgyárak, téglagyárak. Bankokat, üzletházakat alapítottak.²²¹

A helyi nagypolgárság sorában jelentős számban találunk zsidókat, akiket a korszakban gyorsan gazdagodott emberekként, bank- és iparvállalatok alapítóiként, vezetőiként tartottak számon. Az 1840-es években a legvagyonosabb szegediek zöme még a német eredetű patrícius polgárság körében található. 1853-ban azonban a zsidók elnyerték azt a jogot, hogy a városban bárhol

²¹⁸ Klein Rudolf: A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása. = *Múlt és Jövő*, 1995. 1–2. sz. 143–160. oldal, hivatkozik Iványi: *Szabadka szabad királyi város története. 1. köt.* Szabadka, 1892, Bittermann József könyvnyomdája, 487. p. című művére.

²¹⁹ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 3/2. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 931. p.

²²⁰ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 317. p.

²²¹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei.* Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.

vásárolhattak ingatlant, ami megkönnyítette egyes zsidó családok gyors vagyoni emelkedését, illetőleg azt, hogy többnyire kereskedéssel szerzett vagyonukat értékes telkek vásárlásába, korszerű, nagy épületek emelésébe fektethessék. Míg a legelső, 1871. évi virilis (legtöbbet adózó) jegyzéken az első tíz helyen csak 3 zsidó található, az 1911. évre érvényes jegyzékben az első tíz között már 6 zsidó volt.²²²

A szegedi zsidók vagyoni emelkedését magyárosodásuk, asszimilációjuk folyamata kísérte: az 1850/60-as években a körükben még kiterjedten használt német nyelv az 1900-as évekre háttérbe szorult: 1910-ben a 6907 főnyi szegedi zsidó népesség 93 százaléka magyar anyanyelvűnek vallotta magát.²²³ A szegedi hitközség a polgárosodást továbbra is a magyárosodással kötötte össze. Ennek csak egyik jele volt, hogy Szeged első világi jellegű köztéri szobra, Dugonics András kegyesrendi paptanár emlékműve javára a zsidók is gyűjtést rendeztek.²²⁴ Hasonlóan vállaltak szolidaritást a nemzeti ügygel, amikor felekezeten kívüli, hazafias kegyeletből Széchenyi István emlékére gyászünnepélyt tartottak 1860. május 20-án.²²⁵

A társadalmi emancipációnak és a nemzetbe való beilleszkedésnek talán legfontosabb terepe az iskola volt. A kezdeti esztendőkhöz egyes családok tartottak tanítókat gyermekeik számára, de egyes tanítók is nyitottak iskolákat. A hitközség 1820-ban kezdett hozzá a szervezett oktatás megindításához. Négy osztályt állítottak fel, amelyekben a héber nyelvvel, a vallással, a Tórával és a Talmuddal foglalkoztak. A tanítókat a tandíjból ho-

²²² Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 3/1. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 590–591. p.

²²³ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 3/1. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 590–591. p.

²²⁴ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 213. p.

²²⁵ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 212. p.

norálták, amelyet még azoknak is be kellett fizetniük, akik nem küldték gyerekeiket az iskolába. A reformkorszakban már olyan házitanítókat alkalmaztak, akik világi ismereteket oktattak. 1839 nyarán az izraeliták iskolaegyletet alapítottak, hogy nyilvános rendes iskolát működtethessenek. Létrehozását Lonovics József csanádi püspök és Kreminger Antal alesperes, kerületi iskolai igazgató is támogatta.²²⁶ A hét magániskolába 1844-ben 151 fiú járt, ezek helyett ez év decemberétől megindult a magyar, héber, német nyelven működő nyilvános iskola.²²⁷ A zsidók háromosztályú iskolájukat négyosztályúvá emelve, 1854-ben mintegy 120 fiút és leányt tanítottak német, héber és magyar nyelven.²²⁸

A magyar nyelvűségre különös gondot fordítottak. Az iskolákat erőszakkal németesítő abszolutizmus alatt az iskola továbbra is tanított magyarul, és a legelső alkalmat megragadva már 1863-ban teljesen magyar nyelvűvé alakult. 1845 és 1870 között a magyar oktatás megfelelő ellátása végett a hitközség külön keresztény tanítót alkalmazott.²²⁹

A tanítók átlagosan háromszáz forintot kerestek. Összehasonlításként: Pollák D. Simon dohánykereskedő háromszáz forintos jövedelmével 1845-ben a negyedik volt a zsidók sorában.²³⁰

²²⁶ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. december, 52. p.

²²⁷ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 334–339. p.; Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. december, 52. p.

²²⁸ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 3/2. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 943. p.

²²⁹ Karády Viktor: Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat). = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 16–17. p.

²³⁰ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. december, 53 p.

Talán Szeged város volt az első az országban, amely a zsidó hitközségi iskola fenntartására 500 forint segélyt szavazott meg 1861-ben. Ezt később 1000, illetve 3000 forintra emelte.²³¹

A neológ hitközségek igen korán elkezdték a nyilvánossági jogú iskolahálózatuk kiépítését (tehát lemondtak a hagyományos héderről és jesiváról), és saját iskola, középiskola híján nem elle-nezték az állami vagy akár keresztény egyházi iskolák látogatá-sát, ha tanulóikat nem érte megkülönböztetés. A szegedi is azok közé a neológ hitközségek közé tartozott, amelyben a XIX. szá-zad végén még élénk vita folyt arról, érdemes-e megtartani a hit-községi elemiket, hiszen így a zsidó ifjúság eleve elkülönülten ne-velkedik avval a veszéllyel, hogy ez továbbörökíti a gettó szelle-mét.²³²

Rendkívül jellemző a szegedi zsidókra az átlagon felüli művelt-ség megszerzése. Az érettségi 1852-es bevezetése után a zsidó fi-úktól általában elvárták az érettségi bizonyítvány megszerzését. A gimnáziumba járó izraelita fiúk száma az 1850/51-es tanév-ben tizenkilenc volt, majd e szám kisebb ingadozással folyama-tosan emelkedett, s Löw Lipót halálának évében, 1875-ben elér-te a százhuszonhetet.²³³ 1910-ben a férfiak 19,8 százaléka 8, 23,1 százaléka 4-6 gimnáziumot járt. A zsidó nők 34,5 százaléka pe-dig legalább 4 gimnáziumot végzett. A városban élő hat éven fe-lüli zsidóságnak csupán 4,5 százaléka volt írástudatlan.²³⁴ Iskolá-zottságuk és műveltségi szintjük a hazai zsidóságon belül a leg-

²³¹ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 3/2. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 931. p.

²³² Karády Viktor: Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat). = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 15–16. p.

²³³ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. december, 53. p.

²³⁴ Karády Viktor adatait idézi Sipos József: A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 109–110. p.

magasabb; 1910-ben Szegeden 31,8, Budapesten 30,3, országosan 22,2 százalék az érettségizettek aránya.²³⁵

Az izraeliták létszáma az 1848. évi összeírás szerint 1682, ez a század fordulóján 5863-ra, majd 1910-ig 6907-re növekedett. Feltűnő, hogy ezt tíz év múltán is csak ötvennel haladta meg.²³⁶ 1920-ban Szegeden a népszámlálási adatok alapján 6954 izraelita vallású állampolgár élt. Az 1910-es 6907 főhöz képest ez minimális népességgyarapodást mutat.²³⁷ 1927-ben mintegy 8000 zsidó lakosa volt a városnak.²³⁸

1861. január ötödikén a város katolikus klérusának feje, Kreminger Antal prépost, belvárosi plébános indítványozta, hogy a város képviselő testületébe zsidók is választassanak be.²³⁹ Kevéssel később a 280 törvényhatósági tag között 52 zsidó van. A városi és királyi adó 16 százalékát a lakosság 4,93 százalékát kitevő zsidóság állja.

Szeged újkori történetének legnagyobb eseménye az 1879. évi, március 12-én betört árvíz volt. Az áradat magasságát az Öregtemplom falán lévő két vízjelző tábla mutatja, a szegedi zsidóság újjáépítő erejének nyomai pedig szinte az egész Belvárosban fellelhetők. Palotás Szeged kiépülése jórészt a vagyonos zsidó polgárság megrendeléseire, gyakran zsidó építészek tervei szerint történt. Az újjáépítési királyi biztosságban Tisza Lajos közvetlen munkatársaként az a dr. Rósa Izsó tevékenykedett, aki mint zsidó ember, a városban az első ügyvédi irodát nyitotta. Az árvíz utáni újjáépítésben tanúsított kimagasló működéséért nemessé-

²³⁵ Kanyó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. = *Szeged*, 1994. június, 46. p.

²³⁶ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 3/2. köt. Szeged*, 1991, Somogyi-könyvtár, 932. p.

²³⁷ Karády Viktor adatait idézi Sipos József: A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Szeged*, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 109. p.

²³⁸ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei. Budapest*, 1991, Panoráma, 116. p.

²³⁹ Reizner János: Bevezetés. = Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885. Szeged*, 1885, Endrényi Lajos és Társa, XII. p.

get adományozott neki a király, Várhelyi előnévvel. Címerét a zsinagógában megörökítették.

A templom és a székház környékén alakult ki a zsidó negyed. Itt szinte minden utca, minden ház egykori lakóiról mesél. A Bolyai János utcát 1880 és 1911 között Zsinagóga utcának, 1912 és 1941 között Löw Lipót utcának nevezték. A Hajnóczy József utca 8. számú házon 1969-ben állított emléktábla hirdeti, hogy itt, a régi zsinagóga szomszédságában lakott Löw Immánuel főrabbi. A szöveg arról szól, hogy főművét (*Die Flora der Juden*) az ellenforradalmi rendszer házi őrizetében itt kezdte írni. Löw Lipót az utca szemközti oldalán lévő egyik házban élt. A párhuzamos Mikszáth Kálmán utca volt a kereskedelmi központ, ahol még ma is sok régi kis üzlet sorakozik egymás mellett.²⁴⁰ Mindez csupán azokat emlékezteti az egykori gazdag, a várost és az országot építő-gyarápító, virágzó életre, akik keresik Szeged zsidó polgárainak egykori házeit, közösségi épületeit.

A hitközségi székházat és az új zsinagógát is Baumhorn Lipót tervezte. Az 1903-ban átadott székházban található a szegedi hitközség irodái, a téli imaház, a tanácsterem, a konyha, ebéd-

Endrey Sándor: Dr. Várhelyi Rósa Izsó

²⁴⁰ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 118. p.

*Az Újzsinagóga felavatása –
az emlékérem előlapja*

te szép háromágú falikarok, közöttük emléktáblák. A mennyezetről hatalmas, iparművészeti értékű csillár függ alá. Itt szokták tartani a nagyobb ünnepeket, a kulturális eseményeket, közgyűléseket.²⁴¹

*A székház – az emlékérem
hátlapja*

lő, az idős, beteg embereknek ott-hont adó szeretetház, a rabbi-lakás és a kiszolgáló helyiségek. A szegedi hitközség egykori gazdasági erejét mutatja a reprezentatív, nagyméretű tanácsterem. A mozgalmas, részletgazdag architektúrájú, boltíves, fehérarany és kék festésű terem falain az egykori hitközségi, vallási és világi vezetők aranykeretes, nagyméretű portréi. A falakat embermagasságig faborítás burkolja, felette szép háromágú falikarok, közöttük emléktáblák. A mennyezetről hatalmas, iparművészeti értékű csillár függ alá. Itt szokták tartani a nagyobb ünnepeket, a kulturális eseményeket, közgyűléseket.²⁴¹

Az új zsinagóga első kántorra Schorr Mór volt. A felkérést azért kapta, mert zeneszerzőként követte a nagy kántorok, házzánzeneszerzők – Salamon Sulzer, Louis Lewandowsky, Friedmann Mór – példáját. Műveivel, énekével, judaisztikai képzettségével méltó társa volt az épületet megálmodó főrabbinak, s az álmodó megvalósító Baumhorn Lipót építésznek.

A Schorr Mórt követő kántor, Lamberg Mór a Baltikumból származott. A zsinagóga zenéje a XIX. századi, Salamon Sulzer

²⁴¹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 117–118. p.

által megteremtett reform-istentisztelet alapján szólalt meg kántorral, kórossal és orgonakísérettel. Ez a zenei stílus a XX. század első felében egymás mellett élt a hagyományt követő ortodoxok zenéjével az Újzsinagógában. Hétköznap reggel, délután és este, szombaton és ünnepeken reggel és délután nem volt kórus, sem orgona, hagyományos dallamokon csendültek fel az imák. Pénteken este, szombaton délelőtt és ugyanúgy az ünnepek esti és dél-előtti istentiszteletein viszont a kántor, a kórus, a szólisták orgonakísérettel működtek közre a zsúfolásig megtelt zsinagógában. Lamberg Mór deklamálása, a kórus éneke, kettejük felelgetése, zenei szaknyelven: responzálása az ősi, szentélybeli zenei stílust elevenítette fel. A főkántort időnként Fein bácsi, a samesz helyettesítette, aki az ifúsági istentiszteletek imáit vezette.

A karnagy Fürth Jenő volt, aki éneket is tanított a zsidó elemi népiskolában.

Orgonán Király Kőnig Péter, a kiváló művész, a Városi Zeneiskola tanára kísért. A szombati munkatilalom reá nem vonatkozott olyan szigorúan, mint a hitsorsosokra.

A nagyünnepeken a sófárt a tóraolvasó Swarz Ede fújta meg. A nehezen kezelhető zenei instrumentum oly gyönyörűen és tisztán hangzott, hogy Löw Immánuel minden alkalommal kezét nyújtva gratulált megszólaltatójának.²⁴²

Az első világháborúban a szegedi zsidóság jelentős áldozatot hozott. 1914 és 1918 között bevonult 617 fő, közülük hősi halált halt 115 ember, a bevonultak 18,63 százaléka. Közülük megemlíthető dr. Békési Nándor hadbíró hadnagy és Aczél Iván, aki érettségi után 19 évesen önkéntes karpaszományosként a szegedi 46. gyalogezredben a Doberdóra került, és a 4. isonzói csatában San Martinónál bátor ellenállása közben hősi halált halt, amely után hadnaggyá léptették elő. A hősi halottak emlékét őrző már-

²⁴² Kármán György: „Énekeljete az Örökkévalónak új éneket...” – A szegedi új zsinagóga zenei hagyományai. = *Szeged*, 2003. június–július, 104. p.

ványtáblákat az Öregtemplom falán 1924. december 27-én avatta fel Löw Immánuel.²⁴³

Szeged történetének egyik, a köztörténethez csatlakozó jelentős fejezete az 1919. évi május 28-tól augusztus 19-ig itt működött ellenforradalmi kormány és az alakuló nemzeti hadsereg tevékenysége, a szegedi irredenta gondolat és a keresztény-nemzeti kurzus megszületése.

A város ekkoriban nem maradhatott mentes a különítmények atrocitásaitól, a demokraták, a zsidók elleni agresszív támadásoktól. Ezeknek egyik áldozata lett Heller Ödön festőművész, aki 1921 július 13-án tanyájáról a városba indult, de útközben megölték, testét a Tiszába dobták. Egy bűnperben mentő tanú lett volna.²⁴⁴

A fehérterror egy másik áldozata sorsához fűzött megjegyzése ürügyén magát Löw Immánuel is – immár törvényesen – támadás érte, az életrajzi fejezetben olvashatunk róla.

A két világháború között felerősödött antiszemizmus az első világháborúban elesett és a szegedi temetőben nyugvó zsidó hősök emlékét sem kímélte. Svoy Kálmán, az 5. vegyesdandár parancsnoka az 1933. október 29-én a zsidó temető síremlékei előtt tartott avató beszéde miatt kényszerült nyugállományba.²⁴⁵

A második világháború idején fokozatosan szorították ki a helyi zsidóságot a közéletből, a gazdasági, társadalmi és szellemi szférából. A három zsidótörvény alapján 1938–1941 között a közhivatalokból, önkormányzati testületekből, 1942-től a különböző gazdasági, társadalmi kamarák vezető testületeiből távolították el őket. 1943-tól kiterjesztették a szigorú származási iga-

²⁴³ Kanyó Ferenc: Főhajtás – Az I. és II. világháború szegedi zsidó katona halottai. = *Szeged*, 2003. június–július, 90. p.

²⁴⁴ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak – A földalatti Szeged lakói (I.)*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 76. p.

²⁴⁵ Raj Tamás: Zsidó hősi emlékek Szegeden. = *Új Élet*, 1986. február; Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története. 4. köt.* Szeged, 1994, Somogyi-könyvtár, 442. p.

zolást minden polgári intézményre és a magánüzemekre is, s miután a származási igazolások beszerzése lassan haladt (személyenként 7 keresztlevelet kellett mindenkinek begyűjteni), 1944. május 13-án elrendelték a tisztviselők és alkalmazottak azonnali gyorsított igazolási eljárását, amely alapján május 31-én „minden zsidógyanus személyt” elbocsátottak. A munka- és életlehetőségtől megfosztott zsidó lakosságnak még azt is megtiltották, hogy munkásigazolványt vagy cselédkönyvet kapjon. Ugyanakkor a keresőképes férfiakat munkaszolgálatra hívták be.

Az első szegedi munkaszolgálatos 1941 októberében esett el Ukrajnában. A doni katasztrófa idején 287 ember pusztult el közülük.²⁴⁶ A második világháborúban összesen 617 szegedi zsidó munkaszolgálatos vesztette életét.²⁴⁷

Szegeden 1944. április 5-én lépett hatályba a sárga csillag viseléséről szóló korábban kiadott rendelet. Április 6-án a zsidók helyhez kötéséről szóló rendelet csak engedéllyel tette lehetővé az utazást.²⁴⁸ Az egyetem és a város vezetői a neves professzorok számára igyekeztek mentesítéseket kieszközölni a diszkriminatív intézkedések, végső soron a deportálás alól. Hamvas Endre csanádi püspök is részt vett – mások mellett – a 91. évében lévő Löw Immánuel főrabbi megmentésének kísérletében.²⁴⁹ Az agg főpap a híveivel maradt az elhurcolásban, Budapesten bekövetkezett haláláig.

²⁴⁶ Kányó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. = *Szeged*, 1994. június, 46. p.

²⁴⁷ Kányó Ferenc: Főhajtás – Az I. és II. világháború szegedi zsidó katonahalottai. = *Szeged*, 2003. június–július, 90. p.

²⁴⁸ Szabó Tibor: Professzorok viharban. = *Szeged*, 1994. október, 44. p.

²⁴⁹ Szabó Tibor: Professzorok viharban. = *Szeged*, 1994. október, 45. p.

A Délvidéken a gettósítás április 26-án kezdődött.²⁵⁰

Szeged lakosai megéreztek a közeledő tragédia előszelét, amikor május elején a délvidéki települések zsidó népességét átköltötték a városba.²⁵¹ A Tisza nyugati partja mentén, vagyis a Bácska keleti részéről Ada, Mohol, Szenttamás, Törökkanizsa és Zenta zsidó lakói kerültek Szegedre. A szegedi rendőrség 1944. május 10-i jelentése szerint a bácskai településekről Szegedre szállítottak száma 2226. Ők 736 családba tartoztak, amelyben 601 férfi, 1081 nő és 584 gyermek volt.²⁵²

A városi gettó létrehozására vonatkozó utasításokat Tukats Sándor főispán adta ki Tóth Béla polgármester-helyettesnek 1944. április 29-én. A zsidók gettóba költöztetését a polgármester május 17-én rendelte el, előírásai szerint a műveletet május 22-én kellett kezdeni.²⁵³

A gettó a Bús páter (Bolyai János), Jósika, Korona (Hajnóczy), Margit (Gutenberg) és Polgár (Gogol) utcákban meg a Valéria (Bartók) téren kijelölt épületekből állt, hozzá tartozott a zsinagóga és a zsidó hitközségi épületek.

A helyi katolikus és protestáns egyházi személyek kérésére a keresztény hitre áttért zsidókat külön helyezték el. Három épületbe gyűjtötték össze őket, a Kelemen utca 11-be, a Polgár (Gogol) utca 24-be és a Bors-palotába.

A szegedi gettóba 8617 embert gyűjtöttek össze, akiknek valamivel kevesebb, mint a fele lakott eredetileg is a városban. A többiek a környékbeli településekről (Apátfalva, Csanádpalota, Csongrád, Dunapataj, Ókéscke, Földeák, Hódmezővásárhely,

²⁵⁰ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 50. p.

²⁵¹ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 51. p.

²⁵² Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 51. p.

²⁵³ Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 55. p.

Horgos, Kalocsa, Kecel, Kiskundorozsma, Kiskunhalas, Kistelek, Kiszombor, Magyarcsanád, Makó, Mindszent, Pitvaros, Szentes, Szőreg és Újkécske) kerültek Szegedre.²⁵⁴

Szegeden, ahol német konzulátus is működött, a közigazgatás nem kísérelte meg a deportálás szabotálását, míg a közeli Hódmezővásárhelyen dr. Beretzky Pál polgármester-helyettes másként értelmezte a zsidóellenes intézkedéseket, nem alakítottak ki gettót.²⁵⁵

Hamvas Endre katolikus megyéspüspök kiállt az üldözöttek védelmében, különösen a megkeresztelkedettekkel kapcsolatban lehetett erre *jogcíme*. A főpap, aki korábbi, fővárosi tevékenységével is igyekezett a konvertitákat (áttérteket) menteni, támogatólag viselkedett velük a német megszállással egy időben bekövetkezett csanádi püspöki kinevezése és felszentelése után is. Míg a szegedi katolikus papság többsége nem követte őt ebben, négy-öt lelkész, különösen a meginduló deportálás hírére, szinte éjjel-nappal oktatott, keresztelt, és okmányokat állított ki. A legnagyobb ily módon megmentett csoportot, mintegy 10 főt, a jezsuiták kollégiumaiban bújtatták.²⁵⁶

Ismert értelmiségieket, összesen 505 embert mentesítettek a deportálások alól. Negyvenen külföldi követségi védelem alá kerültek, 262 személy után pedig még jó ideig hiába nyomoztak az erőszakszervezetek.²⁵⁷ A szegedi zsidók közül mintegy 150 embert közvetlenül a német megszállás után internáltak, majd deportáltak. Június végén a kitértekkel együtt 4600 főt hurcoltak

²⁵⁴ Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 56. p.

²⁵⁵ Kanyó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. = *Szeged*, 1994, június, 46. p.

²⁵⁶ Szécsi József: Aki kinyújtotta a kezét – Hamvas Endre csanádi püspök a szegedi zsidóságért. = *Szeged*, 2003. június–július, 84–86. p.

²⁵⁷ Kanyó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. = *Szeged*, 1994. június, 47. p.

el, ebbe a létszámba nem értendők bele az előbb említetteken kívül azok, akik – több százan – munkaszolgálatot teljesítettek.²⁵⁸

Az SS parancsnokság átírata szerint a deportálandókat „A vonatok indulását megelőző napokban ... alaposan át kell vizsgálni, hogy semmiféle érték (pénz, ékszer, értékpapír, takarékkönyv stb.) ne maradjon náluk, továbbá ne szállíttassanak el olyan egyének, akik a kiadott intézkedések szerint nem szállíthatók. Az elszállítandóknak az induláskor legalább 5-5 napi, illetve a német parancsnok által a szállítás esetleg hosszabb tartama miatt kívánt mennyiségű élelemnek kell lennie”²⁵⁹

A gettó kiürítése június 16-án kezdődött. A zsidókat a csendőrok áthajtották a Szegedi Téglyagyár Társulat területére, a környékbeli településekről való zsidókat már itt őrizték. Sokukat a Rókus (Vasutas) sportpályán koncentrálták. A zsidók azzal kapcsolatos reményei, hogy túléljük a háborút, átadták helyüket a kétségbeesésnek. Az áttelepítésnek csupán az első napján 50 öngyilkosság történt.²⁶⁰

A zsidó Mentőbizottság akciója eredményeként az ausztriai Strasshofba kiválasztottak többsége túlélte a deportálást. Ezt azonban 1944 júniusában senki közülük nem tudhatta. A strasshofi transzportok kiválogatása Szeged esetében a következőképpen zajlott. Június 20-án, a városban folyó gettósítás utolsó napján Argermayer SS-Hauptsturmführer megjelent a gettó kapujában, hívatta dr. Löw Lipótot (Löw Immanuel fiát), dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet, s átadott nekik egy levelet, melyet Szilágyi Ernő, a Mentőbizottság (Vaada) egyik vezető tagja írt. A német nyelvű levélben Szilágyi arra kérte őket, hogy válasszanak ki 3000 zsidót a gettó lakosai közül, elsőbbséget adva a következőknek: sokgyerme-

²⁵⁸ Kanyó Ferenc: Részvételünk a II. világháborúban. = *Szeged*. 2003. április, 14. p.

²⁵⁹ Szabó Tibor: Professzorok viharban. = *Szeged*, 1994. október, 45. p.

²⁶⁰ Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 57. p.

kes családok, munkaszolgálatosok családjai, prominens zsidók hozzátartozói. A levélhez csatolták a szegedi gettóban lévő 160 prominens zsidó névsorát, melyet Budapesten állítottak össze. Két nap múlva az SS százados csak 2400 főt engedélyezett újabb szempontok alapján: „prominenseken kívül csak gyermekek 12 éves korig, felnőttek pedig csak 50 évesektől felfelé vehetők fel” – közölte. Óriási pánik tört ki, amikor felolvasták a téglagyárba tereltek előtt a családok szétválasztását jelentő listát. Nem tudhatták, hogy a százados éppen jóindulatot tanúsított parancsával, amelynek értelmében „hadd menjenek a fiatalok és az öregek Auschwitz helyett Ausztriába, csak maradjanak életben”. A pánik láttán azonban visszavonta a vonatlista érvényességét.²⁶¹

A 160 helyett (családtagjaikkal együtt) 66 prominens személyiséget a Kasztnér-féle különleges csoportba válogattak be, mely Budapesten és Bergen-Belsenen át végül Svájcban kötött ki.

A szegedi bevagonírozási központból Strasshofba vitt zsidók száma meghaladta az ötezeret. Nem világos, hogy ez a három-ezerről ötezerre történt növekedés egy későbbi budapesti utasításnak, vagy a helyi tisztviselők megvesztegetésének volt-e köszönhető.

Miután a koncentráció folyamatát június 20-ig befejezték, a deportálásokat június 25-28-ára irányozták elő.²⁶² A marhagyonokba bevettek 70, 80, sőt 90 személyt is. Zuhogott a puska-tus, csattant a derékszív, szorosra tömték a fulladásig telt szerelvényeket. Három szállítmánnyal, június 25-én, 27-én és 28-án kiürítették a téglagyári tábor, zsidómentesítették Szeged városát.²⁶³

A második és harmadik transzportban lévő 5739 ember többsége, akiket Strasshofba irányítottak, túlélte a megpróbálta-

²⁶¹ Molnár Judit: A „legtudósabb rabbi” sorstalansága. = *História*, 2004. 2–3. szám, 21–22. p.

²⁶² Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 60. p.

²⁶³ Szabó Tibor: Professzorok viharban. = *Szeged*, 1994. október, 45. p.

A téglagyári gyűjtőhely emlékműve

szegedi zsidóság háborús vesztesége 2705 személy, amely a város összveszteségének majd 50 százalékát jelenti. Mindannyiuk emlékezetének főhajtással, tisztelettel tartozunk.²⁶⁶

A felszabadulás után igazolási eljárásokról, rokonok, családtagok kereséséről olvashatunk a korabeli lapokban. Az ország legépebb vidéki zsidó hitközsége a szegedi, a deportáltak közül majdnem 1500 tért vissza.²⁶⁷ Szegeden 1946. október 31-én tar-

tást.²⁶⁴ Egy forrás szerint összesen 2787 zsidó érkezett oda. Jóllehet a Strasshofban és környékén elhelyezett zsidó magyarakat mindenüktől, a szabadságuktól is megfosztották, kétségtelenül a szerencsésebbek közé tartoztak. Viszonylag biztonságban élhettek, mialatt a többi vidéki zsidó összegyűjtése és deportálása tovább folytatódott.²⁶⁵

A holokausztban elpusztított szegediek 2091-en voltak. Ha a munkaszolgálatban életét veszített 612 fővel összevonjuk, akkor a

²⁶⁴ Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 57. p.

²⁶⁵ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust. 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat, II. 60. p.

²⁶⁶ Kanyó Ferenc: Főhajtás – Az I. és II. világháború szegedi zsidó katonahalottai. = *Szeged*, 2003. június–július, 90. p.

²⁶⁷ Múlt, jelen és jövő a Tisza partján. = *Új Élet*, 1957. június, 3. p.

tották a szentegylet tagavató közgyűlését.²⁶⁸ Az év utolsó napját a vértanúk és áldozatok emlékének szentelték az egész országban.²⁶⁹ A szentegylet 1947 januárjában megindította a gyűjtést a mártírok emlékművének elkészítésére.²⁷⁰ A kultúr munka 1946. november 10-i megindulása,²⁷¹ a szegedi egyetemi hallgatók otthonának és a szeretetháznak avatása 1948. szeptember 5-én – jelzik a közösség életerejét.²⁷² A városi közéletbe, amíg volt, szintén visszaintegrálódott a zsidóság, erről a Löw-ünnepélyek és megemlékezések tanúskodnak.

Frenkel Jenő (1902–1989) főrabbi segítőtje az egykori főkantortól lánya, Korényiné Lamberg Rózsa énekművész volt. Fellépett a Szegedi Nemzeti Színház operatársulatában, korrepetitorként a színház énekeseivel is foglalkozott. Újjászervezte a zsinagógai énekkart, orgonált és vezényelt. Az utóbbi két feladat együttes végzése komoly nehézségekbe ütközött, ezért Frenkel főrabbi az akkor 13 éves Kármán Györgyöt (1933–2008) kérte fel az orgona megszólaltatására. A művész 1949-ben felvételt nyert a Zeneakadémiára, s az ezredfordulón az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem professzora volt.²⁷³

Országos érdekű eseményként a szabadságharc zsidó honvédeinek emlékére az izraelita tábort lelkész centenárium ünnepséget rendezett Szegeden 1948. február 10-én.²⁷⁴

A városban a következő évtized zsidókkal kapcsolatos történései kevésbé kutatottak, a korabeli napilapokból eltűnt minden, ami nem a proletárdiktatúra céljait szolgálta.

²⁶⁸ *Új Élet*, 1946. október 31. 10. p.

²⁶⁹ Beneschofsky Imre: A vértanúk és áldozatok napja. = *Új Élet*, 1946. január 3. 1. p.

²⁷⁰ *Új Élet*, 1947. január 16. 16. p.

²⁷¹ Szegedi kultúr munka. = *Új Élet*, 1946. november 21. 2. p.

²⁷² *Új Élet*, 1948. szeptember 16. 7–8. p.

²⁷³ Kármán György: „Énekeljetek az Örökkévalónak új éneket...” – A szegedi új zsinagóga zenei hagyományai. = *Szeged*, 2003. június–július, 104–105. p.

²⁷⁴ K. D. tudósítása = *Új Élet*, 1948. február 10. 4. p.

Frenkel Jenő Izraelbe történt távozása után, 1948-tól a Kecskemétről érkezett Schindler József töltötte be a rabbini tisztséget. Őt 1950. június 23-án iktatta be Scheiber Sándor, a Rabbiképző Intézet igazgatója. Dr. Schindler korának egyik legjelentősebb hitszónoka volt, aki tudásával és emberszeretetével életet vitt a közösségbe. Tevékenysége a kulturális területre is kiterjedt.²⁷⁵ Felesége a Városi Zeneiskola zongoratanára volt, ő és Korényiné Lamberg Rózsa segítették az istentiszteletek zenei hagyományai folytatásában. Maga is muzikális ember lévén – Goldstein főkántor gyengélkedései idején – a kántori teendőket is ellátta.²⁷⁶

1952 áprilisában a szegedi születésű színészt, a Kossuth-díjat kapott Bartos Gyulát ünnepelték a hitközség egyik, kultúrának szentelt délutánján.²⁷⁷

Az 1956-os forradalom után, 1957-ben 800 zsidó élt Szegeden, csupán 50-en disszidáltak, 25-en kértek kivándorló útlevelet. 1957-ben péntek esténként legalább 150 zsidó jelent meg a templomban, 50 iskolaköteles gyerek közül 36-ot írtattak be szülei a Talmud-Tórába. 260 járulékfizetője volt a hitközségnek, ám a szegedi zsidóság hetven százaléka 60 éven felüli volt. A szeretetotthonban 22 idős lakott, 40 rászorult étkezett, kívülük hat egyetemista kapott rituálisan megfelelő étkezést.²⁷⁸

1958 májusában 927 zsidót tartottak számon a városban, ebből 380 volt (hitközségi) adófizető. 14 éven aluliak 55-en, 15 és 29 év között 70-en voltak, a létszám 37 százaléka idős ember volt. A széder estén 174-en vettek részt.

1960-ban a MIOK vezetőinek látogatása után megkezdődött a gondozói hálózat kiépítése. Az elöregedés szembetűnő: aránya

²⁷⁵ Markovics Zsolt: Hitben és tevékenységben – A háború utáni zsidó élet Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július, 91. p.

²⁷⁶ Kármán György: „Énekeljétek az Örökkévalónak új éneket...” – A szegedi új zsinagóga zenei hagyományai. = *Szeged*, 2003. június–július, 104–105. p.

²⁷⁷ *Új Élet*, 1952. április 24. 5. p.

²⁷⁸ Múlt, jelen és jövő a Tisza partján. = *Új Élet*, 1957. június, 3. p.

70 százalékos. Ám a péntek esti és az ünnepi istentiszteleteken működik gyermekkórus.

Schindler József főrabbi 1962 szeptemberében szívbetegségben elhunyt.²⁷⁹

Emlékezetes korszak Raj Tamás (1940-2010) rabbiságának ideje, melyet elődje személyes kívánságára 1962 szeptemberében növendékként kezdett meg Szegeden. Megválasztása 1963. október 27-én történt. Rabbivá 1964 áprilisában avatták, ezt fizetés nélküli szegedi szolgálat követte augusztus 31-ig, ünnepélyes beiktatásáig. Szolgálat alatt emlékünnepeket, élénk hitközségi életet szervezett. Reggel és este megvolt a minján, 100-150 fő látogatta péntek esténként a templomot, nagyünnepek alkalmával – amelyeken orgonamuzsika és kórus emelte a szíveket – öt-száz főn felüli volt a létszám. Löw Immánuel-kiállítás, a deportálások negyedszázados évfordulóján háromnapos megemlékezést szervezett, emléktáblát állíttatott a Délvidékről Szegeden át elhurcoltak emlékére, s emléktáblával jelölte meg Löw Immánuel egykori lakhelyét. A város és az ország közönsége Madách Imre *Mózesének* zsinagógabeli előadására figyelt fel, a rendőrség pedig jóformán minden lépésére.²⁸⁰ Szegedi szolgálatát kényszerűen 1970-ben fejezte be.

Domán Istvánt (*1922) a MIOK akkor vezetője Kaposvár-Nagykanizsa körzetből helyezte át Szegedre, ahol a hatósági kifogások, zaklatások nyomán a hitközség léte forgott kockán. A hatalom jelentéseket kért tőle a szegedi cionisták hangadóiról, s mivel ezekről nem tudott jelenteni, a szegedi hitközség vezetői – nyilván nem valós indokra hivatkozva – megszüntették megbízását.²⁸¹

²⁷⁹ Markovics Zsolt: Hitben és tevékenységben – A háború utáni zsidó élet Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július, 91. p.

²⁸⁰ Raj Tamás főrabbi személyes közlése (2002. február 14.) alapján; Bálint B. András: A szombat tartotta fenn a zsidóságot. = *Magyar Nemzet*, 1990. március 22. 5. p. Markovics Zsolt: Hitben és tevékenységben – A háború utáni zsidó élet Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július, 91. p.

²⁸¹ Domán István: Két év Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július, 102. p.

1971-től öt esztendeig Schöner Alfréd (*1948), a Rabbiképző Intézet későbbi rektora állt a szegedi hívek élén.²⁸² Beiktatására – amelyet Scheiber Sándor végzett – 1974. május 19-én került sor. 1976-ig tartott szolgálata az Alföldi Izraelita Községkerületben, amely tizenkét várost foglalt magában, szegedi centrummal.²⁸³

Országszerte ismert és szeretett kántora volt a zsinagógának 1970-től mintegy három évtizedig Klein Márton. A makói munkásdalárda egykori tenoristája három év fronton töltött munkaszolgálata után tért haza, szüleit, testvéreit elpusztították Auschwitzban, felesége túlélte az elhurcolást. A kántori feladatokra Schöner Alfréd főrabbi és Korényiné Lamberg Rózsa készítette fel. Az ezredfordulón Marci bácsi az idősek otthonának lakója lett.²⁸⁴

1977-ben Zucker Istvánt (*1949) iktatták be a szegedi rabbiszékbe, aki 1983-ban tragikus hirtelenséggel elhunyt. A következőkben Jári Zoltán hitszónok végezte a rabbinusi teendőket, majd évekig szünetelt ez a tevékenység. Schönberger András Pécs mellett Szeged rabbija is volt az 1990-es évek végén. A polgári időszámítás harmadik évezredének kezdetétől, kizárólag szegedi megbízással Markovics Zsolt látja el ezt a tisztelet.²⁸⁵

Az ezredfordulón Szegeden a felmérések szerint 500 zsidó származású lakos él, közülük 280-340 a hitközség tagja, többségük hozzájárulást fizető személy. 50-60 úgynevezett kultúrzsídó, akik vallási rendezvényeken soha nem vesznek részt, de támogatják a hagyományőrző, kulturális rendezvényeket. Harmincötven fiatal él zsidó egyesületi életet. Az idősek otthona húsz

²⁸² Dlusztus Imre: Nevek a fűzfalevélen. = *Délmagyarország*, 1989. május 12.

²⁸³ Schöner Alfréd: Fény és árnyék a szegedi zsidóság életében a hetvenes évek elején. = *Szeged*, 2003. június–július, 103. p.

²⁸⁴ Zelei Miklós: Klein bácsi két krajcárja. = *Délmagyarország*, 1996. július 19.

²⁸⁵ Markovics Zsolt: Hitben és tevékenységben – A háború utáni zsidó élet Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július, 91. p.; Kármán György: „Énekeljete az Örökkévalónak új éneket...” – A szegedi új zsinagóga zenei hagyományai. = *Szeged*, 2003. június–július, 104–105. p.

bentlakóval és napi 50 adagos kóser kiétkeztetéssel működik. Alapítványok segítik a szociális és hitéleti kiadásokat, az Újzsinagóga rekonstrukcióját. A szegedi zsidóság múltjának feltárására alkalmanként tudományos konferenciát szervez a hitközség kiváló történészek, helytörténészek, kutatók részvételével.²⁸⁶

A Móra Ferenc Múzeum, a szegedi egyetem Új- és Legújabb kori Magyar Történeti Tanszéke oktatói és a különböző szegedi periodikák időről időre foglalkoznak a szegedi zsidó magyarok történeti szerepével. Közleményeikből jeles írókat, jogászokat, üzletembereket, művészeket és mecénásokat ismerhet meg az érdeklődő olvasó. Az összegzésnek nincs itt az ideje, a kutatások akadályokkal, de folynak. A zárszámadás szintén nem időszerű: a szegedi zsidók története nem zárult le a vészorszakkal, nem egyenlő azzal, és nem merül ki a róla történő megemlékezéssel.

²⁸⁶ A szegedi zsidó hitközség. = *Szegedi Extra*, 1999. augusztus 20.

LÖW LIPÓT

Löw Lipót (Leopold Loew) a híres prágai rabbi, Judah Loew Bezalel (MaHaRaL) kései leszármazottja 1811 május 22-én született a morvaországi Černá Horán²⁸⁷ Löw Mózes és Mayer Borbála elsőszülött fiaként. Családja a félreeső fekvésű kicsiny helységben az egyetlen zsidó család volt. Anyanyelve mellett németül tanult, ismerte a csehét, utóbbit a falu tanítójától sajátította el.²⁸⁸ Zenei tehetség volt: hegedült, zongorázott, fuvolázott.²⁸⁹

A tehetséges gyermek gondos nevelésben részesült, héberre házitanító tanította. 13 évesen hagyta el a családi házat, hogy jesivákba (talmud-iskolákba) menjen Trebitschbe (Třebíč), Kollinba (Kolín), Liepnikbe (Lipník). Rabbinusi tanulmányai mellett héberül verselt. 1829-ben Perles Mózes hallgatója Kismartonban, itt ismerkedett meg a magyar nyelvvel.²⁹⁰ Visszatérve Kollinba nyelvészettel, esztétikával és történelemmel foglalkozott. Költőkkel, írókkal barátkozott, verseket írt, Schiller költeményeit fordította héberre. Héber nyelvtanári oklevelet Mayer

²⁸⁷ Haraszti György: A „Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások a zsurnaliszta Löw Lipót arcképéhez). = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidópolgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71. p.; Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929, 543–544. p. E mű szerint Löw Lipót születésnapja május 23-a.

²⁸⁸ Nyelvtudásáról Feuerstein Emil, dr.: Löw [!] Lipót. = Ugyanó: *Egy marék virág. A magyarországi zsidóság szellemi öröksége. 1. köt.* Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 34. p.; Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 173. p.; Tarján G. Gábor: Jesásás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 39. p.

²⁸⁹ Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116–124. p.

²⁹⁰ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 215. p.

Wolftól kapott.²⁹¹ 1830-ban előbb Boskovitzba (Boskovice), majd Prossnitzba (Prostějov) ment, ahol biblia- és talmudtanítással foglalkozott, egyben további tanulmányokat folytatott Schwab Löw Arszlán főrabbi mellett, aki 1836-ban Pestre került. Löw 1834–35-ben a prossnitzi iskolában tanított.²⁹² Elkészítette a helyi héber iskola oktatási programját, majd segédtanítói vizsgát tett.²⁹³ 1835 októberében rabbivá avatták.²⁹⁴

A morvaországi országos főrabbi elítélőleg nyilatkozott róla, mert a vallásreformáló hírében álló Chorin Áron (1766–1844) aradi főrabbival levelezett. Löw szerint ettől az előjárótól amúgy sem számíhattak képesítésre olyanok, „akik írni és olvasni tudnak”, ezért 1834. márciusi elhatározását követően elhagyta Morvaországot, és a birodalom más tartományaiba indult. Elhatározta, hogy rendes gimnáziumi és egyetemi tanulmányokat is folytat.²⁹⁵

Pesten Schedius Lajos (1768–1847) görög előadásaira járt. 1835–1841 között a bécsi egyetem és a pozsonyi evangélikus líceum hallgatója volt. A bécsi egyetemen 1839-ben pedagógiát hallgatott, s elvégezte a Szent Anna Főiskola kilenc hónapos tanítói tanfolyamát. Közben Noah Mannheimernek (1793-1865), a híres hitszónoknak két fiát tanította, s német nyelvű előszót (*A rabbinikus rítus reformja rabbinikus nézőpontból*) írt Chorin

²⁹¹ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 39. p.

²⁹² Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 68–69. p. A héber iskolán hédert, alsó iskolát kell értenünk.

²⁹³ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 39. p.

²⁹⁴ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 216. p.

²⁹⁵ Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885*. Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 175. p.; Feuerstein Emil, dr.: Löw [!] Lipót. = Ugyanó: *Egy marék virág. A magyarországi zsidóság szellemi öröksége. 1. köt.* Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 35. p.

Áron *Jeled Zekunim* című héber nyelvű könyvéhez.²⁹⁶ Pozsonyban latin nyelvből vizsgázott kitűnően. A nyelvi, filozófiai és matematikai-logikai stúdiumok mellett keresztény vallástant, természettudományi ismereteket és magyar nyelvet hallgatott. Nem véletlen, hogy a líceum rektora, Schevrlay Mátyás (1783-1840) 1838-ban őt bízta meg fiai tanításával. Löw a Brüll és az Oppenheimer családoknál is házitanítóskodott. Komáromban a gimnáziumi tárgyakból összevont vizsgát tett. Keresztény teológiai végzettséget is szerzett.²⁹⁷ 1840. július 18-án főelemi iskolai tanítói oklevelet kapott Bécsben.²⁹⁸

Magyarországi tevékenységét 1835-ben nevelőként kezdte a hazai iparfejlődés hajnalán nagy szerepet játszott óbudai Goldberger, majd a pesti Kern családnál.²⁹⁹ Magyarországi letelepedése a bécsi Noah Mannheimer ajánlása után 1840 októberében Nagykanizsára történt meghívásával vette kezdetét.³⁰⁰

1841 elején Bécsből Nagykanizsára utaztában Szombathelyen tartotta élete első prédikációját, majd Körmenten gyakorolta elmondandó szónoklatait. A próbapredikáció után 1841. február 14-én választották meg helyettes rabbinak és hitszónoknak Nagykanizsán. A hitközség megosztottsága miatt csak 1842 nya-

²⁹⁶ Tarján G. Gábor: Jesásjás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 40. p.

²⁹⁷ Hidvégi Máté: *Löw Lipót 1849-es börtönnaplója*. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116–124. p.

²⁹⁸ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*. Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 179. p.; Tarján G. Gábor: Jesásjás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 40. p.

²⁹⁹ Haraszi György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71–72. p.

³⁰⁰ Tarján G. Gábor: Jesásjás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 40. p.

rán, a választás megerősítése után költözött Nagykanizsára.³⁰¹ Munkájának elismeréseként 1842. június 14-én a főrabbi címet adományozták neki.³⁰²

Abban az időben Nagykanizsa lakóinak száma majdnem tízezer volt, közülük ezerötszázan zsidók. A felekezeti iskolák között bérelt helyiségben működött a „jó izraelita tanoda” is. 1832-től háromosztályos, majd 1843-tól – külön lány osztályokkal – négyosztályos iskolában, német nyelven oktattak. A magyar nyelvet 1837-től tanították. Magát Löwöt is szerződése kötelezte a magyar nyelv használatára. A zsidó iskolát a Batthyány Fülöp hercegtől kapott telken építtette fel.³⁰³

Löw működése azt a felismerést tükrözte, hogy a hazai zsidóság számára elengedhetetlen a magyarosodás. Napi két órában vasszorgalommal tanulta nyelvünket.³⁰⁴ A zsinagógában már 1844-ben magyarul prédikált. 1845. április 19-én egy magyar zsinagógai beszédet bocsátott közre nyomtatásban *Jesájás, korunk tanítója* címmel, melyben a magyar terjesztését kötötte hívei lelkére.³⁰⁵ Nagykanizsán az első iparosképző egyletet 1841-ben kezdeményezte, mely 1842. február 19-én megalakult.³⁰⁶ Nagykani-

³⁰¹ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanő: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 217. p.; Tarján G. Gábor szerint február 22-én: Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 40. p.

³⁰² Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

³⁰³ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 40. p.

³⁰⁴ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

³⁰⁵ Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 178. p.; Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 41. p.

³⁰⁶ Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 44. p.

Nagykanizsa, zsinagóga

zsai működése idején, 1845-ben szólalt meg először Magyarországon zsidó templomban orgona.³⁰⁷ Ennek jelentőségét ma már nehéz felmérni, kellően méltatni, mindenképpen az elzárkózás feloldását, a szélesebb társadalmi környezetbe való beilleszkedést szolgálta.

1842. június 23-án vette feleségül Pesten Schwab Löw Arszlán leányát, Leontint (Gewitsch/Jevičko, 1823 – Szeged, 1851),³⁰⁸ aki a családi feljegyzések szerint művelt, érzékeny és gyönyörű nő volt. Hét gyermekük született. Nagykanizsán a család szerény körülmények között élt. A lakás kicsi és kényelmetlen volt, Löw dolgozószobája közvetlenül a gyerekszoba mellett helyezkedett

³⁰⁷ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 128. p.

³⁰⁸ Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116–124. p.

el, a konyhában tartották a tyúkokat, s ezen át lehetett bejutni a főrabbihoz. Talán ezek a körülmények készítették arra, hogy a községtől megváljon.³⁰⁹

Hurvitz Pál pápai főrabbi halála után Bezerédy Mihály előljáró és Esterházy Károly Győr vármegyei főispán támogatásával Löw Pápára pályázott főrabbinak. A 16183 lakosú Pápán élő 2714 zsidó két zsinagógába járt, létszámát tekintve ez volt az ország negyedik legnagyobb izraelita közössége. Az izraeliták kórházat és polgári iskolát tartottak fenn. A Pápai Kaszinó tagjai közé 1834 óta vettek fel „vallás, születés és hivatali különbség nélkül minden becsületes magaviseletű” férfit, így zsidókat is. 1838-ban a százharminchét tag közül minimum tizennyolc, tíz évvel később a százötvennégyből legalább harmincnégy volt zsidó.³¹⁰

1846 nyarán – a nagykanizsai hívek marasztalása ellenére, Esterházy Károly és Deák Ferenc támogatásával – Löw Lipót pápai főrabbi lett, s még ebben az évben az egykori Zsidó, a mai Petőfi utcában álló klasszicista zsinagógát avatta fel magyar nyelvű beszédével.³¹¹ Megválasztásakor ugyan a többi jelölt egyetlen szavazatot sem kapott,³¹² a pápai konzervatívok azonban sohasem nyugodtak bele a választás eredményébe, hiszen Löw az újítás szellemét e városban sem tagadta meg. Úgy nyilatkozott, hogy „a zenézés szombati napon, épen nem volna különös bűn”.³¹³ A pozsonyi zsidó közösség sem bocsátotta meg neki, hogy nyilvánosan látogatni merje az ottani evangélikus líceumot, s bár pápai

³⁰⁹ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 218. p.

³¹⁰ Tarján G. Gábor: Jesásás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 42. p.

³¹¹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 129. p.

³¹² Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 219. p.

³¹³ Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 190. p.

főbbivá választását nem tudták megakadályozni, fenyegető levelekkel támadták. Tevékenysége – amely miatt az ortodoxoktól kiérdemelte az „Izrael lerombolója” (*pósé Jisráél*) nevet – az iskola, a templom és a hitközség reformjára irányult.³¹⁴

Eötvös Károly (1842–1916) elmondja, hogy a pápai rabbi „a reformátusok kollégiumában tanította egy időben a héber nyelvet, a zsidó ifjaknak és öregeknek pedig tanította a magyar nyelvet.”³¹⁵ Széleskörű műveltségére jellemző, hogy amikor segítségét kérték, elvállalta a francia nyelvnek, mint szabad (véltetően: választható) tantárgynak az oktatását is a református főiskolán.³¹⁶

A huszadik század első felében a történettudós Marczali Henrik (1856–1940) eleveníti fel emlékét. Marczali atyjának, Morgenstern Mihály (1824–1889) későbbi marcali rabbinak volt Pápán tanítója Löw, „az akkor legszabadelvűbb magyar rabbi”, akihez az ifjú rabbinövendék, atyja haragját magára vonva „Pozsonyból, az ortodoxia metropolisából” ment el, nem törődve a konzervatív vallási felfogásúak körében Löwről híresztelt méltatlan mendemondákkal.³¹⁷ Ezek a személye körüli mendemondák megosztották a zsidó községet, s megnehezítették Löw Lipót pápai helyzetét.

Löw Lipót volt a magyar zsidó sajtó kezdeményezője. Még Nagykanizsán indította meg későbbi lapjával azonos című, magyar nyelvű folyóiratát, a *Ben Chananjá*-t, amelynek egyetlen fü-

³¹⁴ Haraszi György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 62–64. p.

³¹⁵ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról*. = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 244. p.

³¹⁶ Szilágyi Sándor: Zsidó pap, tanár, orvos, diák a pápai református főiskola tanári testületében. = *Új Élet*, 1948. május 6. 8. p.; hiv.: Kiss Ernő: *A dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának története*. 1898. 259. p.

³¹⁷ Marczali Henrik: Emlékeim. = *Nyugat*, 1929. 688. p. – idézi: Dr. Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 244. p.

Pápa, zsinagóga

zete 1844-ben Otto Wigand lipcsei kiadónál jelent meg.³¹⁸ 1847-ben Pápán megjelentette a *Magyar Zsinagóga*-t, melynek célját a „felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság” izraeliták közötti elterjesztésében jelölte meg. A negyedévi megjelenéssel tervezett periodikum³¹⁹ sem jutott túl az első számon.³²⁰

Löw az első magasan képzett magyarországi rabbik közé tartozott, s nagy személyes tekintélye, politikai és tudományos súlya formálódott a magyar közéletben.

³¹⁸ Haraszti György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 63. p.

³¹⁹ Scheiber Sándor: Löw Lipót Magyar Zsinagógája. = *Új Élet*, 1952. május 15.

³²⁰ Zakar Péter: Tábori rabbik 1848–49-ben. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 90. p.

Szóval és írásban felvette a harcot a magyar zsidóság emancipációjáért, amelynek kivívásában jelentékeny része volt. Mint fia, Immánuel írta: A szabadság ígéretföldje neki a magyar alkotmányos élet. Attól kezdve, hogy átlépte az ország határát, Löw Lipótnak meggyőződése volt, hogy a legfontosabb zsidó közügy Magyarországon a magyarság túlsúlya, vezető hatalma, diadala.³²¹ A szabadelvűvé formálódó nemzeti progresszió győzelmében látta a zsidók polgárrá emelkedésének lehetőségét.

A kisvárosi közélet keretei közül kilépve, Kossuthtal folytatott híressé vált hírlapi vitájában sikeresen képviselte azt az álláspontot, hogy a zsidóság jogegyenlőségének biztosítását nem szabad összekapcsolni belső szervezetük és vallási szokásaik megreformálásával.³²² 1844. április 2-én, „Nyílt levél a zsidó emancipatio ügyében” című cikkében kijelentette, hogy a zsidóság nem nép, csak vallásfelekezet, Mózes polgári és teokráciai törvényei pedig már „ezelőtt tizennyolc századdal” eltöröltettek. Védelmébe vette viszont a vallási szabályokat, amelyek nem akadályozzák, hogy a zsidóság teljesítse hazája iránti kötelezettségét.³²³

Kossuth négy pontban összegzett álláspontjában leszögezte, hogy pusztán hitkülönbség miatt nem lehet valakit kizárni a politikai jogok élvezetéből. Másodszor: megkülönböztette a zsidó emancipáció politikai és szociális részét. Harmadszor azt írta, hogy a politikai emancipáció ideje elérkezett, noha a kérdés ezáltal nincs bevégezve. Negyedszer pedig úgy vélte, „hogy minden ok a zsidók állítólagos erkölcstelenségéből ellenhozatik, erőtlen, gyöngye, szeretetlen”. A vallási reform szükségességét azzal támasztotta alá, hogy Mózes vallása egyúttal valóságos „theocratiai

³²¹ Löw Immánuel: *Száz beszéd – 1900–1922*. Szeged, 1923, Schwarz Jenő kiadása, 164. p.

³²² Haraszti György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71–72. p.

³²³ Tárján G. Gábor: Jesásás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 41. p.

országglási rendszer”, ami a társadalomtól való elkülönülésben ölt testet. A vallásos dogmákat tehát szét kell választani a „vallásos szabály színébe öltöztetett politicalai institutio”-tól.³²⁴

A *Pesti Hírlap* 1847. június 22-ei számában Löw közzétette, hogy milyen alapelveket fogad el a vallási reformok és az integráció érdekében.

A Tóra és a Talmud tanításai alapján a zsidók mindenkit felebarátjuknak tekintenek, vallásától függetlenül. Magyarország az itt élő zsidók igazi hazája, s „azon leszünk, hogy irántai szeretettel... becsepegtessük híveink szívébe”. A rabbik minden erejükkel azt próbálják elérni, hogy több színvonalas zsidó iskolát hozzanak létre. A régen hirdetett, a fent említett elveknek nem megfelelő nézeteket elavultnak és érvénytelennek kell nyilvánítani. Megfelelő tankönyvek bevezetésére van szükség. Ennek a következőképpen, hogy „nyer a kormány értelmes és mívelt alattvalókat; nyer a nemzetiség lelkes s buzgó ápolókat”³²⁵

A vita tehát a lényegben, az emancipáció, a polgári egyenjogúság megadása tekintetében való egyetértést nem érintette. Kossuth számára a zsidó vallás reformja a szociális gátak lebontása miatt volt fontos. A vallásreformot Kossuth nemcsak a zsidóságtól, hanem a katolikusoktól is megkövetelte. Az érdekegyesítési politika és a késői jozefinizmus szellemében tartotta fontosnak a vallásreformot, ami nem az emancipáció feltételét jelentette. Olyan politikai rendszer képe lebegett Kossuth szeme előtt, amelyben a különböző felekezetek egyházai nem képezhetik a konzervatív, feudális politikai erők menedékhelyét.³²⁶

A hírlapi vitát követően Löw továbbra is a vallási reform, a magyar nyelv és kultúra, mindenekelőtt pedig a magyar államhoz

³²⁴ Zakar Péter: Jogegyenlősítési kísérlet – Löw Lipót és Kossuth Lajos vitája. = *Szeged*, 2003. június–július, 53–54. p.

³²⁵ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 43. p.

³²⁶ Zakar Péter: Jogegyenlősítési kísérlet – Löw Lipót és Kossuth Lajos vitája. = *Szeged*, 2003. június–július, 53–54. p.

való lojalitás híve maradt, sőt, 1847. április 19-én, V. Ferdinánd király születésnapján tartott prédikációja arra utal, hogy a korábbiaknál nagyobb figyelmet fordított a magyar társadalom izraelitákkal kapcsolatos véleményére.³²⁷

Az asszimiláció Löw Lipót szemében nem valláselhagyást és nem a környezetbe való atomizált felszívódást, hanem a zsidó közösség integrálódását jelentette a magyar nemzetbe.³²⁸ Löw Lipót ellenezte és elítélte a zsidó felekezetből történő kitérést, ezt az önző érdek megnyilvánulásának tartotta, ugyanakkor már a reformkor idején tagadta a zsidóság külön nemzetiségét. A zsidóság egyenjogúsítását a magyar nemzeti közösségekben látva megvalósíthatónak, kifejtette, hogy a zsidók a szétszóratás óta felekezetként élnek a népek között.³²⁹ *Zsinagógai örömhírnökünk* címmel 1861-ben azt fejtegette, hogy a zsidóság csak vallás (tehát nem nemzetiség), mert hiszen a héber nyelv nem él sehol.³³⁰

A forradalom a helybéli ellenfeleivel küzdő Löwöt buzgó tevékenységre készítette Pápán. 1848 májusában a zsidó közösség, rabbija, Löw Lipót vezetésével „a Tanácsnál hódolatát mutatta be, lemondva bírāja nevében az eddig általa viselt bírói címről, s ajánlva magát s hitsorsosait a város kegyességébe, bizodalmaiba és szeretetébe”. Miután a város bírāja elfogadta a hódolatot, figyelmeztette őket, hogy „jövőre nagyobb összejöveteleket a város tudta – különösen az ő helybenhagyása – nélkül ne tartsanak, és hogy számadásaikat minél előbb elkészíteni, a náluk levő árvaértékekkel együtt a városi hatósághoz beadni, illetőleg vizs-

³²⁷ Zakar Péter: Tábori rabbik 1848–49-ben. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 90. p.

³²⁸ Kecskeméti Károly hozzászólása Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001. Osiris Kiadónál megjelent könyvéhez, kézirat, 5. p.

³²⁹ Feuerstein Emil, dr.: Löw[!] Lipót = Ugyanő: *Egy marék virág, A magyarországi zsidóság szellemi öröksége. 1. köt.* Tel-Aviv, 1986, A Megőrkítési Emlékbizottság kiadása, 36. p.

³³⁰ Komlós Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. szám, 19. p.

gálata elébe terjeszteni siessenek.” Az emancipáció híveként, ha következetes akart lenni, ezt kellett tennie, a községnek meg kellett válnia önkormányzatisága mindazon elemeiről, amelyek nem a szűken vett vallásgyakorláshoz tartoztak. A közösségi élet teljességét szabályozott *község* ekként vált csupán *hitközséggé*. A hagyományokhoz ragaszkodók azonban – mivel a zsidó vallás az élet egész menetére szabályozást, *micvókat* ír elő – nem könnyen adták fel konzervatív, ortodox nézeteiket, s átkozták Löwöt és az újítókat.³³¹

Midőn a Veszprém megyei nemzetőrököt 1848 júliusában mozgósították, híveivel, mint táborigazgatóként a Drávaszabolcs–Sellye vonalra indult, a Dráva bal partját biztosítani. Kaposváron fáklyás zenével tisztelték meg. Szigetváron át a sellyei (Baranya megye) táborba mentek. Az itt tartott egyik prédikációját – *Az Isten velünk vagyunk!* – ki is nyomatta.³³² Augusztus 12–13-án hazaindult zászlóaljával, de (Balaton-) Füreden megállt, hogy gyógyíttassa magát.³³³ Ősszel több beszédet intézett az újoncokhoz. A Pápán november 26-án elmondott homíliájában (szentírás-magyarozatában) a 107. zsoltárt a szabadságharcosokat szimbolizáló szöveggé elemezte. Nyomatásban *A szélvészben hajózók* címmel jelent meg.

1848. december 30-án, szombaton este a Pápara bevonult osztrák katonák letartóztatták, mert feljelentői szerint „Kossuth mel-

³³¹ Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1998, *Múlt és Jövő*, 144. p. idézi Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 52 p.

³³² Löw Lipót: *Az Isten velünk vagyunk! Sellyén tartott Tábori beszéd – a pápai főrabbitól, Pápán a ref. főiskola betűivel 1848.* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 4–7. p.

³³³ Tarján G. Gábor: *Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi.* = *Valóság*, 2001. 12. szám, 47. p.; Löw Immanuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 191. p.

lett és a császár ellen prédikált”, de egy százados még aznap szabadon bocsátotta.³³⁴

1849. január végén megszűnt a hitközségi elemi iskola, mert a főispán immár nem tudott segíteni, az ortodoxok pedig beszüntették az iskolai járulék fizetését. A pápai zsidó község elhatározta, hogy tartózkodik a politizálástól, s csak vallási ügyekkel foglalkozik.³³⁵

1849. május 31-én csütörtökön meghívták az ismét magyar fennhatóság alá került megyeszékhelyre, „hogy a függetlenség proklamálásának megünneplésére ünnepi beszédet tartson, a többi felekezet is ünnepelvén azon a napon [vasárnap]. Az ünnepség a zsinagógában tartatott és a megyei hatóságok teljes számmal jelentek meg. Amint Löw a szószékre lépett, ezek levették a kalapot.”³³⁶ A tisztelet e jelének hatására megtörtént az a hihetetlen eset, hogy a zsinagógában lévő zsidó nők s férfiak is levették fejedőiket! Nemcsak Löw Lipót emlékezett meg naplójában a lelkes ünnepegről,³³⁷ de Francsics Károly, a nem éppen filozemita veszprémi borbélymester is megállapította: „Morvaország Csernahora helység szülöttje, s oly tiszta magyarsággal adá elő dicső szónoklatát, mintha legnagyobb magyar faj lett volna.”³³⁸ A beszéd annyira sikeresnek bizonyult, hogy június 6-án

³³⁴ Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 117. p.

³³⁵ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 48. p.

³³⁶ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 196. p.

³³⁷ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* című művéből idézi Löw Lipót naplóját Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról (második rész)*. = Évkönyv 1973/74., Budapest, 1974, MIOK, 197. p.

³³⁸ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról (második rész)*. = Évkönyv 1973/74. Budapest, 1974, MIOK, 197. p.

egy honvédtiszt – Vajda Elek alszázados³³⁹ – ment Pápara, hogy a kéziratot Görgeynek elvigye. Löw Lipót országosan ismert és elismert, jelentős személyiséggé vált.

Egy regényes életrajz szereplőjeként a zsidó emancipációs törvénynek a szabadságharc végnapjaiban történt elfogadásakor barátságával, Táncsics Mihállyal együtt a szegedi Zsótér-házban tett hitet a megvalósuló egyenjogúság mellett: „Kimondatott egy elv, amely a szabadság elve volt, egy egész népre, s nem válogatva hit- vagy faj alapon. Kimondatott egészen. Egy elv kicsiny lehet, de kikél a mag, mit elvként elvetett e nemzet, s majd egyszer nagyra nő...”³⁴⁰ Ugyanebben a műben a szerző Pulszky Ferencnek, a forradalmi kormány államtitkárának szájába adja Löw Lipót 1845-ben a *Jesajás, korunk tanítója* című füzetében megjelent emblematikus mondatát: „Honosítsa a zsinagóga a magyart, és reméljük, hogy a magyar is honosítandja a zsinagógát.”³⁴¹ E mondat jól illusztrálja a reformkori zsidóság reményeinek, céljainak összefonódását a magyar nemzeti modernizáció programjával.

A magyar érzelmű rabbi a szabadságharc leverése után nem kerülhette el a vizsgálati fogságot. Október 16-án vitték Szekesfehérvárra, 18-án a pesti Újépületbe szállították. Löw ellen a vád: felségsértés és lázítás,³⁴² mely akár halállal is büntethető. A feljelentést kiváltó ok: a hitközség megosztottsága. Német nyelvű börtönnaplójának³⁴³ 1849. november 30-i és decem-

³³⁹ Zakar Péter: Tábori rabbik 1848–49-ben. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 96. p.

³⁴⁰ Raj Tamás: Löw Lipót főrabbi regényes ábrázolásban. = *Új Élet*, 1969. augusztus 15. 2. p. – Posonyi László: *Bűnbak és áruló* című, az Ecclesia Kiadónál megjelent, Kuthy Lajosról szóló regényes életrajzában a főhős megbánja antiszemitizmusát.

³⁴¹ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = *Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanő: Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, *Múlt és Jövő*, 218. p.

³⁴² Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 117. p.

³⁴³ Magyar fordítását közreadja: Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám

ber 3-i bejegyzései valószínűleg erről tanúskodnak: „A legszörnyűbb óráim ... az volt, amikor az aljas Zalmen, mint ellentanú, szemben állt velem. Láthatóan zavarban volt, amikor belépett a szobába, de megpróbált uralkodni magán. Az ajtó előtt Glück Nátán és Grünbaum Joel álltak. ... Felolvasták az ellenem tett tanúvallomásokat: Unger Zalman, Glück Nátán, Berger József, Pollack vésnök, Schloss Jakab, Löwy Mendel.”³⁴⁴ Ezek az emberek Löw újításait ellenezve minden bizonnyal a zsidó önazonosságot vélték megőrizni, feltehetően bizalmatlanok voltak a társadalmi változásokkal szemben is. Az, hogy e válságos időben maguk is kiléptek a zsidó közegből, s a hatóság rendelkezésére álltak hitsorsosukkal szemben, nemcsak a beilleszkedési kényszer és a modernizáció elutasítására, de kicsinyes rosszindulatra is utalt. A védelem Pápa kiemelkedő személyiségeit sorakoztatta fel, mint például Koncz László apátplébánost, Willek Antal polgármestert és Festetics Leó grófot.³⁴⁵

Löw Lipót fogsága 1849. október 15-én kezdődött és december 14-én ért véget. Szabadulása báró Sina György (1782–1856) és felesége közbenjárásának volt köszönhető, amelyet József nádor (1776–1847) felett 1847-ben tartott emlékbeszédével érdemelt ki. A börtönből először apósághoz, Schwab Löw Arszlán pesti főrabbihoz ment Pesten az Orczy-házba. December 19-én este érkezett Páparára.³⁴⁶

Bár ellenfelei nem tudták elítéltetni, Pápán lakni már nem szeretett. A következő évben eredményesen folytak a szegedi hitközség és Löw Lipót tárgyalásai.

³⁴⁴ Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 118., 119. p.

³⁴⁵ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 49. p.

³⁴⁶ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 200. p.

A szabadságharc leverése után Haynau nagy sarcot vetett ki a szegedi zsidókra, tiltakozó küldötteiket börtönbe vetették. A szegedi zsidóság nemzeti érzéseire jellemző, hogy 1850. október 2-án mégis Löw Lipótot választották rabbijuknak, akit a hatalom szabadulása után is figyeltetett.³⁴⁷ Löw akkor, amikor még a Kosuth-szakállt is betiltották, tüntetőleg magyar ruhában járt.³⁴⁸ 1850. november 15-én levélben elfogadta a szegedi rabbi és iskolaigazgatói állást, december 10-én érkezett Szegedre, s beköszöntőjét még aznap megtartotta.³⁴⁹

Szegedi megtelepedésével véget ért a vándorlások kora, s bár csábították más városokba, a Tisza partjáról nem költözött el. Első felesége halála után 1853-ban újból megnősült, második felesége Redlich Borbála (Ókanizsa, 1825. április 19. – Budapest, 1902. augusztus 16.) lett.³⁵⁰ Az asszonyt a szabadságharc tette özvegygé, a forradalom agitátora és kényszerű áldozata találtak egymásra Szegeden.³⁵¹ E házasságból is hét gyermek született.³⁵²

A szegedi esztendők jelentették Löw Lipót életében az aranykort.

³⁴⁷ Feuerstein Emil, dr.: Löw [!] Lipót. = Ugyanő: *Egy marék virág, A magyarországi zsidóság szellemi öröksége. 1. köt.* Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 38. p.; Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 51. p.

³⁴⁸ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei.* Budapest, 1991, Panoráma, 115. p.

³⁴⁹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig.* Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 204. p.

³⁵⁰ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak.* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

³⁵¹ Hidvégi Máté: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre. = Ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak.* Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 12. p.

³⁵² Hidvégi Máté: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116–124. p.

Lőw szegedi működésének kezdetén a város lakossága ötvenkétezer, két-három év múlva ötvenhatezer főt tett ki, ez utóbbi létszámból 2709 volt izraelita.³⁵³

Lőw Lipót hivatalba lépése után újból bevezette a régebben Szegeden már magyarul mondott, de beszűntetett, a királyért és hazáért és községért való imát. 1851-ben elhárította egyházi tanításainak, magyarán: prédikációinak cenzúrázását, egy helybeli anekdota szerint azzal, hogy a Szentírást mutatta be cenzúrázás végett.³⁵⁴ Ennek következtében Szegeden internálták. 1863-ban az 1850 és 1858 között volt megyefőnök, Bonyhády (Perczel) István által diktált hitközségi szervezetet újjal cserélte fel.³⁵⁵ Minden eszközzel törekedett előmozdítani a zsidók magyarosodását és művelődését. Az istentisztelet formáit a nemesebb ízlés követelményeihez igyekezett alkalmazni.³⁵⁶ 1851 januárjától elhagyta az esketéseknel addig szokásban volt hagyományos pohártörést. Rendet és méltóságot vitt a zsinagógai szertartásokba. Vallási nézeteit továbbra sem a maradiság jellemezte.

Lőw Lipót 1850 és 1855 között igazgatta az iskolát.³⁵⁷

Még Nagykanizsán publikálta a zsidó népiskolák általa kidolgozott programját.³⁵⁸ A rendes népiskolának szerinte hármas

³⁵³ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Lőw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 51. p.

³⁵⁴ Temesi Ferenc: *Por. 1. köt.* Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 89. p.;

³⁵⁵ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez.* Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 179. p.

³⁵⁶ Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon.* Budapest, 1929, 543–544. p.

³⁵⁷ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Lőw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 53. p.

³⁵⁸ Hidvégi Máté: Lőw Lipót emlékezete. = *Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: Lőw Lipót beszédei.* Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 217. p.

Telcs Ede: Löw Lipót

tendenciája van: tisztán emberi, zsidó vallásos és magyar nemzeti.³⁵⁹

Löw nevéhez fűződik a lányiskola 1851. május 14-ei megnyitása.³⁶⁰ A már nem kis tekintélyű mester kijelentette, hogy „oly községben, melyben rendes iskolát és karéneskes istentisztele-

³⁵⁹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 180. p.

³⁶⁰ Tarján G. Gábor: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 53. p.

tet nem tudna behozni, nem működhetik.”³⁶¹ Szegeden 1856-ban Löw szorgalmazására „a karének behozása és a vezetésére képesített kántor alkalmazása elhatározottatott. 1857. május 11-én Weisz Oszvald személyében a hitközség jeles képzettségű kántort választott.”³⁶² Bizonyára országos elismertsége következtében lett Löw Lipót 1857-ben a Csongrád megyei zsidó népiskolák első kinevezett tanfelügyelője.³⁶³

Tankönyvszerzőként is igyekezett hatással lenni a nevelésre. *A Bibliai történet zsidó tanulók számára* magyarul 1864-ben jelent meg először, s 1885-ben már az ötödik kiadásnál tartott.³⁶⁴

Löw Lipót szegedi rabbira Kármán Mór (1843–1915), a magyar pedagógia tudományának egyik megalapítója, aki a királytól magyar nemességet, tanártársaitól a Praeceptor Hungariae (a magyar nemzet nevelője) nevet kapta,³⁶⁵ – úgy emlékezett, hogy „ő nem magyar zsidókká akart bennünket nevelni, hanem zsidó magyarokká.”³⁶⁶ A szegedi gimnáziumban Löw Lipót a hittanára volt Angyal Dávid későbbi történettudósna. Ő írta Löwről: „A szabadságharc ideiből ismeretes magyar érzelmű rabbi leckéi lekötötték figyelmünket”. Elbeszélte még azt is, mekkora öröme volt tanárunknak, mikor fiát kinevezték az ügyészséghez, ami ek-

³⁶¹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 182. p.

³⁶² Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 211. p.

³⁶³ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 58. p.

³⁶⁴ Tarján G. Gábor: *Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = Valóság*, 2001. 12. szám, 53. p.

³⁶⁵ Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka*. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1997, Ex libris Kiadó, 122. p.

³⁶⁶ Kármán Mór: *A zsidóság hívatása és a rabbiság feladata. = Múlt és Jövő*, 1914. január, 3. p.

kor történt meg először zsidó emberrel Magyarországon.³⁶⁷ Dr. Löw Tóbiás 1844-ben született, főügyész-helyettesi kinevezésére huszonhat éves korában került sor. Ő indította meg a *Magyar Igazságügy* című folyóiratot. Dr. Löw Tóbiás fiatalon, harminchat éves korában halt meg.³⁶⁸

Löw Lipót szegedi működése során a megújult emancipációs törekvések propagátora volt. A Zacherias Frankel (1801–1875) 1840-ben Drezdában megjelent jogtörténeti művére épülő, s annak szászországi sikerét megisméltő előadása a Magyar Tudományos Akadémián (*A zsidó eskü múltja*. Pest, 1868.) jelentős szerepet játszott a zsidókat megszégyenítő középkori rekvizitum eltörlésében.

Az ortodoxiával szemben valódi reformokra törekedett, de mint később maga is beismerte, számításba vette korának korlátait. Annak a héttagú bizottságnak a tagjaként, amely törvényelőkészítő tevékenységet végzett, kidolgozott egy, a neológia programjának tekinthető tervezetet. A vallástörvényből, azaz a halákhából nem engedett, de vallotta a vallási parancsolatok mindenfajta kényszerítéséről való lemondást.³⁶⁹ A zsidó felekezet országos megszervezése érdekében terjedelmes szabályzatot dolgozott ki. Mint a rabbinikus reform híve, Löw igyekezett a reformmozgalmat a vallástörvényi hagyományokkal összeegyeztetni, annak keretei között tartani. Álláspontja és személyes ellentétek miatt nem vett részt a magyarországi zsidóság ketté- (tulajdonképpen háromfelé) szakadását eredményező 1868/69. évi országos kongresszuson, és az ez alkalomból kiadott röpiratában (*Die Jüdischen Wirren in Ungarn*. Pest, 1868.) közeledett

³⁶⁷ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 244. p.

³⁶⁸ Bródy Ernő: Dr. Löw Tóbiás. = *Új Élet*, 1958. október 15. 5. p.

³⁶⁹ Katz, Jákov: A begyógyítatlan szakítás. = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. szám, 38–39. p.

az ortodox felfogáshoz. 1868-ban pontosan tudta, hogy az ortodox hajlíthatatlanság leküzdhetetlen.³⁷⁰

Löw a hatvanas évek végén világosan felismerte, hogy a reformok túlhajtása szakadáshoz vezethet, ami a zsidó közösség fennmaradását is veszélybe sodorhatja. Löw mindig az arany közép-utat kereste, de míg a fiatal Löw a reformfolyamat élére állt, s így maga is rombolta a hagyományos zsidóság épületét, addig az idős Löw már megrettent a rombolás mértékétől, s inkább lassította volna a reformokat.³⁷¹ 1871-ben mégis részt vett a zsidóság megreformálásával foglalkozó augsburgi zsidó kongresszuson.³⁷²

Egy zsidó irodalmi társulat alapításának és a héber Biblia zsidók számára történő magyar fordításának tervét elsőnek vetette föl. Rabbiképző intézet létesítéséért is síkra szállt.³⁷³ Vele dolgoztatták ki az intézmény tervezetét, s felkínálták neki a leendő felsőfokú tanintézetben az igazgatóságot.³⁷⁴ 1867. október 13-án meghívták a Berlieni Hittudományi iskola igazgatójának.³⁷⁵ Megválasztották és meghívták főrabbinak 1851-ben Lembergbe, 1856-ban Brünnebe, 1869-ben Bukarestbe. 1850-ben magántanári állást kínáltak neki a pápai református teológián, 1871-ben professzor lehetett volna a berlini rabbi-szemináriumban.³⁷⁶

³⁷⁰ Kecskeméti Károly hozzászólása Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris Kiadónál megjelent könyvéhez, kézirat, 7. p.

³⁷¹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 218. p.

³⁷² Marjanucz László: *Löw Immanuel tragikus sorsa a háború végén* című előadásában hivatkozott a *Szegedi Híradó* 1871. évi 86. számára. <http://www.or-zse.hu/resp/marjunc-szeged2003.htm>

³⁷³ Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929, 543–544. p.

³⁷⁴ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immanuel felett*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 259. p.

³⁷⁵ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*. Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 179. p.

³⁷⁶ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 226. p.

Több városba meghívták zsinagógai ünnepekre, templomszentelésekre (Hódmezővásárhely – 1857. május 15-én,³⁷⁷ Pápa, Ókanizsa, Zimony, Székesfehérvár és Győr³⁷⁸). Nyomtatásban megjelent győri templomavató beszéde.³⁷⁹ Veszprémben, 1849-es nagy beszédének színhelyére 1865-ben hívták vissza. Az új zsinagóga felavatását Löw is, Hochmut Ábrahám veszprémi rabbi is magyar nyelvű beszéddel tartotta meg.³⁸⁰ A pécsi zsinagógát 1869. július 22-én avatta fel.³⁸¹ A nagyváradi zsidó templom felavatásán, 1861. augusztus 16-án, midőn Löw bejelentette, hogy a nagyváradi zsidó hitközség elszakadt az ortodoxiától, s imádságait magyarul akarja elmondani, a főispán és a megyei tisztikar jelenlétében talán először hangzott el zsidó templomban nemzeti imádságunk, a *Szózat*.³⁸²

Közéleti és tudományos tevékenysége révén Löw nagy tekintélyre tett szert kortársai körében. Szeged megbecsülte, tagja volt a városi közgyűlésnek.³⁸³ Midőn a város első ízben megíratta történetét Varga Ferenc plébánossal, annak bírálatát és kiegészítését a főrabbi vezette.

Rábízták a magyar irodalomtörténet megalapítója, Toldy Ferenc, ötvenéves írói jubileuma alkalmából szervezett ünnep-

³⁷⁷ Szigeti János: A hódmezővásárhelyi hitközség múltja és jelene. = *Új Élet*, 2001. január 1., 5. p.

³⁷⁸ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

³⁷⁹ Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Kallós Henrik előszavával. Függelékül Löw Lipót templomavató beszéde. Győr, 1930, a szerző kiadása, 236 p.

³⁸⁰ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról (második rész)*. = Évkönyv 1973/74. Budapest, 1974, MIOK, 197. p.

³⁸¹ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról (harmadik rész)*. = Évkönyv 1975/76. Budapest, 1976, MIOK, 306. p.

³⁸² Csetényi Imre: A provisorium korának zsidó művészei a napisajtó tükrében. = Scheiber Sándor (szerk.): *Keleti dolgozatok Löw Immanuel emlékére*. Budapest, 1947, 64–65. p.

³⁸³ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

ség vezetését is. A szegedi kaszinói banketten 1871 májusában elmondott beszédében Löw Toldy magyar kultúrát gyarapító munkásságának méltatását összekötötte a szűkebb pátria, Szeged magyarságának kiemelésével. A magyar városokat két csoportra osztva kiemelte, hogy azok között, amelyek „saját fiaik által a magyar irodalomnak történetéhez anyagot szolgáltatnak”, az első – öt ilyen *fia* lévén – Szeged. A szónok nagyszerű stílusát a szellemes záró szójáték érzékelteti: „A magyar politikai szónoklat... amikor Toldy Ferenc született, nem is létezék. A politikai szónoklatok deák nyelven beszéltek. Mai napon van számos politikai szónok, ki Deák nyelvén szól, de deák nyelven senki!”³⁸⁴

A városi küldöttség élén Szeged nevében Löw Lipót ajánlotta fel Horváth Mihály történetíró-püspöknek a képviselői mandátumot (1869).³⁸⁵

A városi könyvtár szabályzatát Reizner János főjegyzővel együtt készítette el. Ők ketten a múzeum létrehozását is megindították, de annak megnyitására csak Löw halála után került sor.³⁸⁶

Löw szegedi megjelenése előtt Magyarországon zsidó ember tollából kevés irodalmi vagy tudományos alkotás született. Első nagyobb terjedelmű munkája a *Maftéach*, a zsidó exegézis (szentírás-magyarázat) történetének egyik értékes alkotása.³⁸⁷ Mint szaktudós, a talmudi régiségek tudományát művelte kiváló sikerrel. Ide tartozik két legnagyobb munkája: *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden* (1870) és *Die Lebensalter in der*

³⁸⁴ *Löw Lipót kiadatlan beszéde Toldy Ferencről, 1871-ből.* Ararát – magyar zsidó évkönyv. Szerk.: Komlós Aladár. Budapest, 1943 – 5704. Országos Izraelita Leányárvaház, 157 p.; 73–76. p.

³⁸⁵ Löw Immánuel: *Száz beszéd – 1900–1922.* Szeged, 1923, Schwarz Jenő kiadása, 160. p.

³⁸⁶ Tarján G. Gábor: Jesászs próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 57. p.

³⁸⁷ Schöner Alfréd: *191 évvel ezelőtt született Löw Lipót.* = az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem honlapján (rabbi.hu/ev/low/htm).

jüdischen Litteratur (1875). Az utóbbi – általános és vallástörténeti jelentőségén túl a fejlődésbiológia kultúrtörténetének máig páratlan forrásműve.³⁸⁸ Egyéb nevezetesebb művei: *Zsidó erő* (1868), *Der jüdische Kongress* (1871). A magyarországi rabbik közül 1870-ben elsőként adta ki nyomtatásban zsinagógai beszédeinek gyűjteményét.³⁸⁹ Kisebb munkáit fia, Löw Immánuel adta ki öt kötetben *Gesammelte Schriften* címen, 1889 és 1900 között.³⁹⁰ Életrajzát tárgyalja Hochmut Abraham: *Leopold Loew* című német nyelvű nagy monográfiája.³⁹¹

Szegedet tíz évre a zsidó tudomány egyik európai központjává tette folyóirata, a *Ben Chananja* (1858–1867). A lap munkatársai és levelezői Magyarországon kívül Londonból, Párizsból, New Yorkból, Bécsből, Drezdából küldték írásaikat Szegedre.³⁹²

Szaktudósként elsőként foglalkozott a magyar zsidóság történetével. A haza iránt érzett szeretetét bizonyítják azok az ünnepek, melyeket Klauzál Gábor, Eötvös József emlékére rendezett. Széchenyi István halálakor történelmi párhuzamot vont a legnagyobb magyar és Sámuel próféta között, s emlékbeszédét nyomtatásban is megjelentette.³⁹³ Elsőként alkalmazta az orgonával kísért istentiszteletet és elsőként a magyar nyelvű hit-szónoklatot. Nem ő az első, aki a zsinagógában magyarul prédikált, de ő a zsinagógai szószék megmagyarosítója.³⁹⁴

³⁸⁸ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanő: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 227. p

³⁸⁹ Komlós Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. szám, 19. p.

³⁹⁰ Haraszti György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71–72. p.

³⁹¹ Újvári Péter: (szerk.): *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929, 543–544. p.

³⁹² Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak*. Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 70. p.

³⁹³ Löw Lipót: *Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamban*. Szeged, 1860, Burger Zsigmond, 16 p.

³⁹⁴ Schöner Alfréd: Löw Lipót, a példakép. = *Új Élet*, 1975. október 1. 3. p.

Löw Lipót utolsó prédikációját három nappal a halála előtt, lázas betegen még elmondta. 1875. október 13-án, a sátoros ünnep előestéjén elhalálozott.³⁹⁵ Október 17-i temetésén Szegedről 14 csoportban, vidékről 39 csoportban vettek részt tisztelői.³⁹⁶ Egy újsághíradásból tudható, hogy a végtisztességen résztvevők lefoglalták az összes bérkocsit, s az előre fölajánlott magánkocsik sem bizonyultak elegendőnek.³⁹⁷

A családhoz érkezett első részvétnyilvánítások között ott volt Kossuth Lajosé is.³⁹⁸ Löw elhunytá alkalmával a város az 1875. október 17-i közgyűlés jegyzőkönyvében örökítette meg érdekeit, mert működése az egész tudományos világ előtt figyelmet keltett „a haza, az alkotmány, a magyar nyelv és nemzetiség érdekében tett nagybecsű szolgálatait, ezen város jóléte és előmenetele, különösen műveltségi viszonyainak fejlesztése érdekében tett fáradozásai” révén.³⁹⁹

Kiss József „Löw Lipót emlékezete” című költeménye 1876. október 13-án, a *Jahrzeit* alkalmából hangzott el.⁴⁰⁰

Löw Lipót emlékezete – Halála évfordulóján

(Fölvastatott a szegedi olvasóegylet által rendezett Löw-ünnepélyen[!] október 13-án.)

³⁹⁵ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Összegyűjtötte és az utószót írta ugyanó: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 231. p.

³⁹⁶ Dr. Schindler József: Löw Lipót halálának 75. évfordulóján. = *Új Élet*, 1950. október 8., 3–4. p.

³⁹⁷ *Szegedi Híradó*, 1875. október 17. (17. évfolyam 125. szám) 3. p.

³⁹⁸ Hidvégi Máté: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak. – Emlékezés Löw Immánuelre. = Ugyanó: *Tenyeremre rajzoltalak*. Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 13. p.

³⁹⁹ Kristó Gyula (sorozatszerk.): *Szeged története*. 3/2. köt. Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár, 931–932. p.

⁴⁰⁰ Az olvasóegyleti rendezvény műsorát, valamint Kiss József 80 soros költeményét közölte a *Szegedi Híradó* 1876. október 15. 2. p.

Öldöklő angyal szerte jára,
 Halálos árnyék járt nyomába,
 És cédrusok halomra dőltek.
 Ó, gyászos éve volt e földnek,
 Melyt Duna-Tisza árja mos,
 A végzetes sort te kezdéd meg,
 Kit ma elgyászol fohász, ének –
 Egy éve most – egy éve most!

„A tudomány fölkenntje ment el!”
 Sohajtott föl százezer ember.
 „Meghalt a hős, a reformátor!”
 Zokogott föl egy egész tábor
 Közel és távol annyian;
 De egész nemzet ajka sugta,
 Merülve gyászba, néma búba:
 „Az én igaz és hű fiam!”

Pedig bölcsője nem itt rengett,
 S mely ajkán oly édesen zengett,
 A honi nyelv – zamatos telylyel:
 Nem szívta be az anyatejjel,
 Nem gügyögé, mint gyermek azt:
 De szive reszketett utána,
 És ugy felitta azt magába,
 Mint harmatot a friss haraszt.

Idegen volt soká, sokáig –
 És küzdte kétzes, zord csatáit
 A fénynek a sötétség ellen,
 Mint egy illési Titánszellem,
 Haragvón, zordan, egyedül!
 Volt pillanat: győzött a kétely:
 „Ó végy uram magadho' végy el!
 A te szolgád már kimerült.”

*Mert en-fajta – örök gyalázat! –
Volt első, ki ellene lázadt,
Meghurcolták nevét a sárba; –
Kiközösítve – megdobálva –
A nagyság és fény útja ez:
Gyógyírt lehelni száz sebére,
Eljött a Múzsza szép testvére,
Ki árnyat, gondot ellegyez.*

*Bűvös ölen a Tudománynak,
Számára uj ifjuság támadt,
Búvár lelke a ködbe mélyedt
S avult penészes régiségek
Nyitját kutatta vakmerőn,
A holt betű neki föléledt
És beszélt csodabölcsséget.
Mely tova cseng – örök időn.*

*És jött egy nap, a mely meghozta
Küzdése bérít kamatozva,
Börtön megnyílt – békók szétmáltak,
Ünnep volt – a világosságnak
Világra szóló ünnepe!
És bár e napot várva lesve –
Setét haját a dér megeste:
Ismét megíjodott vele!*

*Dicsőitnélek óda-szárnyon,
De fáj a seb még – csak hadd fájjon! –
Az ajk szöglete meg-meg moccan,
S még nem nézhetjük képed hosszan
Köny nélkül a terem falán –
Mozdulat, hang még élve élnek,
S tieid még álmodnak véled!...
Az ódahangra még korán!...*

*Fülünkbe csendül szavad érce,
Mint pattogott, ah, élc az élcre!
Szikrázó elméd szivárványa
A sziporkákat miként hányja,
Örök forrásból pazaron. –
Emitt a szék – amott az asztal
És itt a könyv – már nem marasztal,
Te túl vagy a végső lapon.*

*Hősök hunynak – regék születnek! ...
Maholnap te is úgy jelensz meg,
Mint a szent harcok bajnok-árnya,
Emberfölötti magasságba.
Fejeden a honvédcsákó,
Piros vér a lengő taláron,
Mint tünemény – miként egy álom,
Csataködből fel-felszálló!!*

Születésnek századik évfordulója alkalmából 1911. június 4-étől a Zsinagóga utca (a mai Bolyai János utca) nevét Löw Lipót utcára változtatták.⁴⁰¹ 1920-ban jobboldaliak Páter István utcára változtatták a nevet, majd miután a kedvezményezett Zdravec Izván tiltakozott, a Levente utca táblát szögezték fel. A hatóság visszaállította az eredeti, Löw Lipót utca nevet, amely 1942-ig a helyén maradt.

Löw Lipót síremlékét, melyet fia tervezett,⁴⁰² a család és a hitközség együttesen állította. 1876. október 19-én Bächer Vilmos

⁴⁰¹ Tarján G. Gábor: Jesásjás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. 12. szám, 60. p.

⁴⁰² Dr. Schindler József: Löw Lipót halálának 75. évfordulóján. = *Új Élet*, 1950. október 8., 3–4. p.

avatta fel. Sírfelirata héber, német és magyar nyelvű. A héber szöveg Löw Immánuelről, a magyar sírvers Löw Sámuelről való.⁴⁰³

*A vallás, haza és tudomány szentelt lobogóját
Békében s harcban sok diadalra vivé.
Nyugszik a bajnok most, községe, családja siratja.
Emlékét őrzik: hit, haza és tudomány.*

A héber sírfelirat fordítását Hidvégi Máté végezte el.⁴⁰⁴

„ITT VAN ELREJTVE URUNK, RABBINK ÉS TANÍTÓNK, A RAGYOGÓ RABBI, A TISZTELETREMÉLTÓ HARAV JEHUDA LEIBUS, ÁLDOTT LEGYEN AZ EMLÉKEZETE, AKI A MI TISZTELETRE MÉLTÓ TANÍTÓNKNAK, MESTERÜNKNEK ÉS RABBINKNAK, AZ ÁLDOTT EMLÉKŰ MOSE LÖWNEK VOLT A FIA. A MORVA TARTOMÁNYBAN, CZERNAHORÁN SZÜLETETT A KIS IDŐSZÁMÍTÁS SZERINTI 571. ÉVBEN. A KÖRNYÉK RAGYOGÓ ÉS BÖLCS TANÍTÓINÁL SZOLGÁLT. RABBINAK MEGVÁLASZTATOTT A NAGYKANIZSAI SZENT GYÜLEKEZETBEN A 601. ÉVBEN, A PÁPAIBAN A 607. ÉVBEN, ÉS ITT, SZEGED ÉS KÖRNYÉKE SZENT GYÜLEKEZETÉBEN A 611. ÉVBEN. A 636. ÉV SÁTOROS ÜNNEPÉNEK ELŐESTÉJÉN LELKE VISSZAGYŰJTETETT A MINDENHATÓHOZ. A KÖZTES NAPOK MÁSODIK NAPJÁN VÁROSÁNAK NÉPE ÉS ORSZÁGUNK LEGTÖBB SZENT GYÜLEKEZETÉNEK KÜLDÖTTTSÉGE ELKÍSÉRTE ÖT SÍRJÁHOZ. MAGASZTALTÁK, AHOGY AZT TISZTELETE MEGKÍVÁNTA, MERT A SZOMORÚSÁG NAGY VOLT ÉS SZÍVET TÉPŐ.”

⁴⁰³ Bold. Löw Lipót főrabbi síremlékének ünnepélyes felavatása. = *Szegedi Híradó*, 1876. okt. 20-án, 2. p.; valamint: Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 248. p.

⁴⁰⁴ Hidvégi Máté: Löw Lipót emlékezete. = Ugyanó: összegyűjtötte és az utószót írta: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő, 231–232. p.

A síremléken megörökített tudományos munkái:

Reform des rabbinischen Ritus. 1839.

Zur Geschichte der Juden in Ungarn. 1846.

Zsinagógai beszédek. 1870.

Der Jüdische Kongress. 1871.

Graphische Requisiten und Erzeugnisse. 1870.

Die Lebesalter in der jüd. Literatur. 1875.

LÖW IMMÁNUEL

Löw Lipót fia és rabbiként is utóda Szegeden született 1854. január 20-án.⁴⁰⁵ Az apja második házasságából származó Löw Immánuel születésekor atyja 43. életévében járt. Az ő tizennégy gyermeke közül nem Immánuel volt az egyetlen, akinek apai örökségül a magyar kultúra szeretete és gyarapítása jutott. Löw Vilmos magyar népdalokat, Petőfit, Madáchot fordított és adott ki a múlt század fordulóján New Yorkban.⁴⁰⁶

Löw Immánuel alap- és középfokú iskoláit Szegeden végezte. 1871-ben a kegyesrendi gimnázium Eötvös József-gyászünnepélyén, a városházán az egyik megemlékező a maturandus Löw Immánuel volt.⁴⁰⁷

Felsőfokú tanulmányait Berlinben folytatta A Lehranstaltba került, amely a fejlődés kezdetén álló modern zsidótudomány otthona volt.⁴⁰⁸

Szegeden 1874. szeptember 27-én prédikált először, édesapja templomában, ahol Löw Lipót saját szószékéről addig csak tanítványát, Kármán Mórt hallotta prédikálni.⁴⁰⁹ Löw Lipót 1875

⁴⁰⁵ Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929, 543. p. és Haraszti György: A „Ben Chananja” szerkesztője. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 77. p.

⁴⁰⁶ Bálint Sándor: Löw Immánuel emlékezete. = *Tiszatáj*, 1948. 7–8. sz., 355–356. p.; Scheiber Sándor: Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez. = *Tiszatáj*, 1945. 4. szám, 36. p., valamint Zsadányi Oszkár: *The tragedy of Man*. = *Új Élet*, 1964. május 1. 5. p.

⁴⁰⁷ Marjanucz László: *A szegedi zsinagógától a felsőházi tagságig*. = *Szeged*, 2004. február, 12. p.

⁴⁰⁸ Feuerstein Emil: Löw Immánuel. = Ugyanó: *Egy marék virág*. 3. köt. Tel-Aviv, é. n., a szerző kiadása, 81. p.

⁴⁰⁹ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 214. p. és Marjanucz László: *A szegedi zsinagógától a felsőházi tagságig*. = *Szeged*, 2004, február, 12. p.

Löw Lipót síremléke

októberében bekövetkezett halálakor Immánuel hazatért, és beszédet mondott atyja koporsója előtt: „Nem dicsérlek, nem magasztallak; de megfogadom, hogy ha a Mindenható erőt ad és képességet, irodalmi emléken fogom elmondani, miért lelkesültél, mit tettél, miért küzdöttél.”⁴¹⁰

1878. szeptember 8-tól – Bächer Vilmos rabbi helyettes ideiglenes közreműködését követően – lett Löw Immánuel szegedi rabbi.

Az 1879. március 12-én betört árvíz idején személyesen mentette ki az Öregtemplomból a tóratekerceket ladikon.⁴¹¹

⁴¹⁰ Hidvégi Máté: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre. = Ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*. Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 13–14. p.

⁴¹¹ Raj Tamás: Emlékezés Löw Immánuelre. = *Új Élet*, 1965. augusztus 1. 2. p.

Egy több helyen felbukkant anekdota jelzi, hogy az ekkor még fiatal rabbit szülővárosa korán elismerte, magáénak vallotta.

„Löw a nagy víz után felkereste a tekintélyes Kreminger prépostot, a belvárosi plébánost. – Tisztelendő uram, baj van – szólott hozzá. – Mi baj van, édös fiam – kérdi vissza az idősebb kolléga. – Hát az a baj, hogy eltemettünk egy szöröncsétlen embört, aki mögfulladt az árban, s azóta kiderült, hogy nem volt zsidó. – És mit szolt hozzá? – kérdezte bölcs nyugalommal a plébános. – Már kicsoda? – rökönyödött meg Löw Immánuel. – Természetesen a halott. – Hát ő bizony már nem szolt sömmit. – Akkor pedig hallgasson tisztelendő öcsémuram is! – nyugtatta meg ifjú kartársát a katolikus pap.”

Löw 1879-től, a nagy árvíz esztendejétől igazgatta az iskolát. Édesapja munkásságát követve 1879-ben pedálharmóniumot szerzetetett be, amely a rendes istentiszteleten először 1885. február 6-án szólalt meg.⁴¹² Löw Immánuel 1881. augusztus 14-én főrabbi lett.⁴¹³

A magyar nyelvű zsinagógai szónoklat művésze volt, akinek több kötetben megjelent beszédei a magyar széppróza legkiválóbb termékeihez tartoznak. Szegeden a századfordulón hárman kaptak a Magyar Tudományos Akadémia élő nyelvkincsünket egybegyűjtendő nagy szótárához címszójegyzékét: Tömörkény István (1866–1917), Kovács János (1852–1918) és Löw Immánuel.⁴¹⁴

Már fiatal korában feltűnt és idővel világhírré tett szert tudományos körökben mint a héber és arám nyelv lexikográfusa és az

⁴¹² Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomatott Endrényi Lajos és társánál, 211. p.

⁴¹³ Löw Immánuel–Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomatott Endrényi Lajos és társánál, 252. p.

⁴¹⁴ Csongor Győző: Aki az Úr szólejében dolgozott. = *Szeged*, 1994. szeptember, 29. p.

ókori zsidó néprajz ismerője. 1911-ben nem akart bécsi főrabbi lenni, mert el kellett volna szülővárosát hagynia.⁴¹⁵

Blau Lajos „a földkerekség legtudósabb rabbijának” mondotta.⁴¹⁶ Fleischer, a lipcsei egyetem orientalista adta Löwnnek azt a feladatot, hogy tisztázza a zsidó irodalom reáliákra vonatkozó szókincsét. Magyarországon Haynald Lajos kalocsai érsek a téma egy részletkérdésével foglalkozván áldozatos barátsággal támogatta a fiatal zsidó kartársat, aki végül kereken 70 esztendő tisztelettel ennek a kutatásnak.⁴¹⁷ Doktori disszertációja (*Aramäische Pflanzennamen*. Wien, 1881.) 1200 arameus növénynevet vizsgált. A szőlővel és a borral 139 lapon foglalkozott.⁴¹⁸

A Gesenius (1786–1842) -féle nagy héber szótár több kiadásának társszerkesztője volt. Dolgozott Krausz Sámuelnek (1866–1948) a zsidó irodalom görög-latin kölcsönszavait összegyűjtő szótárába és talmudi régiségtanába, szócikkei vannak Gustaf Hermann Dalman (1855–1941) héber–arám szótárában; Carl Brockelmann (1868–1956), Robert Payne Smith (1819–1895) és Rubens Duval (1839–1911) szír szótáraiban.⁴¹⁹ A magyar 1989-ben megjelent Bibliai lexikon egyik szócikkében még hivatkoznak fogalom-értelmezésére.⁴²⁰

Atya nyomdokain Löw Immánuel vetette fel a teljes – zsidó kézből származó – magyar bibliafordítás dolgát. Az Izraeli-

⁴¹⁵ Bálint Sándor: Löw Immánuel emlékezete. = *Tiszatáj*, 1948. 7–8. sz. 355–356. p.

⁴¹⁶ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 259. p.

⁴¹⁷ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 262. p.

⁴¹⁸ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden 1969. június 29-én*. = *Múlt és Jövő*, 1989. 2. sz. 36–38. p.

⁴¹⁹ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 262. p.

⁴²⁰ Haag, Herbert, dr.: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat, 1791 p. = *Bibel-Lexikon*. Herausgegeben von Prof. Dr. Herbert Haag, Thübingen. Eisedeln – Zürich – Köln, 1967, Benziger Verlag.

ta Magyar Irodalmi Társulat bibliakiadása szerkesztőbizottságának közlése szerint a szegedi főrabbi átadta a társulatnak a Szentírás majdnem összes könyvének fordítását, amelyet a magyar rabbikar több tagja végzett. E fordításokat a tervezett mű alapjául fogadták el.⁴²¹

Fő műve: *Die Flora der Juden*, amely 1924-től 1934-ig négy kötetben jelent meg.⁴²²

Megírása elkezdésének hátterében az állt, hogy 1920-ban egy provokátor újságíró valótlanságokat tartalmazó vezércikke miatt tizennégy havi fogságot szenvedett. Erről a részben házi őrizetben eltöltött időről írta Móra Ferenc: „Csak a legfegyelmettebb agy s a maga igazát ismerő erős lélek, a *conscia mens recti* képes arra, hogy a mezők liliomaival elhessegesse magától az utcáról beleselkedő gyűlölet komor árnyait s a rabság megállott mutatóujjú szabad szellemével olyan monumentumot emeljen magának, amelynek tövében rágalmozói egynapos penészek se lehetnének.”⁴²³ Az elnyomorodott, vak, megvetett és tönkrement rágalmozót évek múlva Löw közbenjárására helyezték el a pesti zsidó kórházban.⁴²⁴

Meg akarta fejteni a zsidó irodalomban és életben ismert növény-, állat- és ásványneveket; be akarta mutatni szerepüket a Szentírásban, a hagyományos irodalomban, misztikában, művészetben, költészetben, rítusban, néphitben, babonában, népszokásokban, népköltészetben, játékokban, közmondásokban, gyógyászatban, konyhában, zsidó személy- s helynevekben és a

⁴²¹ Landeszmán György: *Löw Immánuel levelei Fischer Gyulához.* = Évkönyv 1977/78, Budapest, 1978, MIOK, 245. p.

⁴²² Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz.* = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 359. p.

⁴²³ Móra Ferenc: *Pálmák és pályák.* = Ugyanő: *Beszélgetés a ferdetoronnyal.* Budapest, 1928, Lantos Rt., 125. p.

⁴²⁴ Hidvégi Máté: *A Löw-per.* = *Múlt és jövő*, 1996. 3. szám, 85–96. p., valamint: Péter László: *Löw Immánuel házi őrizetben (Hogyan született a Die Flora der Juden?)* = *Szeged*, 2001. 11. szám, 41–42. p.

héber könyvek címében. Végül szándékában állt a zsidók szerepének leírása mindezek gyakorlati hasznosításában. Ezeknek a munkáknak a megírásához egy személyben a nyelvész és a természettudós jártasságára volt szükség. A nyelvész a sémi (héber, arám, szír, arab), indogermán (perzsa, görög, latin, germán, román, szláv) és urál-altáji (magyar és török) nyelvek bámulatos ismeretével megfejtette

Petri Pick Lajos: Löw Immanuel

az évezredekig talányos reáliákat; a természettudós viszont azonosította a megfejtett neveket a megfelelő növényekkel, állatokkal és ásványokkal. A megjelent kötetek az egyetemes művelődéstörténetet is újabb fejezetekkel gyarapították.⁴²⁵

Az archeológia, a filológia és a botanika tudományos eszközeivel tárta fel hatalmas művében a bibliai és talmudi korok héber flóráját. A tudományos világ egyöntetű elismeréssel fogadta ezt a munkát. Kritikusai nem csak sokoldalú és a tudomány majdnem minden diszciplínáját átfogó tudását értékelték e művével kapcsolatban, de csodálattal magasztalták önmegtagadásig menő szívós kitartását is, amellyel a tudománynak ezt az évszázadokon át elhanyagolt és megközelíthetetlennek látszó területét

⁴²⁵ Scheiber Sándor: Löw Immanuel és a magyar néprajz. = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 359. p.

megmunkálta. Jávorka Sándor azt írta a *Botanikai Közlemények*-ben: „A legrészletesebb művelődéstörténeti munka, amely a növényvilág és az ember közötti fontos kapcsolat kutatásának terén valaha is megjelent.”⁴²⁶

Kutatásai további gyümölcséből, a *Fauna der Juden*-ből és a *Mineralien der Juden*-ből életében egyes fejezetek láttak csupán napvilágot.⁴²⁷ A két mű hatalmas jegyzetanyagának egy része – a tudomány szinte pótolhatatlan veszteségére – elpusztult; megsemmisült a *Mineralien der Juden* nyomdakész kézírata is, amelynek angol nyelvű kiadására – miként a *Florá*-éra is – az amerikai Alexander Kohut Memorial Foundation vállalkozott.⁴²⁸

A *Flora* első kötetének leghatalmasabb fejezete a borról szól. Ezen belül a tóoszt és az áldomás története is fellelhető. Megrázza a széder est kialakulását, mint a római lakoma szokásainak vetületét.⁴²⁹ Tizenegy oldalon keresztül beszélt a borról, mint a költészet tárgyáról a különböző népeknél, németre fordítva a borról szóló költeményeket. Részletesen foglalkozott még az ókori pénzek szőlő-díszítéseivel is.⁴³⁰

Löw *Die Flora der Juden* című munkájában megoldotta a mezopotámiai eredetű manna, a pusztai vándorlás idején kenyérként kapott égi ajándék rejtélyét. „S ahogy fölszállt a harmat lerakódása, és íme a sivatag területén valami finom pikkelyszerű volt, finom, mint a zúzvara a földön. Látták ezt Izrael fiai, és így

⁴²⁶ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett.* = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 263. p.

⁴²⁷ Ezek összegyűjtött kiadása: *Fauna und Mineralien der Juden.* Herausgeben von A. Scheiber. Hildesheim, 1969. Löw folklorisztikus tanulmányai összegyűjtve: *Studien zur jüdischen Folklore.* Ed. A. Scheiber, Hildesheim, 1994.

⁴²⁸ Scheiber Sándor: Löw Immánuel és a magyar néprajz. = Ugyanő: *Folklor és tárgytörténet.* Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 360. p.

⁴²⁹ Scheiber Sándor: Löw Immánuel és a magyar néprajz. = Ugyanő: *Folklor és tárgytörténet.* Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 360. p.

⁴³⁰ Csongor Győző: Aki az Úr szőlejében dolgozott. = *Szeged*, 1994. szeptember, 29. p.

szóltak egymáshoz: Mi ez? (héberül: mán hu?), mert nem tudták, mi az... S elnevezte azt Izrael háza mannának (micsodának), s az olyan volt, mint a koriander magja, fehér, az íze pedig, mint a mézes lepényé.⁴³¹ Az égi manna Löw szerint nem más, mint egy keményítőben gazdag ehető zuzmófaj (*Lecanora esculenta*), amelyet a héber az ég ajándékának nevez.⁴³² Ez a növény kora hajnalban megduzzad, levelei között apró bogó jelenik meg, s ennek a mézédés nedvét fogyasztani lehet, ám az első napsugártól kiszárad, szálkássá lesz, vagy megbüdösödik.

Löw Immánuel könyvében olvasható az is, hogy Mózes a fakasztott forrás keserű vizét egy beledobott cédrusággal édesítette meg.

A héber flóra kutatásának nehéz munkája azonban nem kötötte le egész energiáját, és sok más értékes művet is írt, mindig egyforma tudományos felkészültséggel. Mint a legtöbb külföldi zsidó és orientalista folyóirat munkatársa, számtalan közleménnyel gazdagította a sémi nyelvtudományt és vallástörténetet. Meggyőződése szerint a vallási konzervativizmus felé hajlott, és izzó magyar érzülete mellett a zsidó népi reneszánsz lelkes híve és előmozdítója volt.

Magamagát elsősorban lelkipásztornak tartotta. Hittankönyvet írt a gyerekeknek, amelyet – Hidvégi Máté szerint – meghatottság nélkül nem lehet kézbe venni. Templomi beszédeinek tartalma külön fejezet a zsidó teológia, nyelve a magyar próza történetében.⁴³³

⁴³¹ Raj Tamás–Szelényi Károly: *Hol volt az Éden kertje?* Budapest, 2004, Athenaeum, 146–148. p.

⁴³² Csongor Győző: Aki az Úr szőlejében dolgozott. = *Szeged*, 1994, szeptember, 28. p., *Aspicilia esculenta*: Farkas Henrik: *A Biblia rejtélyei*. Budapest, 1988, Móra Ferenc Könyvkiadó, *A mennyei manna*: 40–44. p.

⁴³³ Hidvégi Máté: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre. = Ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*. Budapest, 1998. Liget Műhely Alapítvány, 30–31. p.

Veröffentlichungen
der Alexander Kohut Memorial Foundation
Band IV

IMMANUEL LÖW
DIE FLORA DER JUDEN

I
Erste Hälfte
Kryptogamae
Acanthaceae — Composaceae

R. LÖWIT VERLAG / WIEN UND LEIPZIG
1926

Löw, Immanuel: Die Flora der Juden – címlap

A huszadik század nemzeti tragédiájáról, Trianonról úgy emlékezett meg mint lelkipásztor, mint az erkölcsi értékek védelmezője. A bibliai időszemlélet együttesen láttatta vele a magánérvényes bűneit és a történelmi bűnesetet. „Nem békekötés volt Trianon, rút gúzsbakötés volt. Királyi szeszély törvénytelen viszony javára építé mindkét trianoni palotát: Csoda-e, ha törvénytelen, jogtaposó, örvényes békeírás született meg benne?” A sávuot ünnepeken elmondott beszéd az aratás motívumát is elrejtí a hazafiúi fájdalom sóhajába: „És erre a békére kárhozottat földünk sorsát tompa közöny kíséri és meddő részvét. Nagyritkán látunk termő együttérzést, hiába várjuk a határtörő varázslatos hatást. Csak egy-egy biztató külföldi szó hull nagynéha hús cseppként a szikkadt, elepedt talajra.”⁴³⁴

1927-ben a kongresszusi alapon álló zsidó felekezet egyhangúan a magyar felsőház tagjává választotta. A felsőház alakuló ülését január 28-án tartották. Egyik ülésnapján a folyosón Csernoch János hercegprímás a vele sétáló, fekete ruhába öltözött férfit mint legkedvesebb barátját mutatta be. Az esztergomi érsek legkedvesebb barátja a szegedi főrabbi volt. Iránta érzett tiszteletének és szeretetének a katolikus főpap minden lehetséges alkalmal kifejezést adott⁴³⁵ július 25-én bekövetkezett haláláig.

Löw az országgyűlés felsőházának ülésén beszélt a numerus clausus okozta sérelemlről, amelyet jóvátenni a nemzeti becsület követelményének tartott. A törvény külső nyomásra bekövetkezett módosításával, amelyet Klebelsberg Kunó terjesztett elő, nem értett egyet. Eötvös József hivatali utódának javaslatát visszakozónak minősítette. Löw szerint, ha egykor kegyesrendi tanárainak valaki azt mondta volna, hogy Eötvös József halála után

⁴³⁴ Löw[!] Immánuel Trianon-beszédéből. = *Délmagyarország*, 1930. június 8. 5. p. – Löw I. fényképével.

⁴³⁵ Schweitzer József: *Magyar írók magyar rabbikról*. = Évkönyv 1973/74. Budapest, 1974, MIOK, 199. p., Dernői Kocsis László: *Politikusok és kalandorok*. Budapest, 1973. című művéből.

57 évvel ilyen megkülönböztető javaslat kerül a parlament elé, azt válaszolták volna, hogy az lehetetlen.

A második zsidótörvény tárgyalásakor a nyolcvanöt éves Löw Immánuel tiltakozó beszédében visszaemlékezett arra, hogy gyermekkorában még kezét csókolhatott Eötvös Józsefnek, a nagy liberális kultúrpolitikusnak, aki 1866-ban beteg édesapját látogatta meg.⁴³⁶ A felsőházi tagságtól az 1940:XXVII. tc. fosztotta meg Csernoch János legkedvesebb barátját.

A kolozsvári egyetem Szegedre költözése után a tanévnyitó és tanévzáró istentiszteletet a zsidó felekezet is megtartotta templomában. Löw tekintélyét bizonyítja, hogy az egyetemi ünnepekre rendszeresen meghívták.⁴³⁷ Közéleti súlya Szegeden növekedett azzal, hogy a törvényhatóság közgyűlése 1932-ben Teleki Pál (1879–1941), Kelemen Béla (1863–1944), Herczeg Ferenc (1863–1954), Back Bernát (1871–1953) és mások után örökös taggá választotta. Néhány évvel később az 1939-es zsidótörvény végrehajtását szolgáló kormányrendelet értelmében a közgyűlés több mint húsz társával együtt a tagok sorából törölte.⁴³⁸

Löw Immánuel megjelenése imponáló volt. Ha akár egy szegedi orvosi várószobában megjelent, a betegek egy része felismerte, és tiszteletteljes kézcsókra járult hozzá, amikor eltávozott.⁴³⁹

Magyarország legszebb zsidó templomát az ő buzdítására és útmutatása szerint építették föl Szegeden. Művész volt, akinek mások képezték a kezeit. Megálmodta és megtervezte zsinagógáját, szövegeit és szimbolikáját, előrajzolta ablakait.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Feuerstein Emil: Löw Immánuel. = Ugyanó: *Egy marék virág*. 3. köt. Tel-Aviv, é. n., a szerző kiadása, 84. p.

⁴³⁷ Marjanucz László: A szegedi zsinagógától a felsőházi tagságig. = *Szeged*, 2004, február, 12. p.

⁴³⁸ Marjanucz László: *Löw Immánuel tragikus sorsa a háború végén*. = az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem honlapján (rabbi.hu/resp/marjunc-szeged2003.htm).

⁴³⁹ Weinstein Pál: *Löw Immánuel szembetegsége*. = Évkönyv 1973/74. Budapest, 1974, MIOK, 109. p.

⁴⁴⁰ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 261. p.

A *Florá*-hoz méltó módon tervezte meg és telepítette be a templomkertet.

A temető mint kert, szintén Löw elgondolását tükrözi. És a ravatalozó is, és számos sírkő és sírfelirat is.⁴⁴¹

Szegedi lokálpatriótaként a legelsők között volt, akik buzgólkodtak a soha föl nem épülő zenepalota érdekében. Ő emlékeztette Ivánkovics Sándor akkori városi főügyészt, hogy a város váltsa be végre árvízi fogadalmát a katolikus templom építését illetően.⁴⁴² Ő volt az, aki kezdeményezte, hogy a közkórházban a betegápolást apácanővérekre bizzák. Része volt benne, hogy az újszegedi köztemetőben díszes kőkeresztet emeljenek az árvíz áldozatainak. A városi Somogyi-könyvtár megszervezése, katalogizálása annak idején az ő útmutatása alapján történt. Kevesen tudják, hogy Löw Immanuel volt az első szegedi gyorsíró, aki Franz Xaver Gabelsberger (1789–1849) könyvéből tanulta meg a sztenográfiát, melynek nagy hasznát vette később a szószékre való előkészületeinél.⁴⁴³ Degen Árpád (1866–1934), a Balkán-félsziget flórájának európai hírű szakembere egy búzavirág-féleséget nevezett el *Centaurea Immanuelis Löwii*-nek.⁴⁴⁴

Nagy jelentőségű munkái az eddig említetteken kívül: *A szegedi zsidók...* (Kulinyi Zsigmonddal, Szeged, 1885.). Sajtó alá rendezte atyjának összegyűjtött munkáit: Leopold Löw: *Gesammelte Schriften. 1–4.* (Szeged, 1889–1900.); *Száz beszéd* (uo., 1923.). Önálló kötetekbe foglalt prédikációi 2140 lapot tesznek ki, alig

⁴⁴¹ Hidvégi Máté: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immanuelre. = Ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*. Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 31. p.

⁴⁴² Bálint Sándor: Löw Immanuel emlékezete. (szerk.) Scheiber Sándor = *Tiszatáj*, 1948. 7–8. sz. 355–356. p.

⁴⁴³ Csongor Győző: Aki az Úr szőlejében dolgozott. = *Szeged*, 1994, szeptember, 27. p.

⁴⁴⁴ Csongor Győző: Könyvek és virágok nagyszerű öreg embere. = *Szeged*, 1989, 6. szám, 20. p., valamint *Magyar Botanikai Lapok* 16. évfolyam, 1917. 1–12. sz. (egy táblakép).

kevesebbet, mint tudományos életműve.⁴⁴⁵ Magyarra fordította az *Énekek éneké*-t⁴⁴⁶. Nagyobb értekezéseit a *Délmagyarország*, *Egyenlőség*, *Monatschrift für Geschichte Literaturzeitung*, *Revue des études juives*, *Szeged*, *Szegedi Híradó*, *Szegedi Napló*, *Szeged és Vidéke*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, *Zeitschrift für Assyrologie*, *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* című folyóiratok és újságok közölték.

Német nyelvű munkáiban több helyen előfordul, hogy idézi a magyar irodalmat. Jókai és Mikszáth regényeit, Arany Jánosnak *Az örök zsidó* című versét, a magyar népelet megnyilvánulásait, nem feledkezve meg Kálmány Lajosról, egykori piarista gimnáziumi osztálytársáról sem.⁴⁴⁷ Héber verseskötete jelent meg 1937-ben Jeruzsálemben, és kínai költőkből is fordított.⁴⁴⁸ Nyomtatásban megjelent műveinek száma közel háromszáz.⁴⁴⁹ Bibliográfiájában 602 művét tartják számon.⁴⁵⁰

Papi működésének évfordulóján, 89 esztendőskorában, 1943. szeptember 8-án mondta el utolsó nagy ünnepi beszédét.⁴⁵¹ Akkor már nagyon rosszul látott, és így nem készített feljegyzést, hanem szabadon beszélt a hívőkhöz. 1943 kol nidréjén megát-

⁴⁴⁵ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett.* = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 261. p.

⁴⁴⁶ Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 2. köt.* Budapest, 1981, Akadémiai Könyvkiadó, 95. p.

⁴⁴⁷ Csongor Győző: *Aki az Úr szólejtében dolgozott.* = *Szeged*, 1994. szeptember, 29. p.

⁴⁴⁸ Hidvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre.* = Ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak.* Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 20. p.

⁴⁴⁹ Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon.* Budapest, 1929, 543. p.

⁴⁵⁰ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden 1969. június 29-én.* = *Múlt és Jövő*, 1989. 2. szám, 36–38. p., valamint Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 258–265. p.

⁴⁵¹ Feuerstein Emil: *Löw Immánuel.* = Ugyanő: *Egy marék virág. 3. köt.* Tel-Aviv, é.n., a szerző kiadása, 80. p.

kozta Hitlert és a Harmadik Birodalmat.⁴⁵² Mikor megkérdezték tőle, hogy nem fél-e, hogy újból fogságra vetik, ízes szögedi nyelven felelte: *Mégeccö' nem merik mögtenni!*

Bár 90. születésnapján, 1944. január 20-án még hódolattal köszöntötte a szegedi sajtó,⁴⁵³ a német megszállás után az elhurcolástól sem tudományos, sem kulturális munkássága nem mentette meg. Az egykori felsőházi tagság sem jelentett felmentést. Az 1944. június 28-án 2400 emberrel Szegedről elindított harmadik deportáló vonat Budapesten át Strasshofba indult.⁴⁵⁴ Ez az úti cél – bár ezt az áldozatok közül senki sem tudhatta –, valamivel több reményt adhatott a túlélésre, mint a másik, az auschwitz.

Budapesten lekapcsolták a vonatról azt a vagon, amelyben 66 személy, közöttük Löw Immánuel utazott.⁴⁵⁵ A főpap ekkor már a téglagyári kemence padlóján kapott kétoldali tüdőgyulladásban szenvedvén, többnyire a láztól önkívületi állapotban haldoklott.⁴⁵⁶ Szeged tudós rabbiját a tudományokban utóda és követője, Scheiber Sándor Budapesten megtalálta. Mint írta: „Amikor az Aréna úti zsinagóga gyűjtőtáborához értem, épp mentőautóba emelték a deportáló vagonból kimentett, összetört, vak tudóst. Egy üveg meleg levest nyújtottam be neki.”⁴⁵⁷ Löw Immánuel Budapesten, a Wesselényi utcai zsidó kórházban 1944. július

⁴⁵² Scheiber Sándor, dr.: Szeged tanítása. = *Új Élet*, 1958. július 1. 3. p.; valamint Zsadányi Oszkár: Tizenötezen látogatták a szegedi zsinagóga hangversenyeit. = *Új Élet*, 1968. szeptember 15. 7. p.

⁴⁵³ *Új Élet*, 1947. május 1. 4. p.

⁴⁵⁴ Kanyó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. = *Szeged*, 1994. június, 47. p.

⁴⁵⁵ Molnár Judit: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai. = Ugyanő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. – Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, 2000, Szegedi Zsidó Hitközség, 195. p.

⁴⁵⁶ Teresa Horvath-Löw közlése.

⁴⁵⁷ Scheiber Sándor: *Emlékezés Löw Immánuel felett*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 264. p.

19-én halt meg. Felesége, született Brenning Bella túlélte a vész-korszakot, 1950. december 27-én hunyt el.⁴⁵⁸

Löw Immánuel hagyatékának, könyvtárának egy része a háború után a jeruzsálemi Héber Egyetemhez, illetve az Országos Zsidó Múzeumba került.⁴⁵⁹ Szegedi kutatók feltételezik, hogy a dr. Csongor Győző (1915–1997) által birtokolt, de egyelőre feltáratlan iratok, könyvek között is lappang belőle valami.

A Farkasréti temetőben Löw Immánuel felett 1944. július 21-én Scheiber Sándor mondott beszédet.⁴⁶⁰ Ugyanő emlékezett meg róla exhumálásakor, és többek – így Frenkel Jenő főrabbi – szegedi újratemetésekor 1947. április 23-án.⁴⁶¹ A Löw-emlékünnepevényen, melyet 1947. július 20-án rendeztek a szegedi városházán, Scheiber Sándor *Löw Immánuel és a zsidó néprajz* címmel tartott felolvasást.⁴⁶² Az emlékünnepevényt megnyitó városi kultúrtaácsnok Löw Immánuel, Petri Pick Lajos által bronzba öntött szobrának felállítását sürgette a szegedi Nemzeti Emlékcsarnokban, és emlékének utcanévvel való megörökítését.⁴⁶³

Bálint Sándor, a „szegedi nemzet” néprajztudósa írta Löw Immánuelről: „Gondoskodnunk kell még arról, hogy a modern Szeged egyik legnagyobb fiának emlékezetét – aki klasszikus harmóniában tudta kifejezni a szegedi lét lelelkét: az embersorsnak föld porából vétetett realizmusát és transzcendens kitekin-tését – temploma előtt, szeretett fái között szoborral örökítsük meg. Neki ugyan nincs rá szüksége, nekünk azonban figyelmezz-

⁴⁵⁸ Löw Immánuelné halála. = *Új Élet*, 1951. január 11. 6. p.

⁴⁵⁹ Scheiber Sándor: A Löw könyvtár és hagyaték sorsa. = *Új Élet*, 1948. augusztus 5. 14. p.

⁴⁶⁰ *Múlt és Jövő* 1990. évi 1. szám, 30–38. p.

⁴⁶¹ Scheiber Sándor:[4] Ábrahám látomása. = *Múlt és Jövő*, 1989. 2. sz. 35–36. p., *Új Élet*, 1947. május 1., 4. p.

⁴⁶² Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 344–377. p.

⁴⁶³ Scheiber Sándor: Löw emlékünnepevény a szegedi városházán. = *Új Élet*, 1947. július 31. 6. p.

tetés emberségünk, magyarságunk, szegedi mivoltunk szüntelen kötelességeire.”⁴⁶⁴

Szeged nagy tudósának Lapis András szobrászművész által készített új szobra 2004. január 20-án, születésének 150. évfordulóján került a zsinagóga kertjénél megfelelőbb, méltó helyre, a Dóm téri pantheonba.

A tudós főrabbi sírköavatásán 1950. június 18-án⁴⁶⁵, majd halálának negyedszázados évfordulóján is Scheiber Sándor tartott emlékbeszédet Szegeden.⁴⁶⁶ Ekkor, 1969. június 29-én, a vidéki zsidóság deportálásának 25. évfordulóján tartott háromnapos megemlékezés keretében helyeztek el emléktáblát Löw Immánuel Hajnóczy utca 8. szám alatti lakóházán.⁴⁶⁷

A szegedi Tátra téren, a Tarnai István által épített katolikus templom kapuján Tóth Sándor szobrászművész alkotása emlékezik meg Szeged kimagasló személyiségeiről. Az 1975. október 21-én felavatott díszkapu domborművű arcképei közé került Löw Immánuel plakettje is. A körbefutó idézetet Scheiber Sándor választotta:

“És itt marasztalt a szülőföld szeretete és anyanyelvünk varázsa, a néplélek nyelvtermő, áldott anyaméhe.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Bálint Sándor: Löw Immánuel emlékezete. (1948.) = Ugyanó: *A hagyomány szolgálatában. – Összegyűjtött dolgozatok.* Budapest, 1981, Magvető Könyvkiadó, 216–217. p.

⁴⁶⁵ Scheiber Sándor: Öszikék. = *Új Élet*, 1950. június 29., 3. p., a lap június 22-i számának 2. oldalán 16-át jelölik meg a sírköavatás napjaként.

⁴⁶⁶ Scheiber Sándor: Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden 1969. június 29-én. = *Múlt és Jövő*, 1989, 2. sz. 36–38. p., valamint Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK, 258–265. p.

⁴⁶⁷ Löw Immánuel emléktáblájának avatása. = *Új Élet*, 1969. július 18. 2. p.

⁴⁶⁸ Scheiber Sándor: Löw Immánuel plakettje Szegeden. = *Új Élet*, 1975. október 15. 3. p.

KÉPEK JEGYZÉKE

A hé betű	11
Merneptah Izrael-sztéléje	14
A menórák – Veréb Simon felvétele	26
A Templom makettje	31
Részlet Titus diadalívéről	36
Spitzer Izrael – Löw-Kulinyi: <i>A szegedi zsidók...</i>	104
A szegedi Ózsinagóga – a Móra Ferenc Múzeum fotótárából	109
Pillitz Dániel – Löw-Kulinyi: <i>A szegedi zsidók...</i>	113
Endrey Sándor: Dr. Várhelyi Rósa Izsó – Veréb Simon reprodukciója	121
Az Újzsinagóga felavatása – az emlékérem előlapja	122
A székház – az emlékérem hátlapja – Nagy Ádám felvételei	122
A téglagyári gyűjtőhely emlékműve – a szerző felvétele	130
Nagykanizsa, zsinagóga – Szerdahelyi Rita felvétele	140
Pápa, zsinagóga – Szelényi Károly felvétele	143
Telcs Ede: Löw Lipót – Veréb Simon felvétele	153
Löw Lipót síremléke – a szerző felvétele	167
Petri Pick Lajos: Löw Immánuel – Veréb Simon felvétele	171
Löw, Immanuel: Die Flora der Juden – a szerző reprodukciója	174

NÉVMUTATÓ

AZ IRODALOMJEGYZÉK ADATAI NÉLKÜL

A

Abyron 67
Aczél Iván 123
Agrippa, II. 35
Albericus 61
Albinus 31
Alexander Severus 57
Alexandriai Philón 34
Ambrosius 27
András, II. 64, 68,
András, III. 68
Angyal Dávid 154
Antiokhosz Epiphánész, IV. 26,
27
Antiokhosz Philadelphosz, XIII.
29
Antipatrosz 30
Apod fia Dénes 64
Apró Ferenc 4,
Arany János 178
Argermayer 128
Aszmónaiosz 29
Attila 58
Augustus 34, 41

Á

Ábel 50
Ábrahám, Ábrám 10-12, 16-17,
40, 42, 50, 54, 67
Ábrahám, Szerencsés fia 72
Ádám 16, 40, 50
Áron 18-19
Árpád 10

B

Bächer Vilmos 105, 163, 167
Back Bernát 176
Bak Hirsch 105
Bálint Sándor 180
Bányai Viktória 4
Baruch Hava 10
Batthyány Fülöp 139
Baumhorn Lipót 121-122
Beatrix 72
Békési Nándor 123
Béla, IV. 65-67, 80, 101
Berab, Jakob 40
Beretzk Pál, dr. 127
Berger József 150
Bethlen Gábor 73
Bezerédy Mihály 141

Bisits Mihály 112
 Blau Lajos 169
 Bolyai János utca 121, 126, 163
 Bonyhády (Perczel) István 152
 Bouillon Gottfried 63
 Brenning Bella 180
 Brockelmann, Carl 169
 Brocquiere, Bertrandon de la 69
 Brüll 138

C

Caro, Joseph 40
 Chalafta ben Dosza 55
 Charpentier Vilmos 63
 Chaszday ibn Suprut 59
 Chátám Szófér 41
 Chorin Áron 137
 Cosmius 57
 Cotta 72
 Crassus 30

Cs

Csernoch János 175-176
 Csizmazia Botond 10
 Csongor Győző, dr. 180

D

Dalman, Gustaf Hermann 169
 Dareiosz, I. 25
 Dávid 15-17, 18, 20-21, 30-31, 40
 Deák Ferenc 92, 141
 Degen Árpád 177
 Diocletianus 43
 Dionüszosz 27
 Domán István 133
 Dreyfuss 93

Dugonics András 117
 Duval, Rubens 169

E

Einhorn Ignác 85-87
 Eisenberger Sándor 107
 Ekhnaton 15
 Elizeus 67
 Emich leiningeni gróf 63
 Engel Simonné 110
 Eötvös József 91, 159, 166, 175-176
 Eötvös Károly 142
 Esterházy Károly 141

É

Éfraim, Szerencsés fia 72
 Éva 40

F

Fein 123
 Ferdinánd, V. 146
 Ferenc József 116
 Flavius Josephus 29, 34-35
 Fleischer 169
 Francsics Károly 148
 Frenkel Jenő, dr. 106, 128, 131-132, 180
 Friedmann Dávid 105
 Friedmann Mór 122
 Frischauf József 112
 Fürth Jenő 123

G

Gabelsberger, Franz Xaver 177
 Gabinius 30

Gara Miklós 70
 Gergely, IX. 64
 Gergely Judith, dr. 10, 107
 Gesenius, Wilhelm 169
 Gessius Florus 35
 Glück Nátán 150
 Goldberger 138
 Goldstein 132
 Gottschalk 63
 Grünbaum Joel 150

H

Hadrianus 38
 Hahn István 41, 42
 Hamvas Endre 125, 127
 Hanna 27-28
 Hasmon, Hasmoneus,
 Hasmoneusok 28-30
 Haynald Lajos 169
 Haynau 116, 151
 Heller Ödön 124
 Henuk 66
 Hérakleiosz 44
 Herczeg Ferenc 176
 Heródes 30-31, 34-36, 39
 Heródes Antipász 39
 Hidvégi Máté 10, 164, 173
 Hitler 179
 Hochmut Abraham 157, 159
 Honorius, III. 64
 Honorius császár 44
 Horváth Löw Teréz 10
 Horváth Mihály 158
 Hurvitz Pál 141
 Hürkanosz, II. 29, 30

I

Ibrahim ibn Ja'kúb alal-Isrá'íli at-
 Tartúsi 60
 Ince, III. 47
 Ismáel 11
 Ivánkovics Sándor 177
 Izrael 12, 103
 Izsák 12, 17, 40, 50, 69, 71
 Izsák, kassai 74
 Izsák, szegedi 101

J

Jacobson, Israel 54
 Jákob 12, 40
 János, Aranyszájú Szent 27
 Jári Zoltán 134
 Jávorka Sándor 172
 Jechiel 105
 Jehuda ha-Nászi 38
 Jellasics 86
 Jeromos 54
 Jézus 39, 43, 49
 Jézus Krisztus 49
 Jókai 178
 József 12
 József budai rabbi 69
 József, II. 77-79, 81, 103-104, 106
 József Attila 111
 József kazár király 59
 József nádor 113, 150
 Judah Loew Bezalel 136
 Júda Makkabi 28

Julia Mamaea 57
Jurisics Miklós 74

K

Kain 50
Kálmán király 61, 63
Kármán György 123, 131
Kármán Mór 154, 166
Károly, III. 75, 102
Kasztner 129, 179, 197
Kelemen Béla 176
Kern 138
Kimchi 29
Király König Péter 123
Kiss József 160
Klebelsberg Kunó 175
Klein Márton 134
Koestler, Arthur 58, 195
Kollonich Lipót 75
Koncz László 150
Konstantin, I. (Nagy) 15
Kossuth Lajos 80, 84, 86, 91, 144-
145, 147, 160
Kovács Alajos 95
Kovács János 168
Kölcsey Ferenc 81
Kramer Samu 115
Krausz Sámuel 169
Kreminger Antal 118, 120
Krisztus 7, 30, 48-49
Kulinyi Zsigmond 177
Kundera, Milan 92
Kúrosz, II. 25

L

Lajos, II. 70, 72

Lamberg Mór 122-123
Lapis András 181
Leibus, Jehuda 164
Lengyel András, dr. 10
Levédi 58
Lewandowsky, Louis 122
Lipót, I. 74-75
Lipót, II. 79
Lipowszky Henrik 109
Lipowszky József 109
Lonovics József 118
Löw 131
Löw Immánuel 5, 95, 110-112,
121, 123-125, 128, 133,
159, 164, 166-181
Löwinger Adolf 105
Löw Lipót, Leopold Loew,
Leopold Löw 5, 84, 87-88,
90, 105, 114, 119, 121,
136-166
Löw Lipót, dr. 128
Löw Mózes, Löw Mose 136, 164
Löw Sámuel 164
Löw Tóbiás, dr. 155
Löw Vilmos 166
Lőwy Mendel 150
Luria, Itzhak 40

M

Madách Imre 133
Maimonides, Rámbám 48, 54
Makkabeus 27, 28-29
Mannheimer Noah 137-138
Marczali Henrik 142
Mária Terézia 76, 80

Markovics Zsolt 134
 Mattitjáhu, Mattatiás 28
 Mátyás, I. (Hunyadi) 70
 Maurer Pál 112
 Mayer Borbála 136
 Méir 50
 Melkhisédek 16, 50
 Merneptah 14
 Messiás 32, 48-50
 Michelangelo 28
 Mirjam 30
 Mithridatész Eupatór, VI. 29
 Molnár Zoltán 10
 Móra Ferenc 170
 Morgenstern Mihály 142
 Mózes 12-13, 19, 21, 31, 66-67,
 133, 144, 173

N

Nagy Ádám, dr. 10, 183
 Nagy Benedek 10
 Nagyszombati Izsák 69
 Napóleon 54
 Nebukadneccár 23-24
 Nero 36, 42

O

Oppenheimer 138

P

Pál apostol 49
 Pál pápa, III. 71
 Payne Smith, Robert 169
 Pelagius pápa, I. 28
 Perényi Imre 72
 Perles Mózes 136

Petri Pick Lajos 171, 180
 Pillitz Dániel 105, 113
 Pius, IV. 47
 Pollack vésnök 150
 Pollak 115
 Pollák 103
 Pollák D. Simon 118
 Pollak Jochanan Hirsch 115
 Pollák László, dr. 10
 Pollák Mihály 103
 Pompeius 29
 Pontius Pilatus 35
 Poppea 42

R

Raj Tamás 4, 133
 Ramszesz, II. 14
 Ramszesz, III. 15
 Redlich Borbála 151
 Reich Koppel 95
 Reizner János 158
 Remus 15
 Róbert érsek 64
 Róbert Péter, dr. 10
 Romulus 15, 20
 Róna László 10
 Rósa Izsó, dr. 120-121

S

Sachter család 103
 Salamon 21-22, 24, 51
 Salmanesz 24
 Sámuel 159
 Sándor, III. (Nagy); Alexandrosz
 15, 26
 Saul 15

Schedius Lajos 137
Scheiber Sándor 132, 134, 179-181
Schevrlay Mátyás 138
Schindler József 132-133
Schloss Jakab 150
Schorr Mór 122
Schönberger Ádám 10
Schönberger András 134
Schöner Alfréd 134
Schreiber, Moses 41
Schulhof Izsák 74
Schusztler Szilvia 10
Schwab Löw Arszlán 84, 109, 137, 140, 150
Schwarc (Mór) 115
Schwarz-Bart, André 10
Selomo Seneor, Szerencsés Imre 72
Simon Bar Jochai 39
Simon Bar Kochba 38, 43
Sina György 150
Spitzer család 103
Spitzer Izrael 104
Stocker, Adolf 93
Sulzer, Salamon 122
Sveiczter Fábián 84
Svoy Kálmán 124
Swarz Ede 123

Sz

Szalkay László 72
Széchenyi István 117, 159
Szeleukosz 26
Szelényi Károly 183
Szerafin érsek 61

Szerdahelyi Rita 183
Szeti, I. 14
Szilágyi Ernő 128
Szulejmán, II. 73

T

Takáts István 112
Táncsics Mihály 86
Tardos-Taussig Ármin 111
Tarnai István 181
Tausk, Alexander 74
Teitelbaum Mózes 80, 91
Teka 66
Teleki Pál 176
Tharé 11
Tiberius 39
Titus 36, 57
Toldy Ferenc 157-158
Tóth Béla 126
Tóth lakatos 112
Tóth Sándor 181
Tömörkény István 168
Treitschke, Heinrich von 93
Tukats Sándor 126

U

Udvardi Adrienn 10
Ugrin 64
Ulászló, II. 70, 101
Unger Zalman 150

V

Vajda Elek 149
Vajda Róbert 10
Varga Ferenc plébános 157
Varga Jenőné 10

Varus 34
Veress Fruzsina 10
Veréb Simon 183
Vespasianus 36-37

W

Weisz Oszvald 154
Werbőczy István 66, 72
Wesselényi Miklós 81
Wigand, Otto 143
Willek Antal 150
Wodianer 107

Z

Zadravec István 163
Zalmen 150
Zerubbábel 25
Zsigmond király 69-70, 102

IRODALOMJEGYZÉK

- A szegedi zsidó hitközség.* = *Szegedi Extra*, 1999. augusztus 20.
- ALLERHAND, JACOB: *A zsidóság története. Ókor.* Budapest, 1988, MIOK
- APRÓ FERENC, DR.: *Írások a Nagyvízről.* Szeged, 2004, Grimm Könyvkiadó
- APRÓ FERENC: *Az első világháború hősi emlékei Szegeden.* Szeged, 1985.
- APRÓ FERENC: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft.
- APRÓ FERENC: *Zsidó képzőművészek Szeged művészettörténetében (1901–1945).* = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum
- ARMSTRONG, KAREN: *Jeruzsálem.* Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó
- BABITS ANTAL: *Bibliai nevek és fogalmak.* Budapest, 1988, Primo Kiadó
- BÁLINT B. ANDRÁS: *A szombat tartotta fenn a zsidóságot.* = *Magyar Nemzet*, 1990. március 22.
- BÁLINT SÁNDOR: *A hagyomány szolgálatában – Összegyűjtött dolgozatok.* Budapest, 1981, Magvető Könyvkiadó

- BÁLINT SÁNDOR: Löw Immánuel emlékezete. = *Tiszatáj*, 1948. 7–8. sz.
- BÁLINT SÁNDOR: *Szeged városa*. Budapest, 1959, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
- BARNAVI, ELIE (főszerk.): *A zsidó nép világtörténete a patriarchák korától napjainkig*. Budapest, 1995, Gemini
- BENDA KÁLMÁN (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája 1. köt.* Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó
- BENDA KÁLMÁN (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája 3. köt.* Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó
- BENESCHOFKY IMRE: A vértanúk és áldozatok napja. = *Új Élet*, 1946. január 3.
- BENOSCHOFKY IMRE: *Zsidóságunk tanításai*. Budapest, 1997, Makkabi Kiadó
- BIEDERMANN, HANS: *Szimbólumlexikon*. Budapest, 1996, Corvina Kiadó
- BLAZOVICH LÁSZLÓ (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Makó, 1993, Makó Város Önkormányzata
- Bold. Löw Lipót főrabbi síremlékének ünnepélyes felavatása. = *Szegedi Híradó*, 1876. okt. 20-án (18. évf. 128. sz.)
- BRAHAM, RANDOLPH L.: *A magyar Holocaust 1–2. köt.* Budapest, 1988, Gondolat
- BRESTYÁNSZKY ILONA, P.: *Budapest zsinagógái*. Budapest, 1999, Ciceró Kiadó
- BRIGHT, JOHN: *Izrael története*. (Ford. Domján János). Budapest, 1990, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya
- BRÓDY ERNŐ: Dr. Löw Tóbias. = *Új Élet*, 1958. október 15.
- BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985, Gondolat
- CSETÉNYI IMRE: A provisorium korának zsidó művészei a napisajtó tükrében. = Scheiber Sándor (szerk.): *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére*. Budapest, 1947.

- CSONGOR GYŐZŐ: Aki az Úr szőlejében dolgozott. = *Szeged*, 1994. szeptember
- CSONGOR GYŐZŐ: Könyvek és virágok nagyszerű öreg embere. = *Szeged*, 1989. június
- DE VRIES, SIMON, PHILIP: *Zsidó rítusok és jelképek*. Budapest, 2000, Talentum
- DLUSZTUS IMRE: Nevek a fűzfalevélen. = *Délmagyarország*, 1989. május 12.
- DOMÁN ISTVÁN: A szegedi árvíz Löw Immánuel emlékeiben. = *Új Élet*, 1979. március 15.
- DOMÁN ISTVÁN: Két év Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július
- DONIN, HAYIM HALEVY: *Zsidónak lenni*. Budapest, 1998, Göncöl Kiadó
- DOPPELFELD, BASILIUS, OSB: *Szimbólumok. I. Az ember szimbólumai*. Pannonhalma, 1998, Bencés Kiadó és Terjesztő Kft.
- DUBNOV, SIMON: *A zsidóság története*. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó
- ELIADE, MIRCEA: *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest, 1998, Európa Könyvkiadó
- ERÉNYI TIBOR: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Budapest, é. n., Útmutató Kiadó
- FARKAS HENRIK: *A Biblia rejtélyei*. Budapest, 1988, Móra Ferenc Könyvkiadó
- FEUER ISTVÁNNÉ: *Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében*. = Évkönyv 1971/72. Budapest, 1972, MIOK
- FEUERSTEIN EMIL, DR.: Löw[!] Lipót. = Ugyanő: *Egy marék virág. A magyarországi zsidóság szellemi öröksége. 1. köt.* Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása
- FEUERSTEIN EMIL, DR.: Teitelbaum Mózes. = Ugyanő: *Egy marék virág*. Tel-Aviv, 1987, a szerző kiadása
- FEUERSTEIN EMIL: Löw Immánuel. = Ugyanő: *Egy marék virág. 3. köt.* Tel-Aviv, (é. n.), a szerző kiadása

- GAZDA ANIKÓ: *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon*. Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport
- GERGELY JENŐ: *A pápaság története*. Budapest, 1982, Kossuth Könyvkiadó
- GONDA LÁSZLÓ: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992, Századvég Kiadó
- GYURGYÁK JÁNOS: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó
- HAAG, HERBERT, DR.: *Bibliai lexikon*. Budapest, 1989, Szent István Társulat
- HABERMANN GUSZTÁV: Szegeden dolgozott az ország szíve. = *Délmagyarország*, 1979. július 22.
- HABERMANN GUSZTÁV: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*. Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum
- HARASZTI GYÖRGY: A „Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvadások a zszurnaliszta Löw Lipót arcképehez). = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum
- HARASZTI GYÖRGY: A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó
- HARASZTI GYÖRGY: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó
- HARASZTI GYÖRGY: A zsidóság Kelet-Közép-Európában az első ezredfordulón. = Püspöki Nagy Péter (szerk.): *1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a hazai fejlődés szolgálatában*. Budapest, 2001, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
- HARASZTI GYÖRGY: A zsidóság visszatérte Magyarországra a XVIII. században. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó

- HARASZTI GYÖRGY: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő
- HARASZTI GYÖRGY: Szeárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig. = Ugyanő: *Két világ határán*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő Kiadó
- HIDVÉGI MÁTÉ: „...a repülő madár árnyéka” Löwinger Adolf szegei rabbi emlékezete. = *Szeged*, 2003. június–július
- HIDVÉGI MÁTÉ: A Löw-per. = *Múlt és Jövő*, 1996. 3. sz.
- HIDVÉGI MÁTÉ: A mérhetetlen sors volt ajkaikra bízva – Teitelbaum Mózes. = Ugyanő: *Tenyerembe rajzoltalak*. Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány
- HIDVÉGI MÁTÉ: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. sz.
- HIDVÉGI MÁTÉ: Löw Lipót emlékezete. = Összegejtötte és az utószót írta ugyanő: *Löw Lipót beszédei*. Budapest, 1999, Múlt és Jövő.
- HIDVÉGI MÁTÉ: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre. = Ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*. Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány
- HILBERT ANETTE: Megfagyott iszony – Holokauszt kiállítás, London. = *Múlt és Jövő*, 2003. 4. sz., 122. p.
- ISRAEL, EFRAIM: *Izráel, Izráel, Izráel...* 2. kiadás. Jeruzsálem, 5754. a szerző kiadása
- IVÁNYI ISTVÁN: *Szabadka szabad királyi város története. 1–2. köt.* Szabadka, 1892.
- JOANNÉS, FERNANDO: *A zsidó vallás*. Budapest, 1990, Gondolat Kiadó
- JÓLESZ KÁROLY, DR.: *Zsidó hitéleti kislexikon*. 2. kiad. Budapest, 1987, Korona GT
- JUHÁSZ BORBÁLA: A páróka története. = *Szombat*, 2001. február K. D. tudósítása = *Új Élet*, 1948. február 10.
- KANYÓ FERENC: A szegei zsidóság holocaustja. = *Szeged*, 1994. június

- KANYÓ FERENC: Főhajtás – Az I. és II. világháború szegedi zsidó katona-halottai. = *Szeged*, 2003. június–július
- KANYÓ FERENC: Részvételünk a II. világháborúban. = *Szeged*, 2003. április
- KARÁDY VIKTOR: Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat). = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum
- KÁRMÁN GYÖRGY: „Énekeljete az Örökkévalónak új éneket...” – A szegedi új zsinagóga zenei hagyományai. = *Szeged*, 2003. június–július
- KÁRMÁN MÓR: A zsidóság hivatása és a rabbiság feladata. = *Múlt és Jövő*, 1914. január
- KATONA FERENC: Szeged, 1879. március 12. = *Új Élet*, 1969. április 1.
- KATZ, JÁKOV: A begyógyítatlan szakítás. = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. sz.
- KATZ, JAKOV: Cionizmus versus antiszemitizmus. = *Múlt és Jövő*, 2002. 1. sz.
- KECSKEMÉTI ÁRMIN: *A csanádmegyei zsidók története*. Makó, 1929, Csanádvármegyei könyvtár 16.
- KECSKEMÉTI KÁROLY hozzászólása Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris Kiadónál megjelent könyvéhez. Kézirat.
- KEMÉNY JÓZSEF: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Kallós Henrik előszavával. Függelékül Löw Lipót templomavató beszéde. Győr, 1930, a szerző kiadása
- KENDE PÉTER, DR.: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, 1989, Magvető Könyvkiadó
- KENYERES ÁGNES (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon II. kötet*. Budapest, 1981, Akadémiai Könyvkiadó
- KLEIN RUDOLF: A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása. = *Múlt és Jövő*, 1995. 1–2. sz.

- KLEIN RUDOLF: A zsinagógaépítészet, mint a modernizmus előfutára – Az osztrák–magyar keleties stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe. = *Múlt és Jövő*, 2002. 2–3. sz.
- KOESTLER, ARTHUR: *A tizenharmadik törzs – A kazár birodalom és öröksége.* (H. n.), 1990, Kabala Kft.
- KOMLÓS ALADÁR: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* = *Múlt és Jövő*, 1996. 2. sz.
- KOMORÓCZY GÉZA: *A zsidók története Magyarországon. 1–2. köt.* Pozsony, 2012, Kalligram
- KRAUS, NAFTALI: *A Talmud bölcsei.* Budapest, 2000, Ulpius-ház Könyvkiadó
- KRAUS, NAFTALI: *Az ősi forrás.* (H. n.), 1990, Fórum Rt.
- KRISTÓ GYULA (sorozatszerk.): *Szeged története 2. köt.* Szeged, 1985, Somogyi-könyvtár
- KRISTÓ GYULA (sorozatszerk.): *Szeged története 3/1. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár
- KRISTÓ GYULA (sorozatszerk.): *Szeged története 3/2. köt.* Szeged, 1991, Somogyi-könyvtár
- KRISTÓ GYULA (sorozatszerk.): *Szeged története 4. köt.* Szeged, 1994, Somogyi-könyvtár
- KRISTÓ GYULA (sorozatszerk.): *Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig.* Szeged, 1992, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala
- LANDESZMANN GYÖRGY: *Löw Immánuel levelei Fischer Gyulához.* = *Évkönyv 1977/78.* Budapest, 1978, MIOK
- LŐW[!] IMMÁNUEL Trianon-beszédéből. = *Délmagyarország*, 1930. június 8.
- LÖW IMMÁNUEL–KULINYI ZSIGMOND: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig.* Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál
- LÖW IMMÁNUEL emléktáblájának avatása. = *Új Élet*, 1969. július 18.
- LÖW IMMÁNUEL: *Az új zsinagóga.* Szeged, 1903, Traub B. és Társa

- LÖW IMMÁNUEL: *Száz beszéd – 1900–1922*. Szeged, 1923, Schwarz Jenő kiadása
- LÖW LIPÓT 1849-es börtönnaplója. (Ford.: Hidvégi Máté) = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. sz.
- LÖW LIPÓT kiadatlan beszéde Toldy Ferencről 1871-ből. = *Aarárt – magyar zsidó évkönyv*. Szerk.: Komlós Aladár. Budapest, 1943 – 5704, Országos Izraelita Leányárvaáz
- LÖW Immánuelné halála. = *Új Élet*, 1951. január 11.
- LÖW LIPÓT pápai főrabbitól: Az Isten velünk vagy! Sellyén tartott Tábori beszéd. Pápán a ref. főiskola betűivel 1848. = *Múlt és Jövő* 1998. 1. sz.
- LÖW LIPÓT: *Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamban*. Szeged, 1860, Burger Zsigmond
- LUKACS, JOHN: *A történelmi Hitler*. (Ford. Barkóczi András). Budapest, 1998, Európa Könyvkiadó
- Magyar Botanikai Lapok* 16. évfolyam, 1917. 1–12. sz.
- MARCZALI HENRIK: Emlékeim. = *Nyugat*, 1929. 688. p. – idézi: Dr. Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról*. = *Évkönyv* 1970. Budapest, 1970, MIOK
- MARJANUCZ LÁSZLÓ: „Van neki egy zsidaja” – *adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez*. = *Szeged*, 2003. június–július
- MARJANUCZ LÁSZLÓ: A szegedi zsinagógától a felsőházi tagságig. = *Szeged*, 2004. február
- MARJANUCZ LÁSZLÓ: *Löw Immánuel tragikus sorsa a háború végén*. = az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem honlapján (rabbi.hu/resp/marjunc-szeged2003.htm).
- MARKOVICS ZSOLT: Hitben és tevékenységben – A háború utáni zsidó élet Szegeden. = *Szeged*, 2003. június–július
- MISKOLCZI AMBRUS: Mítosz és valóság – Az 1849. évi zsidó-emancipációs törvény. = *Tiszatáj*, 1998. 12. sz.
- MISKOLCZY AMBRUS: „A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott” (Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai). = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. sz.

- MOLNÁR JUDIT: A „legtudósabb rabbi” sorstalansága. = *História*, 2004. 2–3. sz.
- MOLNÁR JUDIT: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai. = Ugyanő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók – Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, 2000, Szegedi Zsidó Hitközség
- MÓRA FERENC: Pálmák és pályák. = Ugyanő: *Beszélgetés a ferdetoronnyal*. Budapest, 1928, Lantos Rt.
- Múlt, jelen és jövő a Tisza partján. = *Új Élet*, 1957. június
- NAGY ZOLTÁN–PAPP IMRE: *Szeged*. Budapest, 1960, Műszaki Könyvkiadó, (*Városképek – Műemlékek*)
- OLÁH JÁNOS: *Judaisztika II*. Budapest, 1999, Filum Kiadó
- ORBÁN FERENC: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma
- PAÁL JÁNOS: *Nagyapám, a gabbe*. = Évkönyv 1981/82. Budapest, 1982, MIOK
- PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó
- PÉTER LÁSZLÓ: Löw Immanuel házi őrizetben (Hogyan született a Die Flora der Juden? = *Szeged*, 2001. november
- PÉTER LÁSZLÓ: *Szeged*. 2. kiadás, Budapest, 1986, Panoráma
- PIETSCH, WALTER: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányai a 19. század első felében. = *Múlt és Jövő*, 2003. 3. sz.
- PÓCZY KLÁRA: A zsidók Pannóniában. = Gerő László (főszerk.): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest, 1989, Műszaki Könyvkiadó
- POTOK, CHAIM: *Az ígélet*. Budapest, 2001, Ulpus-ház Könyvkiadó
- PREPUK ANIKÓ: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997, Csokonai Kiadó
- PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidóprivilegiumáig (861–1251). = Püspöki Nagy Péter (szerk.)

- 1100 éves együttélés a magyar és magyarországi zsidóság a haza és fejlődés szolgálatában.* Budapest, 2001, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 54–62. p.
- RAJ TAMÁS – SZELÉNYI KÁROLY: *Hol volt az Éden kertje?* Budapest, 2004, Athenaeum
- RAJ TAMÁS: A vér szerepe a Bibliában és a zsidó hagyományban. = *Új Élet*, 2003. október 15.
- RAJ TAMÁS: Ábrahám és Mózes. = *Új Élet*, 1986. július 1.
- RAJ TAMÁS: *Bibliai tájak titkai – Égi és földi Jeruzsálem.* www.erec.hu/belso
- RAJ TAMÁS: Emlékezés Löw Immánuelre. = *Új Élet*, 1965. augusztus 1.
- RAJ TAMÁS: Löw Lipót főrabbi regényes ábrázolásban. = *Új Élet*, 1969. augusztus 15.
- RAJ TAMÁS: Zsidó hősi emlékek Szegeden. = *Új Élet*, 1986. február 15.
- REIZNER JÁNOS: Bevezetés. = Löw Immánuel és Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785–1885.* Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa
- REMÉNYI GYENES ISTVÁN: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka.* Budapest, 1997, Ex libris Kiadó, 2. javított és bővített kiadás
- RÓBERT PÉTER: „Éljen a magyar szabadság” – a Kossuth-nóta héberül. = *Múlt és Jövő*, 1990. 2. sz.
- SÁNDOR PÁL: Az emancipáció útján. = *História* 1993. 4. sz.
- SCHIEBER SÁNDOR–FÉNER TAMÁS: *...és beszélj el fiadnak... – Zsidó hagyományok Magyarországon.* Budapest, 1984, Corvina Kiadó
- SCHIEBER SÁNDOR, DR.: Szeged tanítása. = *Új Élet*, 1958. július 1.
- SCHIEBER SÁNDOR: A Löw könyvtár és hagyaték sorsa. = *Új Élet*, 1948. augusztus 5.

- SCHEIBER SÁNDOR: Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden 1969. június 29-én. = *Múlt és Jövő*, 1989. 2. sz. 36–38. p., valamint Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK
- SCHEIBER SÁNDOR: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft.
- SCHEIBER SÁNDOR: Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez. = *Tiszatáj*, 1945. 4. sz.
- SCHEIBER SÁNDOR: Löw emlékünnepély a szegedi városházán. = *Új Élet*, 1947. július 31.
- SCHEIBER SÁNDOR: Löw Immánuel és a magyar néprajz. = Uő.: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft.
- SCHEIBER SÁNDOR: Löw Immánuel plakettje Szegeden. = *Új Élet*, 1975. október 15.
- SCHEIBER SÁNDOR: Löw Lipót Magyar Zsinagógája. = *Új Élet*, 1952. május 15.
- SCHEIBER SÁNDOR: Őszikék. = *Új Élet*, 1950. június 29.
- SCHEIBER SÁNDOR: Zsidó néprajzi adatok Kiss József műveiben. = Ugyanő: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft.
- SCHEIBER SÁNDOR: [4] Ábrahám látomása. = *Múlt és Jövő*, 1989. 2. sz., *Új Élet*, 1947. május 1.
- SCHINDLER JÓZSEF, DR.: Löw Lipót halálának 75. évfordulóján. = *Új Élet*, 1950. október 8.
- SCHÖNER ALFRÉD: *191 évvel ezelőtt született Löw Lipót*. = <http://www.or-zse.hu/ev/low.htm>
- SCHÖNER ALFRÉD: Fény és árnyék a szegedi zsidóság életében a hetvenes évek elején. = *Szeged*, 2003. június–július
- SCHÖNER ALFRÉD: Löw Lipót, a példakép. = *Új Élet*, 1975. október 1.
- SCHWEITZER GÁBOR: A betelepéstől a letelepedésig. = *Múlt és Jövő*, 1993. 1. sz.
- SCHWEITZER JÓZSEF–SCHWEITZER GÁBOR: A magyarországi zsidók és az izraelita felekezet jogállásának alakulása. = Rác

- Lajos (szerk.): *Felekezeti egyházjog Magyarországon*. Budapest, 1994, Unió Lap- és Könyvkiadó
- SCHWEITZER JÓZSEF: *Magyar írók – magyar rabbikról (harmadik rész)*. = Évkönyv 1975/76. Budapest, 1976, MIOK
- SCHWEITZER JÓZSEF: *Magyar írók – magyar rabbikról (második rész)*. = Évkönyv 1973/74. Budapest, 1974, MIOK
- SCHWEITZER JÓZSEF: *Magyar írók – magyar rabbikról*. = Évkönyv 1970. Budapest, 1970, MIOK
- SÍPOS JÓZSEF: A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum
- STARK TAMÁS: Magyarország háborús embervesztése. = *Rubicon*, 2000. 9. sz.
- SZABÓ TIBOR: Professzorok viharban. = *Szeged*, 1994. október
- SZABOLCSI BENCE: A zsidóság története Magyarországon. = Dubnov, Simon: *A zsidóság története*. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó
- SZÉCSI JÓZSEF: Aki kinyújtotta a kezét – Hamvas Endre csanádi püspök a szegedi zsidóságért. = *Szeged*, 2003. június–július
- Szegedi Híradó*, 1876. október 15. 1875. október 17.
- Szegedi kultúrmunka. = *Új Élet*, 1946. november 21.
- SZENES SÁNDOR: *Befejezetlen múlt*. Budapest, 1986, Connex Kft.
- SZIGETI JÁNOS: A hódmezővásárhelyi hitközség múltja és jelene. = *Új Élet*, 2001. január 1.
- SZILÁGYI SÁNDOR: Zsidó pap, tanár, orvos, diák a pápai református főiskola tanári testületében. = *Új Élet*, 1948. május 6.
- TARJÁN G. GÁBOR: Jesájás próféta követője – Löw Lipót főrabbi. = *Valóság*, 2001. december
- TEMESI FERENC: *Por. 1. köt.* Budapest, 1986, Magvető Kiadó
- TORKOS RÓBERT–OLÁH TAMÁS: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*. Szeged, (1997), Szegedi Temetkezési Kft.
- TÓTH ISTVÁN: Zsidó hitközségek a római Pannóniában. = *Múlt és Jövő*, 1995. 4. sz.

- TÖRÖK JÓZSEF: *Egyetemes egyháztörténelem II.* Budapest, 1999, Szent István Társulat
- Új Élet*, 1945. december 18., 1945. november 18., 1946. október 31., 1947. január 16., 1947. május 1., 1948. szeptember 16., 1952. április 24.
- ÚJVÁRI PÉTER (szerk.): *Zsidó lexikon.* Budapest, 1929.
- UNTERMAN, ALAN: *Zsidó hagyományok lexikona.* (Ford. Jáger Orsolya és Blázi Zsuzsa). Budapest, 1999, Helikon Kiadó
- WEINSTEIN PÁL: *Löw Immánuel szembetegsége.* = MIOK Évkönyv 1973/74. Budapest, 1974.
- WELLNER ISTVÁN: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez.* (H. n.), 1990, Medicina Könyvkiadó Vállalat
- ZAKAR PÉTER: Jogegyenlősítési kísérlet – Löw Lipót és Kossuth Lajos vitája. = *Szeged*, 2003. június–július
- ZAKAR PÉTER: Tábori rabbik 1848–49-ben. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. sz.
- ZELEI MIKLÓS: Klein bácsi két krajcárja. = *Délmagyarország*, 1996. július 19.
- ZSADÁNYI OSZKÁR: The tragedy of Man. = *Új Élet*, 1964. május 1.
- ZSADÁNYI OSZKÁR: Tizenötezren látogatták a szegedi zsinagóga hangversenyeit. = *Új Élet*, 1968. szeptember 15.
- ZSOLDOS JENŐ: Kis József levele Löw Lipóthoz. = *Új Élet*, 1962. augusztus 15.
- www.historia.hu/archivum/2004/0405kerteszh.htm
- www.lemontree.hu/egyebkep/linkkep/history/tortenetek/okor/Roma/kereszteny_zsido.htm